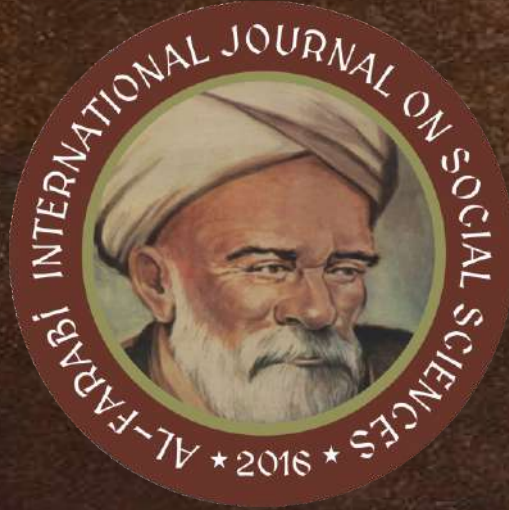

Year : June 2019 Volume 3, Issue 2

AL FARABI

International Journal on Social Sciences

Editor

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK

IKSAD
Republic of Turkey

JOURNAL ID

The Name of Journal	: Al-Farabi International Journal on Social Sciences
Founded in	: 2016
ISSN	: 2564-7946
Issued in	: June 2019
Publisher of Journal	: IKSAD Publishing House
Chief Editor	: Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK
Editor:	: Dr. Kadir AYDIN

Scientific Committee

Dr. Salih Öztürk -	Tekirdağ Namık Kemal University
Dr. Kadir Aydın -	Adıyaman University
Dr. Sehrane Kasımi-	Azerbaycan National Academy
Dr. Zhi Huan -	Çin Minzu University
Dr. A.S. Kistaubayeva -	Al – Farabi Kazak National University
Dr. Abdikalık Kunimjan -	Kazak State Women Pedagogy University
Dr. Ahmed Lid -	El Ezher University
Dr. Akira Hıbıkı -	Tohoku University
Dr. Akmaral S. Syrgakbayeva -	Al – Farabi Kazak National University
Dr. Bahit Kulbaeva -	S.Baybeşev Aktobe University
Dr. Bekzhan B. Meyrbaev -	Al – Farabi Kazak National University
Dr. Cholpon Toktosunova -	Rasulbekov Kırgız Economy University
Dr. D.K.Tölegenova -	Makhambet U. Batı Kazakistan State University
Dr. Elena Belik Veniaminovna -	Vladivostok Devlet Economy University
Dr. G.I. Ernazarova -	Al – Farabi Kazak National University
Dr. Gulşat Şugayeva -	Dosmukhamedov Atyrau University
Dr. İsaevna Urkimbaeva -	Abılay Han International Relations University
Dr. Karligash Baytanasova -	Al – Farabi Kazak National University
Dr. Kulaş Mamirova -	Kazak State Women Pedagogy University

CONTENTS

Gülzar İBRAHİMOVA	1920-1930-CU İLLƏRDƏ GƏNCƏ ERMƏNİLƏRİN İŞGALÇILIQ PLANLARINDA	<i>Pages 1-15</i>
БУЛЕКБАЕВ С. Б. АЙДАРБЕКОВ З.С.	О ТЮРКСКОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В МИРОВОЙ КУЛЬТУРЕ И ЦИВИЛИЗАЦИИ	<i>Pages 16-22</i>
Abdullah Zübeyr ŞEKERCİ Osman YAZICIOĞLU	AHP YÖNTEMİ İLE TEDARİKÇİ SEÇİMİ: GIDA SEKTÖRÜNDE BİR UYGULAMA	<i>Pages 23-41</i>
Besime SÜMER	CUMHURİYET DÖNEMİ CAMİLERİNDE OSMANLI ETKİLERİ: ABDÜLHAMİD HAN CAMİİ ÖRNEĞİ	<i>Pages 42-66</i>
Adnan ÇIRAK	EĞİTİMİN GALİLEO'SU: JAN AMOS KOMENSKY ve EĞİTİM İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	<i>Pages 67-74</i>
Р.Ф. ГАТАУЛЛИН Г.Н. ХУЖАХМЕТОВА	ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ ЭКОНОМИКИ БАШКОРТОСТАНА	<i>Pages 75-79</i>
Sevda KARACA Hüseyin BAYRAM	ERZURUM HAVZASI'NDA YERLEŞME VE ZEMİN İLİŞKİSİ	<i>Pages 80-98</i>
Doç. Gül GÜNEY	MANİSA YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN YAZMA ESER CİLTLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME	<i>Pages 99-108</i>
Mustafa Hakkı AYDOĞDU Mehmet ALTUN	MISIR EKİMİ YAPAN ÇİFTÇİLERİN TARIMSAL YAYIM VE DANIŞMANLIK HİZMETLERİ İÇİN ÖDEMEYE YÖNELİK TUTUMLARI: ŞANLIURFA ÖRNEKLEMESİ	<i>Pages 109-115</i>
Merve KAPLAN	PLATON'UN TIMAIOS VE ŞÖLEN DİYALOGLARINDAKİ KAVRAMLARINA FARKLI YAKLAŞIMLAR	<i>Pages 116-123</i>
Kamalbek BERKIMBAYEV Moldir SULTANMURAT Gaukhar YERSULTANOVA Serik KASTAEV	INFLUENCE OF THE PERSONAL SUBJECTIVITY ON FORMATION OF COMMUNICATIVE LEADERSHIP	<i>Pages 124-128</i>
Prof. Dr. Mahmut YARDIMCIOĞLU Medine Rukiye GÜL	TÜRK TİCARET HUKUKUNUN TARİHSEL SÜRECİ	<i>Pages 129-135</i>

Al-Farabi International Journal on Social Sciences

JSSN 2564-7946

Volume-3, Issue-2- June 2019

M. Akbar FARHANG	WORKING CAPITAL MANAGEMENT COMPARATIVE ANALYSIS IN TERM OF SECTORIAL GROUP	<i>Pages 136-151</i>
Seda YAZGAN HADZIBULIC	THE CONTINUED SURVIVAL OF PALESTINIAN WOMEN UNDER OCCUPATION	<i>Pages 152-156</i>

1920-1930-CU İLLƏRDƏ GƏNCƏ ERMƏNİLƏRİN İŞĞALÇILIQ PLANLARINDA
1920-1930'LARDA GENÇE ERMENİLERİN İŞGAÇİLİK PLANLARINDA
GANJA IN THE ARMENIAN OCCUPATION PLANS (1920-1930)

Gülzar İBRAHİMOVA^{1*2*}

XÜLASƏ

Məqalədə 1920-1930-cu illərdə sovet Rusiyasının sovet Ermənistanına dəstəyi ilə Azərbaycanın ərazi məsələləri ilə bağlı qəbul edilən ədalətsiz qərarlar və Gəncə ilə bağlı ermənilərin işğalçılıq planları şərh edilir. Göstərilir ki, Cahangir bəy Kazımbəyovun liderliyi ilə Azərbaycan Milli Hərbi Birliklərinin Gəncədə 1920-ci ilin aprel-may aylarında Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalına qarşı ciddi müqaviməti mərkəz qarşısında ərazilərinin tutulması ilə razılaşmayan bir xalqın iradəsini ortaya qoymuşdur. Strateji mühiti, mövcud qüvvələr balansını və xüsusilə qarşı tərəfin hərbi vəziyyətini diqqətlə öyrənən üsyançılar məqsədi Gəncədə yenidən Milli Azərbaycan dövlətini qurmaq idi. Lakin bolşeviklər heş bir halda buna yol vermədilər və əlavə qüvvələr çağırmaqla XI Qızıl Ordu əsgərləri 8.5 min əsgərini itirəndə 31 mayda üsyanı yatıra bildi. Azərbaycan generalları Nargin adasında güllələndi, Milli Ordu ləğv edildi, 12 min müsəlman əhali öldürüldü. Sovetləşmənin ilk illərindən başlayaraq ermənilər rusların dəstəyi ilə digər Azərbaycan əraziləri kimi Gəncə torpaqlarına da iddia qaldırdılar. Onlar müxtəlif bəhanələr gətirməklə Qara-çınar, Yeni-kənd, Aşağı Ağcakənd, Yuxarı Ağcakənd, Manaşid, Qaxtut, Buzluq, Xarxaput, Erkeç, Boris (erməni), Boris (rus), Gülistan, Sarısu (türk) və Gürzülər kəndlərinin Dağlıq Qarabağa birləşdirilməsi üçün havadarları olan mərkəz Moskvadan tələb edirlər. Lakin Gəncə xalqının və o dövri Azərbaycan rəhbərlərinin mərkəz Moskvaya əsaslı dəlillərlə qəti etirazı və inadlı mübarizəsi nəticəsində buna nail ola bilmədilər.

Açar sözlər: Sovetləşmə, Sərhəd, Azərbaycan, Ermənistan, Gəncə

ÖZET

Makalede 1920-1930 yıllarında Sovyet Rusya Sovyet Ermenistanı'na desteği ile Azerbaycan'ın toprak meseleleri ile ilgili kabul edilen haksız kararlar ve Gence ile bağlı Ermenilerin işgal planları yorumlanmaktadır. Gösterilir ki, Cahangir bey Kazımbəyovun liderliği ile Azerbaycan Milli Askeri Birlikleri'nin Gence'de 1920 yılının Nisan-Mayıs aylarında Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgaline karşı ciddi direnişi merkezin önünde kendi toprakların tutulması ile protesto eden bir halkın iradesini ortaya koymuştur. Stratejik ortamı, mevcut güç dengesini ve özellikle de karşı tarafın askeri durumunu dikkatle inceleyen isyancıların amacı, ulusal Azerbaycan devletini Gence'de yeniden kurmaktı. Fakat bolşevikler heş bir halde buna yol vermediler ve ek kuvvetler çağırmaqla XI Kızıl Ordu askerleri 8.5 bin askerini kayp etsede, 31 Mayıs'ta isyanı yatıra bildi. Azerbaycan generalleri Nargin adasında kurşuna dizildi, Milli Ordu kaldırıldı, 12 bin Müslüman nüfus öldürüldü. Sovyetleşmenin ilk yıllarından başlayarak Ermeniler Rusların desteği ile diğer Azerbaycan toprakları gibi Gence topraklarına da iddia kaldırdılar. Onlar çeşitli bahaneler getirməklə Qara-çınar, Yeni-kend, Aşağı Ağcakend, Yukarı Ağcakend, Manaşid, Qaxtut, Buzluq, Xarxaput, Erkeç, Boris (Ermeni), Boris (Rus), Gülistan, Sarısu (Türk) ve Gürzuler köylerini Dağlık Karabağ'a birleştirilmesi için hamileri olan merkez Moskova'dan talep ediyorlar. Fakat Gence halkının ve o dönemki Azerbaycan yöneticilerinin merkez Moskvaya esash delillerle keskin itirazı ve inadlı mücadelesi sonucunda buna nail olamadılar.

Anahtar Kelimeler: Sovyetleşme, İşgal, Sınır, Azerbaycan, Ermenistan, Gence

ABSTRACT

This article examines the political endeavours of the Socialist Republic of Armenia responsible for injustice decisions against the Azerbaijani territories including the Azerbaijani city of Ganja between the years of 1920 and 1930. It has been shown that the leadership of Cahangir Bay Kazimbeyov and the national military troops of Azerbaijan put forward the will of the Azerbaijani people against occupation

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümü, Siyasi elmler doktoru, professor
e-mail: ibrahimova-gulzar@rambler.ru

* Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun 2013-cü ilində təsis edilmiş 2-ci Şuşa Qrand Layihəsi əsasında (EIF / MQM-2-Şuşa-2013-3 (9) -10 / 02/5-M-04) gerçəkləşmişdir.

by their resistance against the Bolshevik troops in April-May 1920. The main aim of the resistance groups, who carefully examined the strategic environment, the current balance of power and the military power of the rival troops, was to re-establish the national Azerbaijani state in Ganja. The Bolsheviks, however, did not allow this to occur and called for extra troops. Although the XI Army of the Bolsheviks lost 8,5 thousand troops, they succeeded to quash the rebellion of the Azerbaijani on May 31, 1920. Azerbaijani generals were executed by a Bolshevik firing squad on the island of Nargin, the National Army of Azerbaijan was abolished, and 12 thousand Muslims were killed. From the very outset of the Sovietization on, the Armenians raised territorial claims on Ganja by the help of the Russians, as like they did for other territories of Azerbaijan. By making use of different pretexts, the Armenians demanded the following villages to be incorporated into Nagorno-Karabakh from the Central Government of the Soviet Union in Moscow: Siyah-çınar, Yeni-kend, Aşağı Ağcakend, Yukarı Ağcakend, Manaşid, Qaxtut, Buzluq, Xarxaput, Erkec, Boris (Armenian), Boris (Russian), Gülistan, Sarısu (Turkish) and Gürzuler. However, the demands of the Armenians doomed to fail because the people of Ganja and the Azerbaijani rulers of that period opposed the demands strongly and provided solid documentary evidence to the Central Soviet Government proving that Ganja belongs to Azerbaijan. Consequently, Ganja remained Azerbaijani and thus the Armenians and the Soviet Government became unsuccessful in their quest.

Key Words: Sovietization, Occupation, Border, Azerbaijan, Armenia, Ganja

GİRİŞ

1920-ci ilin aprelində sovetlərin Azərbaycanı işğal etməsilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını gücləndi, bununla da XX əsrin 20-ci illərində iki sovet respublikası arasında sərhədlərin müəyyən edilməsində Ermənistanın Azərbaycana təcavüz hərəkətləri geniş xarakter alaraq kəskinləşdi.

Sovetləşmə ilə Azərbaycanın əraziləri ciddi şəkildə azalmağa başladı və bu ərazilərin ümumi sahəsi 86,6 min kvadrat kilometrə endirildi. Halbuki, 1918-1920-ci illərdə respublikanın ümumi sahəsi 113.895,97 kvadrat kilometr idi (Адрес-календарь Азербайджанской Республике, 1920: 50).

Bu dövr mərkəzin göstərişi ilə Azərbaycan qoşunlarının öz ərazilərindən geri çağırılması ermənilərin “niyyətlərinin” gerçəkləşməsinə bir dəstək idi. Çünki, sonuncu olaraq ermənilər ordusu tərxis edilən Azərbaycanın ərazilərini ələ keçirir, həmin ərazilərdə yaşayan müsəlman əhalisini qətlə yetirirdilər. Buna qarşı etiraz edən N.Nərimanov³ məsələ ilə bağlı V.Leninə yazırdı: “Müsavət hökuməti dövründə mübahisəsiz hesab olunan Azərbaycan əraziləri sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra mübahisə subyektinə olmağa başlamışdır. Şübhəsiz ki, xalq bunları görür və narazılığını ifadə edir” (Azərbaycanda sovet quruculuğunun yekunları, 1921:v.12; N.Nərimanovun V.İ.Leninə məktubu, 1921:v.41; B.Şahatinskiyin V.İ.Leninə məktubu, 1920: v.6-7; Həsənlı, 2012:155)

Məsələ ilə əlaqədar olaraq 1920-ci ilin aprel ayının 30-da Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinin müavini M.D.Hüseynov tərəfindən Ermənistan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə nota göndərir.

Mayın 1-də erməni tərəfinə göndərilən digər teleqramda isə 24 saat ərzində qoşunlarını Sovet Azərbaycanının hüdudlarından kənarlaşdırılması və bu tələblərin ermənilər tərəfindən yerinə yetirilməyəcəyi təqdirdə Sovet Rusiyasına qarşı müharibə kimi qiymətləndiriləcəyi bildirilirdi. Növbəti gün isə erməni tərəfi telqramı belə cavablandırır ki, Azərbaycanın ərazisində erməni qoşunları yoxdur və əksinə, Azərbaycanın müsavət-bəy hökumətinin qoşunlarının hələ də Qarabağın ermənilər olan hissəsini azərbaycanlı hakimiyyətlərinə zorla itaət etmək məqsədi ilə incidirlər (№687, Бюллетень № 7, 1920:63).

9 may 1920-ci ildə Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə müraciət edərək təklif edir ki, 1920-ci il mayın 15-dən gec olmayaraq mübahisəli ərazilərlə bağlı danışıqlara başlasınlar (ARPIİSSA: F.1, siy.2, iş.25: v. 18-20). Erməni hökuməti özünün cavab notasında Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan torpaqlarını öz ərazisi olaraq göstərərək bu təklifi rədd edir (ARPIİ SSA, F.276, siy.9, iş.30:v. 11; ARPIİ SSA, F.276, siy.9, iş.61:v. 31).

³ Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sovet hakimiyyəti tərəfindən həll olunmasına dair ilk cəhdlər

1920-ci ilin may ayında Ermənistan Sovet Rusiyasından Azərbaycanla olan mübahisəli məsələlərin həllində vasitəçi olmasını xahiş edir. L.Qaraxan⁴ Sovet Rusiyasının və Azərbaycan hökumətinin adından cavab verir ki, “qarşılıqlı milli qırğınlardan qaçmaq üçün mübahisəli ərazi məsələləri həll edilənə qədər, həmin mübahisəli yerlər Qırmızı rus Ordusu tərəfindən tutulacaq. Bu barədə artıq rus hərbi komandanlığına əmr verilmişdir” (L.Qaraxanın Ermənistan Xarici İşlər Komissarına teleqramı. 15.05.1920: v.100)

15 may 1920-ci ildə məsələ ilə əlaqədar L. Qaraxan M. D.Hüseynova⁵ teleqram göndərir. Artıq bu teleqramda erməni hökumətinin Rusiya hökumətinə müraciət edərək Azərbaycanla Ermənistan arasında vasitəçi olmasını istədiyini və Sovet Rusiyasının da bunu qəbul edərək mübahisəli ərazilərdə Qırmızı Ordunun hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsinə qərar verdiyi bildirilirdi (ARDA: F.28 c, siy.1c, iş.99: 96). Yəni, Azərbaycanın xəbəri olmadan artıq Rusiya və Ermənistan öz aralarında məsələ ilə bağlı razılığa gəlmişdilər. 1920-ci ilin may-iyun aylarında aparılmış danışıqların nəticəsində Ermənistanda Sovet Rusiyasının tanınması və sülh müqaviləsinin imzalanması ilə bağlı razılıq əldə olunur (Musayev, 1996: 244). Eyni zamanda S. Kirov⁶ tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sovet hakimiyyəti tərəfindən həll olunmasına dair ilk cəhd edilir. 2 iyunda Qazaxda hər hər iki dövlət arasında olan bütün mübahisəli məsələlərin həll olunmasına dair Ermənistan-Azərbaycan konfransının keçirilməsi üzrə razılıq əldə olunur. Lakin, Ermənistan nizami qüvvələrinin Naxçıvan bölgəsi və Qazax qəzasına hücumları nəticəsində münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi cəhdi uğursuzluqla nəticələnir (ARPIİ SSA, F. 276, siy.9, iş.62: 7).

Sovetləşmə prosesi və mübahisəsiz ərazilərin mübahisəli ərazilərə çevrilməsi

1920-ci il iyulun 2-də N.Nərimanovun və M.D.Hüseynovun imzası ilə “Azərbaycan SSR-nin Ermənistan Respublikası ilə mübahisəsiz ərazilərinin sərhədlərinin təsviri” adlı sənəd hazırlanıb Moskvaya göndərilir. Sənəddə göstərilirdi ki, Azərbaycanın Ermənistanla mübahisəsiz olan sərhədləri köhnə inzibati bölgü üzrə tam təsvir edilir (Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Ermənistan Respublikası ilə mübahisəsiz ərazilərinin sərhədlərinin təsviri, 1920: v.15-16; ARDA: F.28 c, siy.1c, iş.53: 12; ARPIİ SSA: F.276, siy.5, iş.1: 5).

Ermənistanla müqavilə imzalanarkən, Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən əvvəlcədən Moskvaya göndərilmiş və tərəflər arasında sərhəd xəttini özündə ehtiva edən bu sənədə mərkəz tərəfindən heç bir əhəmiyyət verilmədi. Nəticədə Azərbaycanın Sovet Rusiyasının dəstəyi ilə ADR dövründə mübahisəsiz sayılan torpaqlarının da itirilməsi davam etməkdə idi.

Nəhayət, mübahisəli sayılan ərazilərlə bağlı G.Çiçerin öz təkliflərinin bir hissəsini rəsmiləşdirərək bildi və Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnkilab Şurasına göndərdiyi 7 iyul 1920-ci il təlimatında o, Mərkəzi Komitə adından bildirdi ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli sayılan ərazilərə heç bir Azərbaycan və ya erməni hakimiyyət orqanları buraxıla bilməz (Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnkilab Şurasına təlimat, 1920: v.7). Mübahisəli elan olunan ərazilər Azərbaycan əraziləri olduğundan və Azərbaycan hakimiyyət orqanlarının nəzarətində olduğundan, bu qərar Azərbaycanın suveren hüquqlarına və ərazi bütövlüyünə kobud şəkildə müdaxilənin davamı idi. Lakin bu proses təkcə ermənilərin “mübahisəsiz” əraziləri “mübahisəli” elan etməklə sərhədləri daxilinə salmaqla bitmirdi. Onlar Azərbaycan sərhədləri daxilində yerləşdikləri ərazilərdə “aztorpaqlılıq” bəhanəsi ilə daha çox torpaqlar əldə etmək və sonra da bu və ya digər yolla həmin ərazilərin Ermənistanla, eləcə də Dağlıq Qarabağa, Dağlıq Qarabağın özünü də Ermənistanla birləşdirmək niyyətli işğalçı siyasətlərini yürütməkdə davam edirdilər.

Zaq.MİK-in 30 yanvar 1924-cü il sərəncamına əsaslanaraq “ZSFRİ-in tərkibinə daxil olan respublikalar arasında torpaq, meşə və sudan istifadə üzrə mübahisələrin həllinə dair komissiya” yaradılır. Sonralar adı dəyişdirilir və “Zaqfederasiya respublikaları arasında torpaq, meşə və su mübahisələrinin həlli və

⁴ RSFSR Xarici İşlər Komissarı müavini

⁵ Azərbaycan SSR-in Xarici İşlər üzrə Xalq Komissarı

⁶ R K (b) P MK-nın Qafqaz bürosunun üzvü; Azərbaycan SSR Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Birinci Katibi(1921-1925)

onun ərazisində otlaq yerləri məsələsinin nizamlanması üzrə komissiya” adlanır. Sənədə görə bu komissiya ZaqMİK-in nəzdində təşkil olunmalı idi və Zaq.MİK-in üzvü və ya onun üzvlüyünə namizədlərdən seçilən sədr və 4 nəfər üzv bu komissiyaya daxil idi. Komissiyanın yanında əməkdaş sifəti ilə məsləhətçi, yer quruluşu mütəxəssisi, çertyojçu vardı. Komissiyanın sədr və üzvlərini ZaqMİK-in sədri, digər əməkdaşları isə komissiya təyin edirdi.

Bu komissiyanın əsas vəzifəsi Zaqfederasiya respublikaları arasında inzibati sərhədlərin təyin edilməsindən, sərhəd yerlərində torpaq, meşə və sudan istifadədə onlar arasında doğan mübahisəli məsələlərin nizamlanmasından ibarət idi. Bundan başqa bütün Zaqfederasiyanın ərazisində otlaq yerləri məsələsinin nizamlanması, bütünlükdə ayrı-ayrı respublikaların maldarlıq təsərrüfatlarının maraqlarının razılaşdırılması və uyğunlaşdırılması, maldarlığın köçəri formasının əkinçilik və düzən (alp) təsərrüfatına keçməklə ləğv edilməsi üzrə tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi də komissiyanın vəzifəsinə daxil idi. Sənədə görə komissiya yuxarıda sadalanan vəzifələri həyata keçirmək üçün ardıcılıq gözlənilməklə bəndlərdə yazılanları yerinə yetirməli idi. Biz həmin bəndlərin bir neçəsinə diqqət yetirək:

- *Torpaq, meşə və sudan istifadə məsələsində respublikalar arasında mübahisələrin ortaya çıxdığı təqdirdə, mübahisələrin həlli üzrə komissiya onu yerli komissiyalar vasitəsilə hərtərəfli araşdırır, mübahisənin həlli üçün gərəkli olan bütün sənədli və kartografiq materialı toplayır;*
- *Yerli araşdırmaların sonunda materiallar toplandıqdan sonra Komissiyanın yaxın iclasında mübahisəli işə baxılır, iclasda mübahisə edən respublikaların həlledici səsvermə hüququna malik, hər respublikadan bir nəfər olmaqla səlahiyyətli nümayəndəsi dəvət olunur;*
- *Komissiyanın qərarı Zaq.MİK-in kiçik Prezidiumuna təqdim olunur və yalnız onun sanksiyasından sonra qüvvəyə minmiş olur. Fikirayrılığı olduğu təqdirdə, eləcə də respublika nümayəndələri tərəfindən xüsusi fikir təqdim olunduqda, komissiyanın qərarı iki həftə müddət ərzində Zaq.MİK-in böyük Prezidiumuna baxılması və tədqiqi üçün təqdim olunur. Bu iclasda maraqlı respublikaların nümayəndələrinin iştirakı vacibdir və Böyük Prezidiumun qərarı qəti sayılır;*
- *Otlaq yerlərinin nizamlanması məsələsi sahəsində komissiya bir respublikanın tərkibində olub, digər respublikanın maldarları tərəfindən istifadə olunan otlaq sahələrinin məkanı və sərhədlərinə dair respublikalar arasında olan mübahisələrə baxır və həll edirdi. Bundan başqa Zaqfederasiyanın maldar əhalisinin köçəri və yarımköçəri həyat tərzindən əkinçilik və düzən təsərrüfatına tədricən keçilməsini nəzərdə tutan tədbirlərin qəbul edilməsi və respublika Torpaq Xalq Komissarlarının ZFSRİ-nin dövlət planının hazırlanması üçün gərəkli olan məlumat və materialların hazırlanması da hazırlıq işlərinə komissiya rəhbərlik etməli idi;*
- *Komissiyanın daha öncə saydığımız məsələlər üzrə iclasında iştirak üçün maraqlı respublikaların həlledici səs hüququna malik səlahiyyətli nümayəndələri dəvət olunur; (Çox vaxt Azərbaycan tərəfi dəvət olunmadan bu iclaslar keçirilirdi-G.İ.)*
- *Komissiya ZFSRİ-nin bütün müəssisələri ilə birbaşa əlaqə saxlamaq hüququna malikdir, ZSSRİ-dən kənarında yerləşən təşkilat və vəzifəli şəxslərlə əlaqə Zaq.MİK vasitəsilə həyata keçirilir.... (Fond 2502, siy. 2, iş 26, v.21-22)*

Yardımlı Komissiya haqqında Əsasnamənin tətbiqi üzrə təlimatın birinci hissəsində Zaqfederasiyanın bütün ərazisində otlaq yerləri məsələsinin nizamlanması Zaqfederasiyanın bütünlükdə ayrı-ayrı respublikalarının maldarlıq təsərrüfatlarının maraqlarının razılaşdırılması və uyğunlaşdırılması və maldarlığın köçəri formasının ləğv edilməsi və əkinçilik və düzən təsərrüfatına tədricən keçilməsinə dair tədbirlərin tərtibi və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Üçüncü hissədə də göstərilirdi ki, mübahisəli ərazilərlə bağlı məsələnin həll edilməsində mübahisə edən tərəflərin torpaqlarına, rayonun həm topoqrafik, həm etnoqrafik şəraitini nəzərə almaqla eyni səviyyədə dəyərləndirilməsinin aparılmasıdır. 3 bənddən ibarət dördüncü hissədə otlaq yerlərinin nizamlanması məsələsi yer alırdı. Burada əsas diqqəti cəlb edən məsələ komissiyanın ümumilikdə qonşu respublikanın maldar əhalisinin istifadəsinə belə otlaq yerlərinin verilməsinə dair məsələlərin baxılmasını qəbul edir. Təqdim olunan respublikanın otlaq yerlərinin ayrı-ayrı maldar qrupları (kənd və torpaq icmaları, digər kənd təsərrüfatı birlikləri) arasında bölünməsi isə bu respublikaların hökumətlərinin vəzifəsi hesab olunurdu. Təəsüf ki, Azərbaycanla bağlı məsələlərdə bu sənəddə yazılanlar yerinə yetirilmirdi, belə ki, yaradılan komissiya üzvləri qeyri millətlərdən ibarət olur, ZSSRİ-dən kənarında yerləşən təşkilat və vəzifəli şəxslərlə əlaqə Zaq.MİK

vasitəsilə həyata keçirilməsi göstərilərsə də, ermənilərin torpaq məsələsilə bağlı Moskvaya fərdi müraciətləri əsasında mərkəzin Azərbaycan ünvanlanan sorğu-sualları, təftişləri, təzyiqləri və tələbləri bitmirdi. Bütün hallarda hədəf Azərbaycan ərazilərində ermənilər daha çox torpaq verilməsinə istiqamətlənmişdi. Mübahisələi məsələlə böyük əksəriyyətlə ermənilərin xeyrinə həll olunurdu. Bunu Azərbaycan rəsmiləri dəfələrlə etiraf etmişdi. Az.MİK-in 30 noyabr 1925-ci il Ağamalıoğlunun sədrlik etdiyi iclasda bu fikirlər səslənməkdə idi: “Azərbaycanda sərhədlə bağlı torpaq məsələlərinə az yer ayrılması və az diqqət göstərilməsi və Zaq.MİK-dəki Azərbaycan nümayəndələrinin təsadüfə seçilməsi səbəbindən bu məsələdə mübahisələrin həlli qənaətbəxş olmur, odur ki, aşağıdakıların zəruri olmasını etiraf etmək lazımdır: Bağirov, Bünyadzadə və Şahbazidən ibarət üçlük yaradılsın” (F.607, siy.1, iş 544.:59; F. 379, siy 5, iş 234:31).Təbbi ki, əks halda qeyri millətlərin torpaqlarımızla bağlı bizi təmsil edərək verdiyi səslərin nəticəsində ərazilərimizi itirməkdə davam edirdi.

Gəncə ermənilərin işğalçılıq iddialarında

Sovetlərin Azərbaycanı işğalına müqavimət göstərən bölgələrdən biri də Gəncə qəzası idi. Cahangir bəy Kazımbəyovun liderliyi ilə Azərbaycan Milli Hərbi Birliklərinin Gəncədə 1920-ci ilin aprel-may aylarında Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalına qarşı ciddi müqaviməti mərkəz qarşısında ərazilərinin tutulması ilə razılaşmayan bir xalqın iradəsini ortaya qoymuşdur. Strateji mühiti, mövcud qüvvələr balansını və xüsusilə qarşı tərəfin hərbi vəziyyətini diqqətlə öyrənən üsyançıların məqsədi Gəncədə yenidən Milli Azərbaycan dövlətini qurmaq idi. Lakin bolşeviklər heş bir halda buna yol vermədilər və əlavə qüvvələr çağırmaqla XI Qızıl Ordu əsgərləri 8500 əsgərini itirsə də 31 mayda üsyanı yatıra bildi. Azərbaycan generalları Nargin adasında güllələndi, Milli Ordu ləğv edildi, 12 min müsəlman əhali öldürüldü. Azərbaycanın digər əraziləri kimi Gəncə də işğal olundu.

1923-cü ildən başlanan torpaq quruculuğu işləri Gəncə də müəyyən ziddiyyətlərlə davam etməkdə idi. Torpaq əhalinin gündəmində duran əsas məsələlərdən idi. Arxiv sənədlərində torpaq quruculuğuna başlandıqdan etibarən (1923-cü ildən) Gəncə qəzasında ümumi vəziyyəti əks etdirən məlumatlar geniş yer alır. Məsələn, Gəncə qəzası Yuxarı Ağcakənd sakinlərinin ərizəsi ilə bağlı məruzədə vəziyyət sətiraltı olaraq AXC dövrü ilə müqayisəli verilir. Sovetlərin ilk gündən başlayaraq AXC-nin yaratdığı yaxşı nə varsa, onu ya qəsdən dağıtdığı, ya da mənimsəyərək öz adına çıxması məruzədə aydın hiss olunur. Göstərilir ki, adları çəkilən kəndlərdə 11068 nəfər (digər sənədlərdə bu rəqəm ayrı-ayrılıqda götürülmüş kəndlər üzrə hesablandıqda 10763 nəfərdir-İ.G.) əhali yaşayır. Qara-çinar, Yeni-kənd, Aşağı Ağcakənd, Yuxarı Ağcakənd, Manaşid, Qaxtut, Buzluq, Xarxaput, Erkeç, Boris (erməni), Boris (rus), Güllüstan, Sarısu (türk) Gürzülər. Güllüstan və Boris (rus) istisna olmaqla türk əhalinin torpaqları qayalıqlardan ibarətdir, dağıntılar var. Torpağın əsas məsələ olduğu bildirilir və etiraz dolu bir ifadə ilə yazılır “İnqilab kəndlilərə torpağı (məlumdur ki, işğal səbəbilə AXC dövründə torpaqla bağlı məsələ sona çatdırıla bilməmişdi-İ.G.) qaytardı, amma bu kəndlilərə heçnə vermədi, əksinə onların faktiki istifadəsində olan torpaqları ixtisar etdi. Məsələn, inqilaba qədər onlar istifadəsində olan pay torpaqlarından əlavə Cəmilli, Səfikürd bəylərinin torpaqlarından icarə müqaviləsilə də istifadə edirdilər” (F.1, iş74, siy 148, q.34: 88).

İnqilaba qədər adambaşı düşən torpaq sahəsi Boris (erməni)	Yuxarı Ağcakənd	Aşağı Ağcakənd	Manaşid	Qara-çinar	Yeni-kənd	Qaxtut	Buzluq	Xarxaput	Erkeç	Güllüstan	Boris(rus)	Sarısu	Gürzülər
0,91 des	0,77 des	0,78 des	0,71 des	0,3 des	0,79 des	0,5 des	1,16 des	0,64 des	1,21 des	1,04 des	1,35 des	0,99 des	0,99 des

Orta hesabla adambaşı 0,82 des. düşür ki, 0,18 des. çatmır (F.1, iş74, siy 148, q.34: 88).

1 iyul, 1925 RK(b)P Siyasi Bürosuna M.Mensmulov tərəfindən bildirilir ki, Yazda Gəncə qəzası 9-cu hissənin 150 nəfər rayon soveti üzvləri SSSR-i və Zaq.MİK-lərinə Kalinin, Enukidze, Nərimaniov, Ter-Qabreyan və Zaq.MİK-in sədri Tsaxakayaya müraciət ediblər. Əslində onların SSSRİ MİK-nə müraciəti yuxarıda qeyd edilən komissyanın əsasnaməsinə zidd idi, çünki əsasnaməyə görə ZSSRİ-dən kənarında yerləşən təşkilat və vəzifəli şəxslərlə əlaqə Zaq.MİK vasitəsilə həyata keçirilir. Müraciətdə Qaraçınarda 1200 nəfər, Yengikənddə 650, Qaxtutda 240, Xarxaputda 540, Aşağı Ağcakənddə 1350, Yuxarı Ağcakənddə 1895, Güllüstanda 665, Buzluqda 540, Manaşiddə 850, Biryusda 1533 və Erkeçdə 1300 kəndlinin çətin bir iqtisadi vəziyyətə düşərək, qonşu türklərin (azərbaycanlıların) çöl işlərini görməyə məcbur olması göstərilir. Qeyd edirlər ki, Çar dövründə həm erməni, həm də türk kəndliləri bəylər və mülkədarlar tərəfindən istismar olunurdular (Burada AXC dövründə bu torpaqların sahibi türklər olmasına tamamilə toxunulmur-G.İ.) Onlara görə sovet quruculuğu dövründə isə türk kəndliləri bu varlıq torpaqları zəbt etməklə xan və bəyləri əvəz edib, onları istismar edir. Dağlıq zolağın kəndliləri öz təsərrüfatlarını heyvandarlıq əsasında inkişaf etdirə bilərlər, amma onlar 100% dağ otlaqlarının və 100% yaylaqların türk əhaliyə verilməsi üzündən bundan məhrumdurlar. Yayda türklər ailələri ilə yaylağa qalxır və qanıqən mülkədarları ilə yerləşirlər, ermənilər isə torpaqsız qalır və onlara işləməli olurlar (F.3316, siy. 13, iş 249, s. 212). Əslində, sovetləşmənin bu illərində mülkədarların torpaqları əlindən alınanda, erməni daşnaklara bəlkə də güzəşt edilirdisə də, azərbaycan türklərinə heç bir güzəşt edilmirdi, əsil qanıqən onlar idi. Sonda isə əsas hədəflərini belə ifadə edirdilər: “bu vəziyyəti nəzərə alaraq, qeyd olunan kəndlərin Dağlıq Qarabağa birləşdirilməsini xahiş edirik” (F.3316, siy. 13, iş 249: 212).

Ermənilərin havadarlarından olan SSSR MİK-in Rəyasət heyətinin katibi A.S. Yenukidze 23 oktyabr 1925-ci ildə Zaq.MİK və Az.MİK-ə bu vəsətətə diqqət yetirilməsini və təcili münasibət bildirilməsini tələb edir (F.3316, siy. 13, iş 249: 215) Moskva çox böyük canfəşanlıqla məsələni nəzarətə götürür.

12 noyabr 1925 –ci il tarixdə MİK SSSR Rayonlaşma Komissiyası Prezidiumunun üzvü Yeqerov Gəncə qəzasının bir neçə kəndinin (Qaraçınar, Yengikənd, Qaxtut, Xarxaput, Aşağı Ağcakənd, Yuxarı Ağcakənd, Güllüstan, Buzluq, Manaşid, Boris və Erker) DQMV-nə birləşdirilməsinə baxılmasını xahiş edir (F.3316, siy. 13, iş 249: 200).

18 noyabrda isə SSSR-i MİK-Rəyasət heyətinin katib müdürü Çerlyunçakeviç Zaq.MİK və Az.MİK-dən təkrar olaraq bu kəndlərin Dağlıq Qarabağa birləşdirilməsinin yerinə yetirilməsini soruşur (F.3316, siy. 13, iş 249, : 216). 3 gün sonra isə Tiflisə Zaq.MİK-ə SSSR-i MİK-Rəyasət heyətinin katib müdürü Çerlyunçakeviçin imzası ilə vurulan telqramda yazılırdı ki, Cəncə qəzasının bir neçə kəndinin DQMV-nə birləşdirilməsi məsələsinə göstərilən ikili münasibətlə bağlı SSSR-i.MİK-in Rəyasət Heyətinin katibliyinə təcili olaraq cavab verilsin (F.3316, siy. 13, iş 249:217).

25 noyabr 1925-ci il tarixində SSSR-i.MİK-in Rəyasət Heyətinin katibliyinə Az.MİK-in Rəyasət Heyətinin katib müavini Axundovun imzası ilə məlumat verilir ki, Qaraçınar, Yengikənd, Güllüstan və Gəncə qəzasının digər kəndlərinin DQMV-nə birləşdirilməsi məsələsi ilə bağlı xüsusi komissiya yaradılıb və bütün kəndlərə gedilib, məsələ həllolma mərhələsindədir (F.3316, siy. 13, iş 249: 220)

Bir neçə gün sonra 3 dekabr 1925-ci ildə Zaq.MİK-n İşlər İdarəsi müdiri Şavrdovun Moskvaya vurduğu cavab teleqramında bildirilir ki, Cəncə qəzasının bir neçə kəndinin DQMV-nə birləşdirilməsi məsələsinə müvafiq orqanlarda baxılır və nəticə olan kimi məlumat veriləcək (F.3316, siy. 13, iş 249: 218).

5 gün sonra yenidən SSSR-i.MİK-in Rəyasət Heyətinin katibliyinə Zaq.MİK-n İşlər idarəsinin müdiri M.Şatirov və Ümumi şöbənin müdiri M.Parsacanov tərəfindən onların 18 noyabr 323.1/43 sayılı vəsətətinə cavab olaraq bildirilir ki, ASSR Cəncə qəzasının bir neçə kəndinin DQMV-nə birləşdirilməsi məsələsi müvafiq orqanlarda icazə prosesindədir və qeyd edilən məsələnin icazəsi başa çtan kimi əlavə xəbər veriləcəyi göstərilir (F.3316, siy. 13, iş 249: 222). Yazışmalardan gpründüyü kimi, mərkəz Moskva məsələnin ermənilərin istəyinə uyğun həlli üçün Azərbaycan rəsmilərinə davamlı təzyiq göstərir.

9 yanvar 1926 SSSR MİK-ə Az.MİK-in sədri Ağamalıoğlu və katibi T.Şahbazi, adları çəkilən kəndlərin iqtisadi durumunu yaxşılaşdırmaq məqsədilə ASSR hökuməti Gəncə qəzasında yaradılmış xüsusi komissyanın araşdırma nəticələrinə görə torpağın istifadəsi, suvarılması, meşə materialları ilə təmin

edilməsi və tibbi yardımın düzgün təşkili və s. bu kimi məsələlərin həllinə aid bir sıra ölçülər götrülməsi ilə bağlı məlumat verir.

Xüsusilə həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı praktik təkliflərin edildiyi göstərilir. ASSR-in XK-na:

- a) Torpaq və otlaq məsələlərinin tənzimlənməsini 1 mart 1926-cı ilədək qonşu torpaq sahələrinin dağlıq hissəsi Xanqərvənd və Qand qəzası kimi, Kazyan və Cəmirli Ağdam qəzası kimi vahid torpaq normasının müəyyən edilməsi;
- b) 1 fevraladək Qand qəzasında köçürülərin hərəkətlərini əvvəlcədən təyin olunmuş yolla tənzimlənməsi;
- c) 15 dekabr 1926-cı ilədək Yuxarı Ağcakənd kəndində 600 evin tikilməsi üçün erməniləri meşə materialı ilə təmin edilməsi;
- d) kasıb əhali üçün meşədən pulsuz odun qırıntılarının buraxılması;
- e) kəndlilərdən meşə cərimələrinin ləğv edilməsi.

Azərbaycan Su Təsərrüfatına təcili olaraq Yuxarı Ağcakənddə su məsələsini təcili nizamlanmasına, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Trestinə Aşağı Ağcakənddə meşə emalı zavodunun tikilməsinin mümkünlüyünü aydınlaşdırmaq, Azərbaycan Kənd Təsərrüfat Bankına və Keybirliyinə Qaraçinar kredit cəmiyyətini müstəsna hal kimi, işçi malqaranın əldə edilməsi üçün nəqd pulun yönəldilməsilə material və kənd təsərrüfat vasitələri ilə gücləndirmək, Gəncə qəza İK və ASSR Xalq Maliyyə Komissarı müvəkkilinə büdcəyə Gəncə qəzasının erməni kəndlərində 2 yeni məktəbin tikilməsi ilə bağlı xərclərin salınması və qəzanın dağlıq hissəsində yerləşən məktəblərin təmirinə sosial məbləğin ayrılması, Qəza Xalq Maliyyə komissarı müvəkkilinə 1925-1926-cı ilin yerli büdcəsinə Qaraçinar kəndində 10 çarpayılıq və 1 mamaçalıq xəstəxananın açılması xərclərinin salınması, Gəncə Qəza İK XIII partiya konfransının milli məsələ ilə bağlı göstərişlərini rəhbər tutaraq ermənilərin qəzanın şəxsi və təsərrüfat aparatına cəlb edilməsinin gücləndirilməsi təklif edilir.

Göstərilənlərlə bağlı hökumət Gəncə qəzasının yuxarıda göstərilən kəndlərinin sakinlərinin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı digər tədbirlər də həyata keçirildiyi qeyd olunur. Az.MİK adı çəkilən kəndlərin erməni əhalisi ilə birlikdə ASSR-dən ayrılmasına məsələsinə gəldikdə isə SSSR MİK-ə qəti etirazını bildirir (F.3316, siy. 13, iş 249: 223)

Ermənilərin köçürülməklə üstünlük təşkil etdiyi dağlıq ərazilərə daha çox torpaq verilməsinə baxmayaraq AKP MK-nın Rəyasət Heyətinə də Mirzəbekyanın Gəncə qəzasındakı erməni kəndlilərinin torpaq ehtiyacları ilə bağlı məktubu daxil olurr. Mirzəbekyanın bu məktubuna D.Bünyadzadənin AKP(b)MK-nın Rəyasət Heyətinə 7 oktyabr 1926-cı il tarixli cavabında əvvəlcə milli qruplar, onların təsərrüfatları və yaşayış məntəqələrinin say nisbətini, daha sonra isə torpaq istifadəçiliyinin mövcud durumu, nöqsanlar və onların söykəndiyi əsaslar izah edilir.

Milli qruplar, onların təsərrüfat və yaşayış məntəqələrinin say nisbəti

Bu məsələni açıqlamaq üçün göstərilir ki, bəhs edilən dövrdə bütövlükdə Gəncə qəzasında 235 dən çox kənd vahidi var. 201 torpaq cəmiyyətində məskunlaşan, 18.898 həyətəni-təsərrüfata malik kənd əhalisinin sayı 94214 nəfərdir. Dağlıq ərazidə 70 torpaq cəmiyyətində məskunlaşmış 45.000 kəndli əhali vardır, onlar 9307 həyətəni-təsərrüfata malikdirlər. Milli əlamətə görə ermənilər 32600 nəfərdir və ya dağlıq ərazidəki kəndlilərin 70 % təşkil edirlər. Onlar 30 dənə torpaq cəmiyyətində birləşiblər, ixtiyarlarında 6620 həyətəni-təsərrüfat vardır. Türklər 11300 nəfər və ya 25 %-dir, onlar 37 dənə torpaq cəmiyyətində birləşiblər, ixtiyarlarında 2444 həyətəni-təsərrüfat vardır.

Dağlıq ərazidə digər çox az olan kəndli qrupunu ruslar və isveçrəlilər təşkil edir.

Aran hissədə 50 minə qədər kənd əhalisi vardır, onlar 133 torpaq cəmiyyətində birləşmiş və 9591 həyətəni-təsərrüfata malikdirlər. Milli əlamətə görə ermənilər 1400 nəfərdir, onlar 3 dənə torpaq cəmiyyətində birləşmiş və 332 həyətəni-təsərrüfata malikdirlər. Türklər 47000 nəfərdir, onlar 49 torpaq cəmiyyətində birləşiblər, 8845 həyətəni-təsərrüfatları vardır və ən nəhayət 1 koloniyada cəmləşdirilmiş 414 alman həyəti mövcuddur. Aparılan müqayisəli təhlillərdən aşağıdakı nəticə alınır:

- Gəncə qəzasının dağlıq hissəsində əhalisinə və təsərrüfat sayına görə ermənilər üstünlük təşkil edir, ikinci yerdə türklər (azərbaycanlılar), sonra isə digərləri gəlir (ruslar və isveçrəlilər, almanlar).

- Erməni kəndliləri saylarına və təsərrüfatlarına görə digər qruplardan çoxdurlar, yaşayış məntəqələrinin sayına görə isə türk əhalisindən geri qalırlar. Bu onunla izah olunur ki, ermənilər türklərdən daha sıx yaşayırlar. 2 əsas qrupun faiz nisbəti onların həyatı-təsərrüfatları ilə tam mütənəsblik təşkil edir (F.1, siy. 74, s.v. 198:1).

Torpaq istifadəçiliyi

Göstərilir ki, Gəncə qəzasında olan bütün torpaqlar yararlı, yararlı, meşə və s. 196825 desyatindir: suvarılan 71935 des., suvarılmayan 23641 des., otlaq 101228 des. Əsas məsələ böyük torpaq massivlərin necə və harada yerləşməsidir. Məlumdur ki, coğrafi baxımdan dağlıq və aran hissə fərqli iqlim, su və digər xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Aran hissədə yay vaxtı güclü istilər olur və malyariya yayılır buna görə də ilin bu vaxtı burada sahə işlərini aparmaq, eləcə də yaşamaq belə mümkün olmur, dağlıq ərazidə isə bunun tam əksini müşahidə edilir. Gəncə qəzasında ikinci əsas xüsusiyyət bütün suvarılan torpaqların aranda, suvarılmayanlar isə dağlıq ərazidə yerləşməsidir. Eləcə də qış otlqları və meşələrin böyük əksəriyyəti dağlıq ərazidə yerləşmiş, qışlaqçılar isə aranda məskunlaşmışdır. Maldarlıq ən çox aranda yayılmasına baxmayaraq kəndyanı örüş sahələri 60-65% dağlıq ərazidədir. Qəzanın aran və dağlıq rayonları arasında əhali sıxlığı bu rayonlarda olan yararlı torpaqlarla əks proporsionallıq təşkil edir. İqtisadi cəhətdən bu iki rayon sıx bağlıdırlar və bir-birindən tam asılı vəziyyətdədirlər (F.1, siy. 74, s.v. 198:2)

İnqilaba qədər və torpaq quruculuğundan sonra torpaq istifadəçiliyi

	İnqilaba qədər (des.)			Torpaq quruculuğundan sonra (des.)			
	suvarılan	yararlı suvarılmayan	örüş	suvarılan	yararlı suvarılmayan	örüş	əhali
Dağlıq	5.390	34.421	60000		23,641	60000	45000
Aran	66.575	133.130	40000	71,955	145000	40000	50000

Bu torpaqların sayını nüfuzlara böldükdə orta faktiki rəqəm dağlıq ərazi üçün 0,76 des., aran üçün isə 2,7 des. suvarılmayan vahid təşkil edir (F.1, , siy. 74, s.v. 198:2).

Yuxarıda qeyd edilən bir sıra təbii-tarixi və iqtisadi xarakterli xüsusiyyətlər Gəncə qəzasında torpaq paylaşdırılması zamanı bütün qəza üçün vahid qəza normasının müəyyənləşdirilməsinə imkan verməmişdir. 1923-cü ildə torpaq paylaşdırılması işləri zamanı kəndlilərin razılığı nəzərə alınmamış, gərəkli vasitələri təsərrüfat verə bilməmişdir. Torpaqların mükəmməl həlli məsələsi köçürülmə və məskunlaşma, yaşayış məntəqələrinin sıxlığı kimi bir sıra amillərlə bağlıdır. Bunları nəzərə almadan bütöv qəza miqyasında məsələnin kökündən həlli mümkün deyil. Odur ki, Az.MİK-in Rəyasət heyətinin 12 dekabr 1925-cil iclasında Şahbazovun məruzəsi əsasında praktik təkliflərdə qeyd olunur ki, düzən mədəniyyətinə keçidə torpaq məsələsi kimi baxılmalıdır,... müvafiq meliorativ və torpaq quruluşu işləri aparılmadan qış otlaq sahələrinə hazırlıq və yay otlaq sahələrinin mexaniki bağlanması Azərbaycanda 40% təşkil edən köçəri və yarı köçəri əhalinin təcridən məhvini gətirib çıxarır, bunu SSRİ-nin düzən mədəniyyətinə (Eşşək-Meydan) vaxtından əvvəl, birtərəfli, təcridli keçid olduğunu etiraf etmək lazımdır (f.607, siy.1, iş 544:59; f.379 siy3, iş 426:38-59; f.379 siy1, iş 7544: 43 arx.) Məlumdur ki, Eşşək Meydan otlagından çox qədim zamanlardan Qazax və Şəmkir maldarları istifadəsində olub Azərbaycan torpağıdır (1927-ci ildən Dilcan qəzasındadır). 1923-cü ildə bu otlaq 113752,3 des. ibarət idi. Aztorpaqlı qəza (Dilcan) əhalisinə 1923-də 18946,3 des. və 1924-də 7971 des. verilib, yerdə qalan 86835 des. otlaq sahəsi olaraq paylanmağa saxlanıb (f.607, siy.1, iş 544: 43; F. 379, siy 5, iş 234:31 arx.). Eşşək-Meydan otlaq sahəsindən Azərbaycanın istifadə etməməsi üçün Torpaq Komissiyasının müvəkkili Koçetkov ermənilərin mövqeyindən çıxış edərək Zaq.MİK-in sədri Kasyana müraciət edir. Belə bir səbəb gətirirlər ki, mal-qara otu yeyəcək, təbiətin faunası pozulacaq. 12 oktyabr 1925-ci ildə bu komissiyanın məruzəsi əsasında Zaq.MİK-in Rəyasət Heyəti qərar alır: Qazax maldarlarının istifadəsində olan 3834 des. Eşşək- Meydan otlaq sahəsi Ermənistanın “çiçəklənməsi” naminə Ermənistan dövlət fonduna verilsin (F.607, siy.1, iş 544: 40,52; F.2502, siy2, iş 26; F.379 siy3, iş 426:10).

Torpaqların bərabərləşdirilməsi üçün torpaqların paylaşdırılması zamanı aran rayonundan dağlıq hissənin xeyrinə bacardıqca çox torpaq kəsilməsi əsas götürülməliydi. Beləki, dağlıq ərazinin ehtiyacını

ödәмәк üçün 1923-cü ildән 1926-cı ilə qәdәр Gәncә qәzasının dağlıq hissәsindә torpaq orqanları tәrәfindән torpaq quruculuğu idarәsinә Ağdam qәzasından 9820 desyatın yararlı, suvarılmayan vahidlәrә çevirdikdә 19640 des. torpaq verilmişdir. Bu rәqәm dağlıq әrazidәki yararlı torpaqların 57%-ni, aran әrazidә isә yararlı torpaqların 15% tәşkil edir. Lakin bu dağlıq hissәnin torpaq ehtiyaclarını ödәmәmişdi (F.1, siy. 74, s.v. 198:4)

9820 des. suvarılan vahidlәrdән ermәni әhalisinә 7820 desyatın verilmişdir, verilән torpaqların faizi ilə gәtirdükdә bu 78% tәşkil edir. Türk kәndlilәrinә başqaları ilə birlikdә 22% verilmişdir, rәqәmlәrә çevirdikdә 2150 des. suvarılan vahid edir.

Rәqәmlәр göstәrir ki, dağlıq hissәdә yaşayan 75% ermәni kәndlisi 78% torpaq almışdır, yerdә qalan 25%-dән isә digәrlәri 22% almışdır.

Dağlıq әrazinin az torpaqlı qrupu olan ermәni kәndlilәrin imtiyazlarına aydınlıq gәtirilmәsi üçün dağlıq әrazidә olan dairәlәрın faktiki torpaq istifadәçilәrini bütövlükdә gәtürәrәk onların real torpaq normasını müәyyәnlәşdirilmiş, türk vә ermәni torpaq cәmiyyәtlәrinin normaları müqayisә olunmuşdur (F.1, siy. 74, s.v. 198: 5)

Dağlıq bölgәdә 6 dairә vardır. Dәstafur-әhalisi türklәrdir, Balas- әhalisi ermәnilәrdir. 1220 des.suvarılan torpaq, 5742 des. suvarılmayan torpaq vardır. Orta real norma suvarılmayan vahiddә adambaşına 1,12 des. tәşkil edir.

Balas dairәsi üzrә 9 torpaq cәmiyyәti, 27000 hәyәtyanı- tәsәrrüfat, 12991 nüfus, 4,01 des. suvarılan torpaq vә 7,437 des. suvarılmayan torpaq vardır. Adambaşına orta real norma-1,14 desyatındır.

Qarışıq Yuxarı Hacıkәnd dairәsi üzrә 11 ermәni torpaq cәmiyyәti üçün real norma 1,48 des. bәrabәrdir, 1 rus torpaq cәmiyyәti üçün-1,8, İsveçrә üçün (39 nüfus) 2,86 des. tәşkil edir. Bütün bunlar suvarılmayan vahidlәrdir. Bu dairәdә türk kәndlәri yoxdur.

Qarışıq Yelenendorf dairәsi üzrә 4 ermәni torpaq cәmiyyәtinin orta norması-1.04 des., 10 türk torpaq cәmiyyәtininki- 1 des, 1 alman koloniyasının-1,92 des. suvarılmayan vahid tәşkil edir.

Qarışıq Çaykәnd dairәsi üzrә 5 ermәni torpaq cәmiyyәti üçün 1,55 des. torpaq vardır (F.1, siy. 74, s.v. 198: 6).

9 türk torpaq cәmiyyәti üzrә 1 türk torpaq cәmiyyәti üçün 1,26 des. tәşkil edir. Belәliklә, nәticәdә mәlum olur ki, dağlıq bölgәdә ermәnilәр türklәrlә müqayisәdә torpaq sahәlәri ilə daha yaxşı tәmin olunublar.

Kәndyanı örüşlәrdән istifadə

Qәzadә olan 101,228 desyatın örüş sahәlәрindән 61,660 des. dağlıq әrazidә, 39568 des. isә aran torpaqlardadır. Mәlumdur ki, tәbii-tarixi şәraitinә görә yararlı torpaqların vəziyyәti ilə bağı aran rayonu dağlıq bölgәdән әlverişli vəziyyәtdәdir, kәnd örüşlәrinә gәldikdә isә tam әks mәнzәрә yaranır.

Dağlıq әrazidә bölgünü aparılması üçün dağlıq bölgәnin iki xarakterik dairәsi: tam türklәр olan Dәstafuru vә ermәnilәр yaşayan Bayan gәtürülmüşdür.

Dәstafur dairәsindә 21 kәnd, 35900 baş qoyun vә 9.312 des. örüş yeri vardır. Sıxlıq:1 desyatınә 4 baş qoyun vә ya bir kәnd cәmiyyәtinә 443 des. örüş sahәsi düşür.

Bayan dairәsindә: 9 torpaq cәmiyyәti, 33885 baş qoyun vә 16514 des. örüş sahәlәri vardır. Sıxlıq: 1 desyatınә 2 baş qoyun vә ya bir torpaq cәmiyyәtinә 1835 des. örüş sahәsi düşür.

Qarışıq *Yuxarı-Hacıkәnd* dairәsi üzrә:11 kәnd icması üçün 12601 des. örüş sahәsi vә ya 1 cәmiyyәtә 1146 des. örüş sahәsi düşür. Bir rus cәmiyyәti üçün 1527 des. örüş sahәsi düşür.

Qarışıq *Yelenendorf* dairəsi üzrə: 4 erməni cəmiyyətinin 3021 des. torpağı vardır və ya bir icmaya 755 des. ömüş sahəsi düşür. 10 türk icmasının hər birinə 484 des. düşür.

Qarışıq *Çaykənd* dairəsinin 6 erməni icmasına 3452 des. ömüş sahəsi və ya bir cəmiyyətə 575 des. ömüş sahəsi düşür, 10 kənd üzrə 5,144 desyatin və ya hər cəmiyyətə 514 des. ömüş sahəsi düşür.

Dağlıq ərazidə yaşayan ermənilərin və türklərin ömüş sahələrinin ümumi rəqəmlərini götürüb, onları təsərrüfatlar və kəndlər üzrə faizlərə böldükdə belə nəticə alınır: 30 erməni cəmiyyətinin ixtiyarında 6620 həyətəni-təsərrüfat, 35924 desyatin ömüş sahəsi, 37 türk cəmiyyətində isə 2444 həyətəni-təsərrüfat, 19300 desyatin ömüş sahəsi vardır. Orta hesabla erməni əhalisinin bir torpaq cəmiyyətinə 1190 des., təsərrüfata isə 5,5 des., bir türk torpaq cəmiyyətinə 924 des., həyətəni-təsərrüfata isə 7,9 des. düşür (F.1, siy. 74, s.v. 198: 7)

Yəni, dağlıq hissədə torpaq baxımından erməni, rus və alman əhalisi türklərlə müqayisədə nisbətən əlverişli vəziyyətdədirlər.

İşlərin gedişi zamanı buraxılan səhv kimi eyni iqtisadi və təbii-tarixi şəraitə malik rayonlar üçün vahid normanın müəyyənləşdirilməməsi göstərilir.

Eləcə də sovetlərin işğal etdiyi ərazilərdə sovetləşməni tez başa çatdırmaq üçün tələsik gerçəkləşdirdiyi digər məsələlər kimi torpaq bölgüsü işlərində də buraxdığı çoxsaylı texniki səhvlər mövcud idi. Belə ki, 1923-cü ildə torpaq bölgüsü işləri başlanarkən kəndlərin bütün həyatı tələbatlarına cavab verən təlimatlar hazırlanmamışdı. İşlər çox yüksək tempə aparılırdı ki, bu da torpaq quruculuğu ilə bağlı texniki işlərdə yolverilməzdir.

Təbii ki, bəhs edilən dövrdə Gəncə qəzasındakı işlərin 3 aylıq müddətdə qurtarmaq tapşırığı aldadıcı və mümkün deyildi. Bu vəziyyət texniki təlimatda primitiv metodlardan və vasitələrdən istifadəyə səbəb oldu, bu isə nəticə etibarilə işlərin keyfiyyətinə öz təsirini göstərmişdi.

Ümumiyyətlə, o dövrdə ASSR-də tək Gəncədə deyil digər Şamaxı, Lənkəran və Göyçy qəzalarında da dağlıqlar arana nisbətən torpaqla az təmin olunublar və ən pis vəziyyətdə türk cəmiyyətləri idilər. 1924-cü ilki işlərin materiallarına əsasən ASSR-in dağlıq rayonlarda yerləşmiş türk kəndlərinin aztorpaqlılığına dair çoxlu nümunələr mövcuddur, onlarla müqayisədə Gəncə qəzasındakı dağlıq erməni kəndlərinin vəziyyəti tam qənaətbəxşdir.

Milli məqama gəldikdə isə layihələr tərtib olunarkən və normalar hazırlanarkən qəzalararası müşavirələrdə bütün milli qrupların nümayəndələrinin iştirak etdiyi göstərilir və qeyd edilir ki, dağlıq bölgədə milli azlıqlar olan ermənilər, almanlar və ruslar real olaraq həmin dağlıq ərazidə yaşayan türk kəndlilərindən daha çox və daha yaxşı təmin olunmas təkzib olunmayan faktır (F.1, siy. 74, s.v. 198:1, 9)

Sonda Gəncə qəzasındakı torpaq vəziyyətinin analizi ilə bağlı belə nəticələr gəlinir:

- 1) Təbii-tarixi şərtlərə görə bütün qəza məskunlaşdırılmadan vahid normanın müəyyənləşdirilməsi mümkün deyil;
- 2) Torpaq paylaşdırılması işləri zamanı qəzanın dağlıq hissəsinin sakinləri mümkün olan əlavə torpaqlar alıblar, xüsusilə bu vəziyyətdə erməni kəndləri türk kəndləri ilə müqayisədə yaxşı vəziyyətdədirlər.
- 3) Ümumi qayda olaraq qeyd olunmalıdır ki, ASSR-in dağlıq rayonlarının bir çox kəndlərində kəskin aztorpaqlılıq mövcuddur, hətta bəzi yerlərdə yolverilməz miqyasdadır, bununla belə Gəncə qəzasının dağlıq hissəsi bu baxımdan digər dağlıq türk rayonları ilə müqayisədə əlverişli vəziyyətdədir.

Bu vəziyyət aztorpaqlılığın qarşısını almaq üçün çıxış yolu deyil, çünki aztorpaqlı əhalinin torpaqlarının bir hissəsini onlardan almaqla səfillərin sayı artırılır. Məsələnin həlli, milli fərqlərə əhəmiyyət verilməmədən düzgün plan əsasında aztorpaqlı rayonlarda kəndlilərin məskunlaşdırılması və köçürülməsindədir.

1926-cı il ilin 26 oktyabrda D.Bünyadzadənin məruzəsində Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin aztorpaqlı kəndlilərinin torpaqla təmin edilməsi ilə bağlı XTK-nın layihəsi təqdim olunur. Qərara alınır ki, Layihədə aşağıdakı dəyişikliklər edilsin:

1. Dəstəfur dairəsinə heç olmazsa yaylaqların hesabına pay torpaqlarının bölünməsinə zəruri hesab edilsin.

Yaylaqların paylanmasında Gəncə qəzasının Dağlıq hissəsinin əhalisinə xüsusi diqqət yetirilsin.

2. Azərbaycan Su Təsərrüfatına təklif edilsin ki, 1928-ci ilədək Molla Osmanlıda torpaq işləri başa çatdırılsın (F.1, siy. 198, s.v. 197-200, q. 36:111).

3. Azərbaycan Kənd Təsərrüfat bankına təklif edilir ki, Zaafqaziya Kənd Təsərrüfat bankından Azərbaycanda təbii fəlakətlərdən əziyyət çəkənlərə ayrılan 100000 manatın hamısı təcili olaraq, DQMV-nə verilsin (onlar daha çox zərər çəkiblər!!!) (F.1, , siy. 198, s.v. 197-200, q. 36 s.113)

Gəncə qəzasının Dağlıq hissəsinin aztorpaqlı əhalisinə əlavə pay torpaqlarının verilməsi layihəsi.

Layihədə Gəncə qəzasının Dağlıq hissəsinin 5 aztorpaqlı dairəsinə aşağıdakı qaydada pay torpaqlarının verilməsi göstərilir:

Bayan (erməni) dairəsinə dövlət fondundan pay torpaqları vermək olar (baxmayaraq ki, türklərlə müqayisədə nisbətən əlverişli vəziyyətdədirlər-G.İ.).

Gəncə qəzasının Seyfəli (keçmiş Şamxor) dairəsinin torpaq quruluşu zamanı əmələgəlmiş 1961 des. dəmyə torpaqlara hesablanmış torpaq sahəsi bu dairədən ayrıca kəndlərə cəmi 1961 des. olmaqla: Yuxarı Daşkəsənə 265 des., Bayana 414 des., Aşağı Daşkəsənə 50 des., Zağlıya 415 des., Quşçuya 170 des., Kütülə (Kutula) 27 des. Nuzgerə 318 des., Seyidkəndə 72 des. Çovdara 240 des. ayrılınsın (F.1, siy. 198, s.v. 197-200, q. 36, siy. 198: 111)

Yelendorf dairəsinə 2000 des. Molla Osmanlı sahəsindən, aztorpaqlı Çaykəndə Çalabərdən 3000 des. verilməsi planlaşdırılır.

Yuxarı Ağcakəndə Ağdamdan artıq 1000 des. Verilməsinə baxmayaraq yenə də 500 des., eləcə də Dəstəfura Xaşbulaq yaylaqlarından torpaq sahəsi verilməsi göstərilir (F.1. siy. 198, s.v. 197-200, q. 36:118).

Az K(b)PMİK-in 29 noyabr 1926-cı il 58 sayılı protokolunda yer alan Sviridovun Gəncənin Dağlıq hissəsi bağlı komissiyanın məruzəsində Dağlıq Qarabağa birləşmək üçün kəndlərdə yaşayan ermənilərin gətirdikləri motivlərdən bir neçəsi qeyd edilir:

1. Gəncə qəzasının dağlıq hissəsində torpağın bərabər bölünməməsi;
2. Gəncə TK –dən narazılıq;
3. Köçürülərə dəyən ziyan;
4. Aztorpaqlıqla bağlı uşaq və qadın əməyindən istifadə;
5. Ermənilərin qəzalarda hakimiyyət aparatında istifadə olunmaması;
6. Qəza orqanlarına proporsional nümayəndə seçiminin olmaması;
7. Qəza və dairə arasında yazışmaların rus dilində olması;
8. Fikrin sərbəst ifadə edilməsinə görə cəzalandırıcı orqanlarını təqibi;
10. Gəncə qəza işçilərinə inamsızlıq;
11. Hərbi təlimin bu hissələrdə türk dilində aparılması;
12. Kəndli gənclərin gələcək təhsili üçün təqaüdlərin olmaması;
13. Dağlıq Qarabağ bizi Azərbaycandan daha yaxşı başa düşər;
15. Ümumi dil və mədəniyyət birliyi;
16. Özünüidarəetmə hüququ (f.1, iş74, siy 148, q.34: v.89 arx);

Məsələnin həlli üçün 34 praktik təklif verilir. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, AXC dövründə Gəncədə sistemli dövlət təhsilinin əsası qoyulmuşdu. Müəllimlər seminariyası, qız gimnaziyaları fəaliyyət göstərmiş, qısa müddətli (2 aylıq) qadın pedaqoji kurslarının açılması haqqında qanun layihəsi qəbul edilmiş və buna müəyyən dövlət vəsaiti ayrılmışdı [AR MDA: f.895, siy.3, iş 201: v.12]. Eləcə də ikiillik pedaqoji kursların açılması haqqında qanun layihələri hazırlanmışdı. [Азербайджанская Республика, 1998 : 267, 268]. Ən önəmlisi 1918-ci ildə Gəncə qadın gimnaziyasının nəzdində Frebel

(məktəbəqədər tərbiyə nəzəriyyəçisi) sistemi əsasında uşaq bağçası açılmış, bu işi davam etdirmək üçün hökumət bu sahədə kadr hazırlamağı məqsədəuyğun hesab etmiş – gimnaziyanın nəzdində bağça müəllimləri hazırlanmağa başlanmışdı (Qəhrəmanova, 2005: 55). 1919-cu il oktyabrın 23-də isə Azərbaycanda qadın məktəbinin nəzdində uşaq bağçası açılması haqqında qanun layihəsi qəbul edilmişdir (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti... , 1998: 321). Və bütün bunlar heç bir dini, milli, etnik fərq qoyulmadan bərabər hüquqla sovetlərin ilk illərində də yerinə yetirilirdi. Amma mənzərə belə idi: “İnqilaba qədər (müharibəyə qədər) qəzada 11 məktəb var idisə, Sovet hakimiyyəti dövründə bu say 9-a endi. Qaraçınar və Yuxarı Ağcakənddə məktəb binası var, Aşağı Ağcakənddə tikilir. Qalanı qaranlıq damlardan ibarətdir. Uşaqların məktəb təlabatı 0% ödənilir. 2 feldşer məntəqəsi var. İnqilaba qədər 10 şarpayı var idisə, indi onlar bərbaq vəziyyətdədir” (F.1, iş74, siy 148, q.34:89).

Verilən praktik təkliflərə bir erməni, 1 türk məktəbinin açılması, Dövlət Təhcizat Şöbəsinə Gəncənin dağlıq hissəsində həm türk, həm də erməni əhali üçün ədəbiyyat, dərslük və məktəb ləvazimatları olan dairə kiosklarının açılması, bütün erməni şagirdləri erməni dilində dərslüklərlə təmin olunması, Qəza İK-nə TK yanında kollegiya yaratması və ora bir nüfuzlu erməni, bir türk kəndlinin qəbul edilməsi, Xalq Maarif Komissarına Gəncədə kənd təsərrüfatı texnikumunun erməni bölməsinin açılması təklif edilir (F.1, iş. 74, siy 148, q.34: 113-115,125-126). Yəni, göründüyü kimi, təhsil sahəsində Gəncədə məskunlaşan ermənilər heç bir diskriminasiyaya məruz qalmadan təhsil hüquqları qanunlara müvafiq qorunurdu.

Dağlıq hissənin (yəni, ermənilərin yaşadığı –İ.G.) torpaqların Xanqərvənd (Hand), Kazyan və Cəmirli (Ağdam) hesabına normaya çatdırılması da təkliflərə əlavə olunur (F.1, siy. 74, s.v. 197-200, q. 36).

Növbəti səhifədə Komissiya üzvü Vəlibəyovun imzası ilə həmin məruzəyə bir növ cavab variantı, məsələnin mahiyyətində oturan problemin nəyə istiqamətləndiyini açıqlamaqla belə verilir:

- Əsas motiv türk əhalinin torpağı hesabına aztorpaqlığı aradan qaldırmaq (ermənilərin əsas hədəflərdən biri-G.İ.);
- Dağlıq Qarabağ rayondan keçilməz dağlarla ayrılıb, əlaqə yolu yoxdur, 200 verst uzaq məsafədən idarəçilik çətinidir.
- Qəzada erməni rayonlarına xüsusi inzaibati hüquqların verilməsi iqtisadi baza olmadan qəzanı daima defsit edir və bərpaedici iş mümkün olmur.
- Milli əhvalla vurğu çətin iqtisadi vəziyyətlə bağlıdır, ikincinin aradan qalxması birincini də aradn qaldırır.
- Erməni və türklərin birgə yaşayışı antoqonizmin kökünün kəsilməsilə baş verə bilər.
- Birləşmə və ayrılma bütün Zaqafqaziya buna uyğun ənənəyə çağırır edir (Acaristan Borçalı qəzasında, Şamxor qəzası, Lənkəran, Dərbənd, Vedibasar, Zəngibasar). Hansı ki, Zaqafqaziyanın yeni iqtisadi rayonlaşmasında inkişafına maneə olar.
- Komissiya Dağlıq Qarabağa birləşmənin bütün motivlərinə etiraz edir.
- Ermənilərin partiya və sovet orqanlarına proporsional nümayəndə seçimi məsələnin düzgün həllinə zəmin olmaq və mövcud etibarsızlıq aradan qaldırmaqla mümkün olar (f.1, iş74, siy 148, q.34:90).

NƏTİCƏ

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici müdaxilələr nəticəsində milli maraqlarında daxili və xarici aspektlərini balanslaşdırma bilmədi. Belə ki, daşnaq ermənilər havadarlarının dəstəyilə soyqırımlar törətməkdə və ərazi iddiaları ilə müdafiə əhəmiyyətini gündəmdə saxlayaraq gərginlik yaratmaqda davam etdilər. Azərbaycan cəmiyyətinin daxili siyasi qüvvələri arasında anlaşılıqlı olduğu halda belə, kənar siyasi qüvvələr öz xüsusi maraqlarını daxili siyasi qüvvələrin bəzi nümayəndələrinə yeritməklə, fikir ayrılığına və tərəddüdlərə nail oldular. Milli mənafehlərin qorunması, iqtisadi, siyasi, milli-mədəni və ordunun gücü, yəni milli güc siyasi strategiyanın, xüsusilə də milli təhlükəsizlik probleminin həyata keçirilməsi üçün imkan və şərait yaratmalıdır. Cəmi 23 ay müddətində belə imkan və şəraitin əldə edilməsi, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və geopolitik maraqlarını daha etibarlı şəkildə qorumaq niyyətinin gerçəkləşdirilməsi o dövərdə çox çətin, bəlkə də mümkün idi.

Nəticədə yaranmış çıxılmaz potensial təhlükələr qarşısında qurduqları milli dövləti qurtarmaq üçün AXC hakimiyyəti nə qədər milli məqsədləri rəhbər tutsa da, siyasi, iqtisadi, psixoloji mübarizə aparsa

da, xalqın məhvinə yönəlik təhdidlərlə üz-üzə qalıb məcburi istefanı qəbul etməli oldu. Bununla da demokratik rejim totalitar rejim tərəfindən işğala məruz qaldı, Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. Bolşeviklər xalqın adından çıxış edərək yaranmış dövləti proletar diktaturası adlandırdılar. Bu isə hakim bolşevik partiyasının hökmranlığına bir növ siyasi pərdə idi. Rusiya imperiyasının dağıldığı elan edən bolşeviklər əslində özünün müstəqilliyini elan etmiş dövləti keçmiş sərhədləri hüdudunda qoruyub saxlamağa cəhd göstərirdilər. Baş verən dəyişikliklər fonunda Mərkəzi Moskva keçmiş imperiya siyasətinin davamı olaraq sovetlər adı altında öz siyasi maraqlarını uzlaşdırmaq, baş verən proseslərdən yararlanaraq işğal etdiyi Qafqazın, Mərkəzi Asiyanın, eləcə də Baltıqyanı resublikaların idarə olunması üçün öz rolunu “əvəzsiz” mövqeyə çıxarmaq cəhdində coxüzlü siyasətilə israrlı olmaqda davam etməkdə idi.

Beləliklə, rəsmi sənədlərin verdiyi məlumatlardan da aydın olur ki, istər AXC mənsubları, istərsə də sovetləşmənin ilk dönəmində sovetlərə xidmət edən Azərbaycan kommunistləri (Nərimanov, Şahaxtinski, Şirvani, Hüseynov...) Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasına var-gücləri ilə cəhd göstərdilər. Mövcud siyasi durum çox mürəkkəb və qarışıq, “mehriban düşmən” isə güclü və hiyləgər olduğundan təəssüf ki, onlar çox vaxt bir müstəviyə gələ bilmədilər. Kömək göstərə biləcək yeganə dövlət qardaş Türkiyə idi. O da bəzi məqamlarda özü ilə dünya arasındakı (xüsusən də yaxın qonşu dövlətlərin) münasibətlərin dinamikasına uyğun şəkildə milli maraqlarını və uzaqgörən siyasi perspektivlərinə əsaslanan *siyasi* kursunu üstün tutaraq Azərbaycanın yanında olmamaq məcburiyyətində qalırdı ki, bu da başadüşüləndir.

Verilən “müstəqillik” yalnız kağız üzərində yayılan sabun köpüyünə bənzəyirdi. Mərkəzin siyasətinə qarışa və ya müdaxilə edilə bilməzdi və hətta ən yaxşı təkliflər və mülahizələr belə Mərkəzə lazım deyildi. Ərazi məsələsində, sərhədlərin müəyyən edilməsində prinsipial mövqe tutan Az.MİK-in hüquq və səlahiyyətləri məhdudlaşdırılır, bəzən hətta əlindən alınır. Çünki Mərkəz hər şeyi “yaxşı” bilirdi. Mərkəz isə “...türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaqlarına tapşırırdı...” (Nərimanov, 1992: 60)

Ümummillə fəlakətin davam hələ uzun illər boyu davam edəcəkdi. Sovetləşmənin ilk illərində Azərbaycandan ərazilərin qoparılması Mərkəzin Şərq siyasətinin bir hissəsi idi. Ermənistanın mövqeyinin gücləndirilməsi iqtisadi, siyasi və ideoloji motivlərlə yanaşı, həm də Türkiyə-Azərbaycan yaxınlaşmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Azərbaycanın o dövriki siyasi xadimlərinin belə mürəkkəb siyasi şəraitdə və ziddiyətli qarşıdurmalar fonunda göstərdikləri müqavimət bir çox hallarda yetərli olmasa da, D.Bünyadzadənin ətraflı torpaq istifadəçiliyi ilə bağlı məruzəsində ciddi təhlillərə əsaslanan fikirləri, Az K(b)PMİK -in sədri Ağamalioğlu və katibi T.Şahbazinin 9 yanvar 1926-cı ildə SSSR MİK-ə adı çəkilən kəndlərin erməni əhalisi ilə birlikdə ASSR-dən ayrılması məsələsinə qəti etiraz cavabı və Gəncənin Dağlıq hissəsi ilə bağlı yaradılmış komissiyanın “Komissiya Dağlıq Qarabağa birləşmənin bütün motivlərinə etiraz edir” kimi göstərdiyi iradə Moskvanı ermənilərə növbəti Azərbaycan torpaqlarının verilməsini əngəlləyə bildi. Gəncə ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi onların tarixi qələbəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

QAYNAQLAR:

Arxiv sənədləri

- ARDA: F.28 c, siy.1c, iş.99, 96 v.
AR MDA: F.895, siy.3, iş 201, 19 v.
ARDA: F.28 c, siy.1c, iş.53, 12 v.
ARDA: F.1, iş74, siy 148, q.34, 88 s.
ARDA: F.2502, siy. 2, iş 26, 22 v.
ARMTA: F.379 siy3, iş 426, 38-59 s.
ARMTA:F.379 siy1, iş 7544, 43 v.
ARPIİ SSA: F.276, siy.5, iş.1, 5 v.
ARPIİ SSA: F.276, siy.5, iş.1
ARPIİ SSA: F.276, siy.9, iş.62
ARPIİ SSA: F.609, siy.1, iş.21
ARPIİSSA: F.1, siy.2, iş.25, 18-20 v.
ARPIİ SSA, F.276, siy.9, iş.30, 11 v.

- ARPIİ SSA, F.276, siy.9, iş.61, 3 v.
ARPIİ SSA, F. 276, siy.9, iş.62, 7 v.
GMA F.607, siy.1, iş 544, 59 v.
RDSSTA, f.64, s.1, i. 1, v.30 arx.
RDSSTA, F.1, siy.31, iş.186 a, I h
RDSSTA, F.3316, siy. 13, iş 249
Azərbaycanda sovet quruculuğunun yekunları" haqqında N.Nərimanovun V.İ.Leninə hesabatı. 15.09.1921.// RDSSTA, F.5, siy. 1, i. 1219, v. 12
Azərbaycanın fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şaxtaxtinskiyin V.Leninə məktubu. 13.08.1920. // RDSSTA, F.5, siy.1, i.2796
B.Şaxtaxtinskiyin V.İ.Leninə məktubu. 20.09.1920.// RF XSA, f.1, siy.51, q. 321a, i.54859, v.6-7
Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Ermənistan Respublikası ilə mübahisəsiz ərazilərinin sərhədlərinin təsviri. 05.08.1920.//ARPIİ SSA, f.1, siy.169, i.249/11
Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnqilab Şurasına təlimat. 04.07.1920. //RDSSTA, f.17, siy.3, i.94
L.Qaraxanın Ermənistan Xarici İşlər Komissarına teleqramı. 15.05.1920.// AR DA, F.28, siy.1, i.99, v.100
N.Nərimanovun V.İ.Leninə məktubu.//ARPIİ SSA, F609, s.1, i.71, v.41
RSFSR ilə Ermənistan Respublikası arasında müqavilə. 10.08.1920. //ARPIİ SSA, F.1, siy. 169, i.249/11 №687. Бюллетень № 7. (27 мая 1920 г.) МИД Армении об армяно-азербайджанских отношениях, отправке делегации для переговоров в Москву и майском вооруженном восстании большевиков./ ЦГИА РА. Ф. 200. Оп. 1. Д. 427(ч. 2). Лл. 305—306. Типографский экземпляр, Опубликовано в: Республика Армения в 1918—1920гг. (политическая история). Сборник документов и материалов. Ереван: Гитутюн. 2000. С. 195-199.
№ 699, 22 июня 1920 г. Телеграмма члена Кавказского бюро ЦК РКП(б) и РВС Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе Народному комиссару иностранных дел РСФСР Г. Чичерину о турецком факторе при решении вопроса спорных территорий между Азербайджаном и Арменией не позднее 22 июня 1920 г., РГАСПИ. Ф. 64. Оп. 1. Д. 17. Лл. 66-71.
№ 700. (26 июня 1920 г.) Из записи разговора члена Кавказского Бюро Цк Ркп(б) И Рвс Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе с народным комиссаром иностранных дел РСФСР Г. Чичериным о политике в Закавказье и необходимости играть там беспристрастную роль.Тов. Ленину. ГАРФ. Ф. 130. Оп. 4. Д. 496. Лл. 115—116 об. Подлинник 2.

Kitablar və sənədlər toplusu

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar) (1998). 2 cilddə, II c., Bakı: Azərbaycan.
- Həsənlı, C. (2012). *Sovet dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939)*. Bakı: Elm.
- Qəhrəmanova A. (2005). *Azərbaycan Demokratik Respublikasında Xalq Marifinin təşkili yolları*. Bakı: OKA Ofset Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat Poliqrafiya şirkəti.
- Məmmədova, Ş. (2004). *Totalitarizmin interpretasiyası. Azərbaycanı Stalınizm. 1920-1930*. Bakı: Adiloğlu.
- Musayev, İ. (1996). *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.
- Nərimanov, N. (1992). *Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)*. Bakı: Azərənəşr.
- Адрес- календарь Азербайджанской Республике на 1920 г. (1920). Под.ред. А.М.Ставровского. Баку.
- Азербайджанская Республика.(1998). Документы и материалы 1918-1920 гг. Баку: ЭЛМ.

İxtisarlər

ARDA- Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi

ARPIİ SSA- Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi

ARSPİHDA- Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi

ARPIİSPİHDA -Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi

GMA- Gürcüstan Milli Arxivi

RDSSTA-Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi

RFXSA- Rusiya Federasiyasının Xarici Siyasət Arxivi

F.-fond

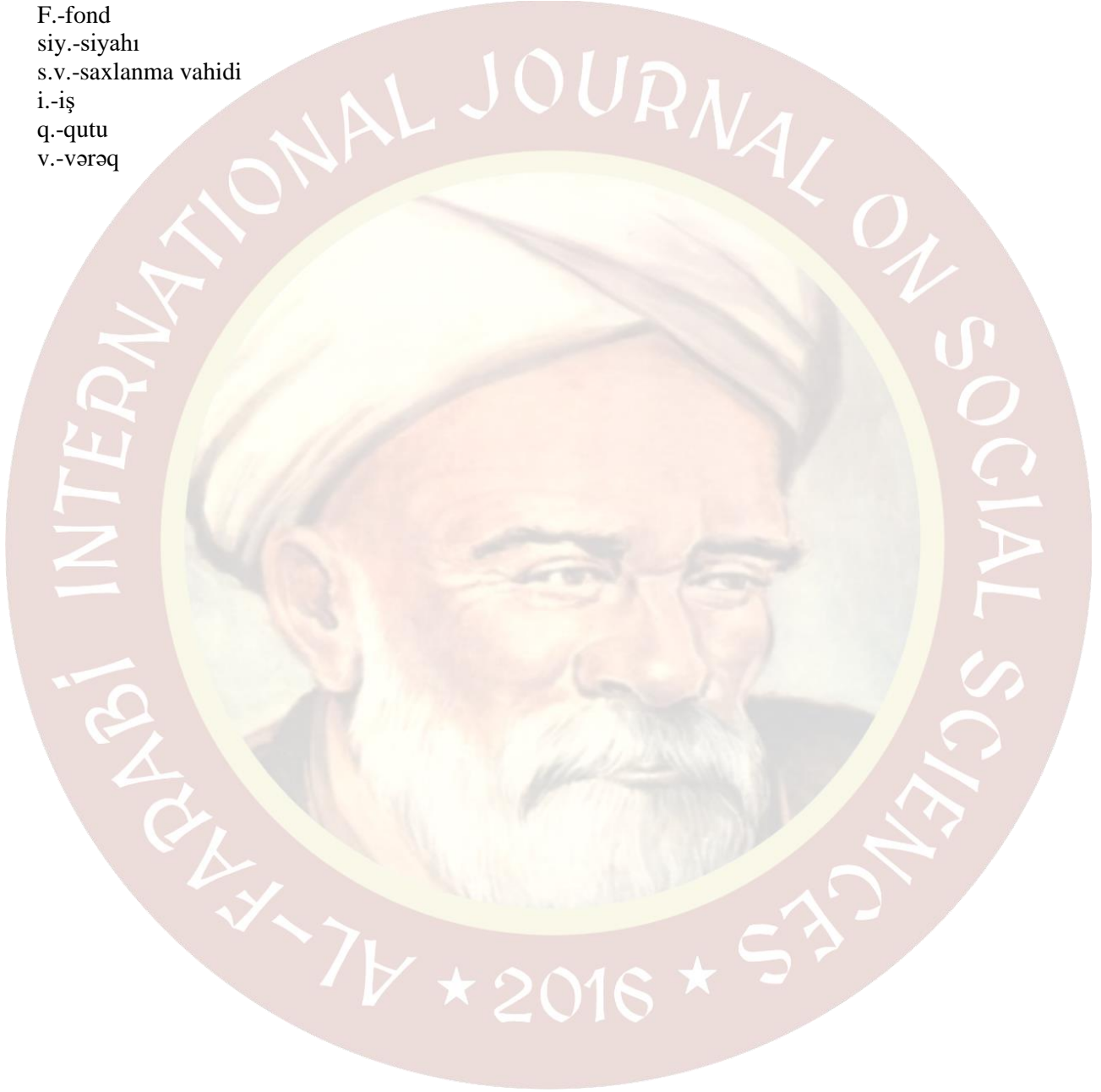
siy.-siyahı

s.v.-saxlanma vahidi

i.-iş

q.-qutu

v.-vərəq

О ТЮРКСКОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В МИРОВОЙ КУЛЬТУРЕ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

БУЛЕКБАЕВ С. Б.¹
АЙДАРБЕКОВ З.С.²

ТЭЗИС

В евразийском континенте в свое время была создана самобытная и вполне самостоятельная цивилизация. Это цивилизация тюрков. Она, как показывают современные исследования, оказала огромное воздействие на окружающий мир, задала стартовые условия для развития многих цивилизаций, в первую очередь на европейской. Здесь имеется в виду точка зрения, что тюрки, находясь в центре Евразии, на Великом Шелковом Пути соединяли великие культуры Востока и Запада и на основе этого испытывали влияние этих культур. По мнению авторов, тюркский мир был не только мостом, который соединял эти две великие культуры, но и сами они на евразийском континенте в свое время и создали несколько очагов мировой культуры и цивилизации, как Аркаим, Берель, Сынтасты и др. которые оказали огромное влияние и на другие, в первую очередь, на европейскую и российскую, задав, им стартовые условия развития. Суть заданных стартовых условий заключается в том, что тюрки привнесли с собой более высокие для того времени образцы и элементы культуры. Более того, по мнению некоторых ученых, некоторые открытия прототюрков и тюрков, можно оценить как научно-техническую революцию своего времени. Здесь имеется в виду: демистикация животных, в частности, приручение лошади, изобретение седла, стремени и удила, брюк, вооружений.

Тюрки впервые в мире придумали свою технологию плавки железа, которая используется во всем мире поныне. Они додумались железную руду не выжигать, а плавить в горнах, последовательно получая чугуны и сталь. Это давало колоссальную выгоду и увеличивало выход металла. Железо стало не драгоценностью, а промышленным металлом. Вне всякого сомнения, созданная тюрками технология получения железа на основе плавки железной руды в горнах, значительно увеличившая добычу металла по сравнению с традиционным выжигом металла, вполне может оцениваться как научно-техническая революция. В дальнейшем, это открытие, совершенное тюрками на Алтае, со временем распространилось по всему миру, начиная с Китая и Европы. С этого периода начинается новая эра в истории человечества. Наряду с этим вкладом, тюрки также создали для своего времени более сложные и более совершенные формы общественного бытия и социальные институты. К ним можно отнести: эль, удельно-лестничную систему, иерархию чинов, кочевую демократию, налоговую систему, денежное обращение, военное искусство и дисциплину, дипломатию, книгопечатание и т.д. Это только часть тюркского вклада в мировую сокровищницу. По большому счету, тюркская составляющая в мировой культуре и цивилизации очень велика, но, к сожалению, этот вклад в должной мере не оценен и многие ее страницы, до сих пор остаются непрочитанными. Это, по мнению авторов, актуальная задача, которая стоит перед учеными тюркских народов.

Ключевые слова: Шелковый Путь, тюрки, эволюция

Тюркский мир на протяжении длительной истории являлся уникальным местом, где зарождались и развивались мощнейшие культуры и цивилизации, оказавшее огромное влияние и воздействие на ход, и развитие мировой истории, культуры и цивилизации. Его влияние было обусловлено тем, что Тюркский мир, будучи географически расположенный в центральной части евразийского континента, всегда был связующим мостом между двумя великими культурами Востока и Запада. И то, что это месторасположение тюрков, с одной стороны вполне закономерно обуславливало, неизбежное влияние и воздействие этих великих культур на тюркскую, что естественно приводило к усвоению и заимствованию некоторых элементов этих культур, а, с другой, и тюрки имели свою, и достаточно высокую для своего времени культуру

¹ д. филос. н., профессор, Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай Хана sagadi58@mail.ru

² д. филос. н., профессор, Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай Хана

и цивилизацию. Более того, их культура, как показывают объективные не зашоренные различными центризмами исследования, оказывала огромное влияние и воздействие на соседние, часто задавая, по мнению многих выдающихся ученых, стартовые условия для развития соседних цивилизаций, в частности, на российскую и европейскую.

Для обоснования этого тезиса, наметим некоторые подходы, которые, с нашей точки зрения, позволяют более четко и аргументированно обозначить, во-первых, место и роль тюрков в мировой истории, во-вторых, их вклад в мировую культуру и цивилизацию, а в-третьих, отметить, что казахи, как часть тюркского народа по историческому праву занимает свою законную нишу и подобающее место в тюркской истории. Здесь имеется в виду то, что казахи, как народ, исторически проживающий в Великой Степи, в центре Евразии, где в основном начинались и вершились важнейшие исторические события, часто менявшие ход мировой истории, был всегда одним из основных субъектов великой тюркской истории. Отсюда история казахов неотделима от тюркской истории. Поэтому наша история должна рассматриваться и изучаться как история тюрков и казахов. Последние по праву должны разделять как исторические успехи, так и поражения своих предков -тюрков.

История тюрков, как известно, начинается с V века. С эпохи Тюркских каганатов, которые, согласно Л. Гумилеву, стало в какой-то мере переломным моментом в истории человечества» [2, 7]. Здесь имеется в виду то, что Тюркский мир, контролируя огромную территорию между Востоком и Западом, всегда был тем мостом, который на базе Шелкового пути, проходящий через ее огромную территорию, связывал культуры и цивилизации Востока и Запада. Это стало возможным лишь в конце VI века, поскольку именно тогда границы тюркского каганата сомкнулись на западе с Византией, на юге с Персией и даже Индией, а на востоке с Китаем. Ввиду этого обстоятельства история соседних государств в этот период была связана с судьбой тюркской державы. Образование тюркского каганата, стало в какой – то мере переломным моментом в истории человечества, потому что до этих пор средиземноморская и дальневосточная культуры были разобщены, хотя и знали о существовании друг друга. Бескрайние степи и горные хребты препятствовали сношениям Востока и Запада. Только позднее изобретение металлических стремян и вьючной упряжи, заменившей телеги, позволило караванам сравнительно легко форсировать пустыни и перевалы. В этой ситуации тюрки сыграли роль посредников между Востоком и Западом. Эта связь осуществлялась не только на базе Шелкового Пути, но и на базе разносторонних экономических, политических, культурных, военных, международных и других связей с пограничными государствами [2, 7]

Вполне соглашаясь с тем, что тюркский мир был тем мостом, который соединял две великие культуры Востока и Запада, вполне признавая их влияние и воздействие на тюркскую, на мой взгляд, многие исследователи, почему-то не указывают на то, что тюрки имели свою, вполне самостоятельную и вполне самодостаточную культуру и цивилизацию. Отмечая самобытность тюркской культуры, которая возникла и существовала независимо от культур Ирана и Китая Л. Гумилев писал: «Пора прекратить рассматривать народов Центральной Азии только как соседей Китая и Ирана. Надо, наконец, сделать практический вывод из того бесспорного положения, что их история и культура развивались самостоятельно. Только так можно понять, как они жили, чувствовали, торжествовали и погибали»[3.]. Более того тюрки, именно в центре Евразии, сами создали несколько очагов мировой культуры и цивилизации, которые оказали существенное влияние и на другие культуры и цивилизации, в первую очередь европейскую. Задав, как справедливо говорят многие известные ученые, в частности, как Джавахарлал Неру, Вернадский В. И, ей стартовые условия развития.

Суть заданных стартовых условий заключается в том, что тюрки привнесли с собой более высокие для того времени образцы и элементы культуры. Особо здесь следует отметить переход от века камня и бронзы к веку железа. Он пришелся на V- III века до новой эры. Это событие отмечено приходом к тюркам нового Бога – Тенгри – хана. Он научил людей плавить железную руду. Началась новая эпоха в жизни не только алтайских, но и других народов. Железо – металл древний. Он был знаком и египетским фараонам. Железо добывали и на Кавказе и в Малой Азии. Только с тем различием, что здесь его не выплавляли, а выжигали, получая так называемое

«кричное железо», пригодное дляковки. Что касается алтайских тюрков, то они придумали свою технологию, которая используется во всем мире поныне. Они додумались железную руду не выжигать, а плавить в горнах, последовательно получая чугуи и сталь. Это давало колоссальную выгоду и увеличивало выход металла. Между прочим, «чугун» - тюркское слово, «булат» - тоже. Они памятники той далекой поры, когда началась новая эра в истории человечества. Железо в руках тюрков уже не было драгоценностью, как у египетских фараонов, оно превратилось в рабочий металл. Согласно Л. Гумилеву, хотя «железо и раньше было известно кочевникам, но только тюркюты ввели его, а массовое употребление. Он отмечает, что когда известный Земарх, увидев тюркютов, предлагающих ему железо для продажи, был чрезвычайно удивлен и заподозрил, что это делается нарочно, чтобы дезориентировать его: «ибо обыкновенно говорят, что у них трудно достать железо».

Здесь нужно отметить, что тюрки не только сумели организовать массовое производство железа, но и то, что их сыродутное железо содержало, по мнению специалистов, до 99,45 % чистого металла и поэтому было весьма ковким и прочным. Из высококачественного железа кочевники-кузнецы изготовляли однолезвийные ножи, тесла-топоры, стремена, удила, мечи, сабли с малым изгибом и массивным клинком, наконечники копий и стрел, железные котлы двух типов: круглые — подвесные и стоячие — на конической ножке. Развитие металлургии позволило тюркским каганам перевооружить свою армию и создать отборные, ударные части из латной кавалерии — фули (т.е. «волки» - «бури» - названные так «в память» своего мифического происхождения от волчицы). На их вооружении были роговые луки, панцири, копыа, сабли и палаши.

Таким образом, как утверждают археологические и письменные источники, и ранее, и в эпоху средневековья кочевники выступили на арену мировой истории как народ, впервые освоивший в Степях Центральной Азии промышленную добычу железа и благодаря этому поставивший себя в независимое положение по отношению к Китаю и Тибету, откуда до этого времени кочевники получали железное оружие необходимое для успеха их военных предприятий [3].

На наш взгляд, Мурат Аджи совершенно прав, когда говорит, что созданная тюрками технология получения железа на основе плавки железной руды в горнах, значительно увеличившая добычу металла по сравнению с традиционным выжигом металла, и поэтому вполне может оцениваться как научно-техническая революция. В дальнейшем, это открытие, совершенное тюрками на Алтае, со временем распространилось по всему миру, начиная с Китая и Европы [4].

Говоря о тюркском вкладе в мировую цивилизацию, нельзя не привести слова великого русского историка Л. Н. Гумилева, который, споря со своими оппонентами, писал: «Нереально думать, что в кочевом обществе невозможен технический прогресс. Кочевники вообще, а хунну и тюрки в частности, изобрели такие вещи, которые ныне вошли в обиход человека как нечто само по себе подразумевающееся. Первое усовершенствование одежды- штаны- сделаны еще в глубокой древности. Стремя появилось в центральной Азии между 200 и 400гг. Первая кочевая повозка на деревянных обрубках заменилась сначала коляской, а потом вьюком, что позволило кочевникам форсировать горные, поросшие лесом хребты. Кочевниками были изобретены изогнутая сабля, вытеснившая прямой меч, и длинный составной лук, метавшей стрелы на расстоянии до 700 метров. Наконец, круглая юрта в течении времени считалась наиболее совершенным видом жилища [5].

Стартовая позиция для европейской цивилизации была задана культурными достижениями Востока. В этом плане Тюрки в значительной степени содействовали проникновению восточной культуры в Европу. Вернадский обращает в этой связи особое внимание на открытие и распространение книгопечатания, позволяющего в величайшей степени увеличить силу человеческой личности и мысли, фиксируя, сохраняя и передавать из поколения поколение накопленные сведения и знания. С книгопечатания собственно, ведет свое летоисчисление современная научно - техническая эпоха. Не позднее VI века в Китае уже практикуется способ печатания с резных деревянных досок. В XIII - XIV вв. он проник в Европу и подготовил

открытие Гуттенберга. Марко Поло, обратил внимание на печатание в монгольской империи денежных ассигнаций. «Огромное — по выражению Вернадского – всемирно- историческое значение» «монгольского нашествия» состоит в том, что благодаря нему в рамках единого государственного целого соединились «народы различной, нередко очень высокой культуры». Вместе с ксилографическим способом печатания монголы способствовали проникновению в Европу бумаги, гречихи, буровых скважин [6].

К сказанному можно добавить и высказывание выдающегося казахского философа Касымжанов А. Х., который также отмечал, что тюрки в Евразии создали особую цивилизацию. Он говорит: «С моей точки зрения, в ландшафтной зоне евразийских степей, в которые входит и территория Казахстана, сформировалась... особая цивилизация, связанная конечно, с пастбищным скотоводством в силу природных условий, но включающая в себя, помимо этого, технологические и культурные достижения, «конную культуру», плавку железа, города, ремесла, земледелие, в том числе ирригационное искусство. Добавьте к этому образование мировых империй и влияние на мировые миграционные демографические процессы» [7].

На мой взгляд, все должны знать, особенно тюркские народы, что они представители народа, который уже в глубокой древности раньше других освоил дерево и металл, приручил животных. Что эти открытия их предков, по существу, явились научно-техническими революциями для человечества. Что именно благодаря этим открытиям человечество значительно обогатилось и продвинулось вперед в своем развитии. Об этом надо в полный голос говорить и писать.

Раскрывая роль тюрков в мировой истории, нельзя не сказать о том, что Тюрки своими историческими завоеваниями не раз существенно влияли на ход и развитие мировой истории. Отмечая судьбоносную роль тюрков в истории, известный французский философ, Шарль Монтескье писал в своей книге «Персидские письма»: «Ни один народ в мире ... не превзошел татар своей славой или величием своих завоеваний. Этот народ поистине владыка вселенной; все остальные как будто для того созданы, чтобы ему служить, он также основатель и разрушитель империй; во все времена он проявлял на земле свое могущество, во все века он был бичом других народов. Под именем турок они совершили необъятные завоевания в Европе, Азии и Африке; и они господствуют над этими тремя частями света. А если углубиться в более отдаленные времена, то мы увидим, что от них же произошли некоторые из народов, уничтоживших Римскую империю. Что значат завоевания Александра в сравнении с завоеваниями Чингисхана?» [8].

Монтескье прав, действительно, только завоевания Чингисхана значительно превосходят завоевания семи крупнейших европейских полководцев, признанных всем миром - Александра Македонского, Ганнибала, Цезаря, шведского короля Кала XII, Фридриха Великого, А.В.Суворова и Наполеона Бонапарта. Согласно исследованиям монгольского ученого Жадамбына Энхбаяра: «...семь великих полководцев мира завоевали на семерых территории 6 900 000 кв. км, в то время как 7 770 000 кв. км были покорены только одним Чингисханом. Таким образом, «ни один из «великолепной семерки» полководцев не идет ни в какое сравнение с Чингисханом и Бату-ханом ни по площади покоренной территории, ни по устойчивости созданного государства, ни по следу, оставленному в истории» [9].

Мы здесь уже не говорим о других великих тюркских полководцах, таких как Бумын кагане, Истеми кагане, Бильге кагане, Культегине, Сулеймане Великолепном, Тамерлане, чьи завоевания не раз меняли ход и вектор мировой истории и мировой политики. Понятно, что эти завоевания существенно влияли на общественное бытие и социальные институты покоренных народов. На это приходится обращать внимание потому, что многие европоцентристски ориентированные исследователи, сводят завоевания тюрков, с одной стороны, только к грабежу и разорению, а с другой, к оправданию отсталости развития своих стран. Как правило, полностью забывая о том, что любое явление или событие имеет две стороны- хорошую и плохую. Это зависит от точки зрения. Именно обращая внимание на эту сторону, Джавахарлал Неру писал, что тюрки не только «опустошали Европу – но и цивилизовали Европу» [10].

Другими словами, тюркская культура оказала заметное влияние на становление и развитие европейской культуры.

Однако, для того чтобы одна цивилизация оказывать цивилизирующее воздействие на другую, она сама должна быть достаточно развита. В этом плане, вне всякого сомнения, важным достижением тюркской цивилизации, согласно выдающемуся тюркологу С. Максуди является способность тюрков к общественной организации и к созданию государств [11]. Необходимость развития и совершенствования таких институтов было вызвано тем, что во вновь созданных огромных империях, перед тюрками вставала задача - организовывать, управлять и контролировать под своей властью покоренные народы. Это говорит о том, что тюрки должны были совершенствовать свою систему государственного и административного управления. По мнению исследователей, зачастую структура тюркских государств была более совершенной, чем у завоеванных народов. На это приходится обращать внимание потому, что именно на эту сторону исследователи недостаточно уделяют внимание.

Если о завоеваниях и империях тюрков есть более или менее достоверная информация, то о их вкладе в создание общественных и государственных институтов известно очень мало, хотя, по мнению Л. Гумилева, тюрки создали для своего времени более сложные и более совершенные формы общественного бытия и социальные институты: эль, удельно-лестничная система, иерархия чинов, кочевая демократия, налоговую систему, денежное обращение, дипломатия, книгопечатание и т.д [12].

Мы здесь полностью согласны с известным тюркологом Р. Рахманалиевым, который говорит, что тюрки «захватив троны трех континентов – в Пекине, Дели, Исфахане, Дамаске, Багдаде, Каире, Константинополе, Алжире, – они должны были действовать так, чтобы не потерять их [13]. А это было возможно лишь в том случае, если могли создать на завоеванной территории управляемую структуру, совершенную систему государственного и административного управления, в частности государственный аппарат, налоговую систему, таможенную службу, наладить торговлю с соответствующей потребностям империи денежное обращение, обеспечить безопасность в стране и торговле. Не говоря о том, что должна быть дипломатическая служба, разведка. Что касается военного искусства, здесь мы имеем в виду военной тактики, стратегии, дисциплины, то в этой области тюрки значительно превосходили другие народы. Кстати военная тактика и стратегия тюрков была взята на вооружение многими армиями мира, в частности русской. Доказательством превосходства военного искусства тюрков могут служить завоеванные тюрками территории и государства. Их завоевания простираются до Тихого и Атлантического океана.

Важнейшим достижением тюркского народа было создание впервые в истории человечества письма, в том числе и алфавитного, основанного на звуковом принципе. Алфавитная письменность дала возможность фиксировать речь по звуковому способу с помощью минимального числа легко и быстро запоминающихся знаков-букв. Находка тюркской письменности была в науке ошеломляющей сенсацией. Эрнст Добльхофер искренне писал: «Они (тюркские письмены - С.Б.) происходят из области, являвшейся для всех западных культур “потусторонним миром”, из самого сердца Азии, и принадлежат народу, о котором мы долгое время совершенно ничего не знали, да и теперь еще знаем чрезвычайно мало, - вот почему они и представляют интерес» [14]. Другое его высказывание: «Мы и сейчас не можем равнодушно относиться к языку древнетюркских памятников... Выросший в постоянном общении с древними культурными народами этот народ в VI веке стоит на поразительно высокой ступени развития» [14].

Еще один аспект, на которое, на наш взгляд, недостаточно уделяют внимание исследователи тюркской истории. Это то, как и за счет чего тюрки помимо силы власти и управления могли удерживать столь длительное время под своим господством покоренные народы? В чем причины феномена «долговечности» существования огромных тюркских государств, «секреты» их управления огромными империями и многочисленными народами? На мой взгляд, это связано, также и с мировоззренческими основаниями тюрков, точнее, их философией. Как

сказано уже в сказании огузов, для тюрков «небо – наш шатер, а солнце – наше знамя». Отсюда они своей родиной считали регионы своего проживания и не рассматривали рядом проживающие общности отдельно от своего этноса. Отсюда проистекает их толерантностью. Тюрки всегда стремились к тому, чтобы заставить самые разные народы жить вместе, в гармонии, оставляя им, правда, под своей централизованной до предела и деспотической властью их идентичность, язык, культуру, религию, а часто и правителей. Их толерантность изначально проистекает из специфики тюркского понятия государства, тюркского управления народами. Взойдя на вершины власти, благодаря праву завоевателя, они не гнушались обращаться за помощью к вассалам, когда те были более цивилизованными, чем они сами, и часто доверяли им важные дела; они также не стеснялись заимствовать у них то, что могло быть полезным: иногда технику, иногда образ жизни, иногда религию или язык. Это объясняет, почему так часто они заканчивали тем, что ассимилировали в покоренных массах [15].

Здесь нужно заметить, что тюркское государство, каким бы большим оно ни было, у ней всегда была цель. Этой целью, уже начиная с орхонских надписей, была провозглашена: безопасность, порядок и справедливость. Иначе говоря, тюрки, стремясь овладеть миром, одной из своих важных целей считали привнесение в него мира, порядка и справедливости. Они обеспечивали это путем налаживания порядка, четкой административной и таможенной системы, безопасной торговли по всей империи и с соседними государствами.

Следует отметить, что на завоеванных землях чаще всего наблюдался невиданный расцвет, к примеру, Китай под властью Табгача, Иран под сельджуками, Египет под мамлюками, Индия под владычеством Великих Моголов; что касается Османской империи – то это была одна из крупнейших тюркских держав мира, которая сначала являлась для ислама мечом, затем – щитом. Нужно отметить, что тюрки привнесли с собой высокую для своего времени не только духовную культуру, но и материальную. Согласно мнению известного тюрколога Р. Рахманалиева, именно при владычестве тюркской династии Вэй в Китае сформировалась одна из лучших скульптурных школ в пещерах Юньгана и Лунмэня; тюрками были созданы самые прекрасные и экспрессивные монументы Азии – большая мечеть Пятницы в Исфахане, мавзолей Ахмету Ясави в Туркестане, Тадж-Махал в Агре, Регистан в Самарканде и мечеть Сулеймана в Стамбуле... [16].

Как видно уже из вышесказанного, достижения тюрков во всех областях культуры и цивилизации весьма внушительны и вряд ли все можно перечислить в одной статье. Мы и не ставим такую задачу. Для нас важно обратить внимание тюркских народов на настоятельную необходимость создания конкретной, вполне осуществимой программы возрождения духовного наследия тюркских народов. Эта программа должна иметь четкий идеологический ориентир позволяющая трезво осмыслить состояние тюркского мира. С точки зрения этой идеологии, на наш взгляд, нужно, в первую очередь возродить тюркское самосознание, тюркскую духовность, ее высокий духовно-нравственный потенциал, то есть создание целостной программы духовного возвышения, а не унижения человека, формируемого современной потребительской цивилизацией запада.

Сегодня настало время для возрождения, не востребованных в силу многих причин, тюркской культуры, и настало время понимания того, что общечеловеческая цивилизация представляет собой не только достижение Запада, но и остальной части мира, в том числе и Евразии.

Список используемой литературы:

1. Нарымбаева А. К. Туран – колыбель древних цивилизаций. – Алматы, 2009. - с. 675-676.
2. Цит. По книге Уали М. Тюркские мотивы. Алматы: «Галым», 2009. С.218.
3. География этноса в исторический период. Л., 1990. С. 279.
4. Мурат Аджи. С. Азиатская Европа. – М.: АСТ МОСКВА, 2008. с.190-191.
5. Гумилев Л. Н. Тысячелетия вокруг Каспия. М., 1993. С.86.
6. Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки. 2-е изд., М., 1968, с. 91-92 /. (Из книги Касымжанова А. Х. стр150).
7. Касымжанов А. Х. Самоопределение и духовное наследие// Саясат, март 1999. С. 88.
8. Монтескье Ш. «Персидские письма»/Перевод с французского под редакцией Гунста Е.А. – Москва: Издательство "ИОЛЮС", 1993.
9. (М. 2008 г., изд-во «Идея-пресс»).
10. Цит. по Козыбаев М. К. Казахстан на рубеже веков. С. 49-50.
11. Садри Максуди Тюркская история и право//Казань, Издательство «Фэн»,2002 – с.10
12. Гумилев Л. Н. Древние тюрки / Л. Н. Гумилев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. с. 7.
13. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. – М.: РИПОЛ классик, 2009. – 576 с.
14. Эрнст Добльхофер. Знаки и чудеса. - М., 1963. - С. 332-333, 352
15. См. подр. Барманкулов М. Тюркская вселенная. – Алматы: Білім, 1996. с. 182-187/
16. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. – М.: РИПОЛ классик, 2009. – 576 с.

AHP YÖNTEMİ İLE TEDARİKÇİ SEÇİMİ: GIDA SEKTÖRÜNDE BİR UYGULAMA¹
SUPPLIER SELECTION BY AHP METHOD: AN APPLICATION IN FOOD SECTOR

Abdullah Zübeyr ŞEKERCİ²
Osman YAZICIOĞLU³

Özet

Bu çalışmada ÇKKV (çok kriterli karar verme) yöntemleri ve TZY (tedarik zinciri yönetimi) konularına değinilmiştir. İşletmelerin karar verme süreçlerini kolaylaştıran ÇKKV yöntemlerinden biri olan AHP (Analytic Hierarchy Process) yöntemi kullanılarak tedarikçi seçimi yapılmıştır.

İBB (İstanbul Büyükşehir Belediyesi) İştiraki olan Hamidiye Kaynak Suları A.Ş. gıda sektöründe iş görmektedir. 0,20-0,33-0,50-1,50-5-10-19 Lt PET şişe su, 110-125-180-200-250 mL bardak su, 19 Lt damacana su ve piyasaya ilk olarak kendisinin sunduğu 20 Lt kutu su üretimi mevcuttur. Üretimini en büyük payı PET suya aittir ve dolayısı ile PET şişe hammaddesi olan preform için tedarikçi seçimi elzemdir. Çalışmamızda MS Excel ve SPSS 24 programları bütünleşik olarak kullanılarak tedarikçi seçim işlemi yapılmıştır. Sonrasında piyasa verileri ile uygulama sonuçlarının karşılaştırması yapılarak %93,325 veri uyumu gözlenmiştir. Bu ise doğruya çok yakın bir uyumu göstermektedir.

Bu çalışmanın literatüre katkısı bazı bilgisayar programları ile birlikte ÇKKV yöntemlerinin kullanılması ve sonuçları gerçek veriler ile kıyaslayarak tutarlı bir çalışma ortaya koymasındır.

Anahtar Kelimeler: AHP, Çok Kriterli Karar Verme, Tedarikçi Seçimi, Tedarik Zinciri Yönetimi.

Abstract

In this study, MCDM (multi-criteria decision-making) methods and SCM (supply chain management) are discussed. The supplier selection was made using the AHP (Analytic Hierarchy Process) method, which is one of the methods of ÇKKV which facilitates the decision making process of the enterprises.

Hamidiye Kaynak Suları A.Ş. one of İMM (İstanbul Metropolitan Municipality) Enterprises operates in food sector. It offers 0.20-0.33-0.50-1.50-5-10-19 Lt PET bottle water product, 110-125-180-200-250 mL cup water product, 19 Lt carboy water product and initially it has 20 Lt water product. The largest share of the production belongs to PET water and thus the choice of supplier for the preform, which is a PET bottle raw material, is essential. In our study, MS Excel and SPSS 24 programs were integrated and supplier selection process was performed. Afterwards, the market data and the results of the implementation were compared and 93.32% data compatibility was observed. This shows a compatibility very close to the reality.

The contribution of this study to the literature is the use of PCM methods together with some computer programs and a consistent study by comparing the application's results with the reel market data.

Keywords: AHP, Multi Criteria Decision Making, Supplier Selection, Supply Chain Management.

1. Giriş

Geçmişten günümüze birçok kökten değişime uğrayarak gelen işletme süreçleri geleneksel sistemlerin salt üretime dönük anlayışına nazaran rekabetin hat safhada olduğu pazarda profesyonel, entegre iş süreçlerini sağlayarak kaliteyi amaç edinmektedirler. Öyle ki geleneksel sistemlerin kitle üretim anlayışının tersine dönüp ürün kalitesinin asıl amaç hâline gelmesi rekabeti arttırmış ve müşteri odaklı bir dönemin önünü açmıştır. (Özçelik, 2005: 12).

¹ Aynı başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

² 2 İstanbul Ticaret Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans öğrencisi, azubeyr.sekerce@istanbulticaret.edu.tr, ORCID NUMBER: 0000-0003-4181-0387

³ Prof. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, oyazicioğlu@ticaret.edu.tr, ORCID NUMBER: 0000-0002-0476-4396

İşletme sahasındaki bu değişimler iş süreçlerini ayırarak hammadde tedarigi, ürün üretimi, satış ve pazarlama, müşteri hizmetleri ve bu işlemlerin fiziki ve sanal akışını sağlayacak lojistik ile bilgi sistemleri gibi birçok yardımcı hizmetin sağlandığı bir zincire dönüştürmüştür. Dolayısıyla günümüz şirketleri sadece kendi bünyeleri ile değil, buldukları tedarik zincirinin diğer tüm elemanlarının da sürece dahil olduğu bir rekabet ortamında işlem görürler (Cengiz, 2016: 15).

Pazarın hat safhadaki rekabeti işletmeler için ilk üreticiden nihai müşteriye kadar tüm tedarik zincirinin yönetiminde birçok kısa, orta ve uzun vadede karar vermeyi gerektirir. Çalışmamızın konusu olan tedarikçi seçimi de bu gereklilikten doğmuştur (Özbek, 2018: 4).

Karar verme problemleri en genel anlatımı ile en az bir amaç ya da kritere göre uygun seçeneği seçme işlemidir (Dağdeviren ve Eren, 2001: 42). Burada tek amaçlı, çok amaçlı ya da çok nitelikli olmasına göre problemin yöntemi değişir. Örnek olarak tek amaçlı problemlerde parametrelere göre değişkenler optimize edilip uygun çözüm uzayı aranırken çok kriterli karar vermenin alt kolu olan çok nitelikli karar verme problemlerinde birden çok kriter üzerinden yapılan puanlama ile seçenekler arasından biri seçilir.

Çalışmada kullandığımız AHP yöntemi Saaty tarafından 1970'lerde sezgisel değerleri girdi olarak kullanıp matematiksel değerlere çevirerek karar alternatiflerinden birini seçen bir yöntem olarak tasarlanmıştır (Supçiller ve Çapraz, 2011: 5).

Çalışmada İBB (İstanbul Büyükşehir Belediyesi)'nin bir iştiraki olan Hamidiye Kaynak Suları A.Ş.'de PET şişe su üretiminin en temel hammaddesi olan PET şişe preformunun tedarikçi seçimi yapılmıştır. Belli basınç ve sıcaklık altında şişirme makinesinde 7,5- 350 gr ağırlık skalasında kullanılan preformlar 0,20, 0,33, 0,50, 1,50, 5, 10, 19 Lt'ye kadar olan PET şişelerin üretiminde kullanılmaktadır.

Uygulama kısmında tedarikçi seçimi için ÇKKV yöntemlerinden AHP kullanılarak 4 alternatif tedarikçiden biri seçilmiştir. Çalışmada kullanılacak kriterleri seçmek için izlenen yol literatürde en sık kullanılan kriterlerin Ms Excel ile ağırlıklandırılması ve şirket uzmanlarına anket olarak sunulup SPSS 24 programı ile analiz edilmesi olmuştur. Kriterler belirlenmiş ve uzman yardımı ile Ms Excel programında AHP'nin normalizasyon işlemleri yapılarak tedarikçi seçim işlemi tamamlanmıştır. Son olarak SPSS 24 programı yardımı ile uygulama sonucu verileri reel piyasa verileri ile karşılaştırılmış ve verilerin %93,325 korelasyon uyumu ile sonuç doğruya çok yakın olarak uygun bulunmuştur.

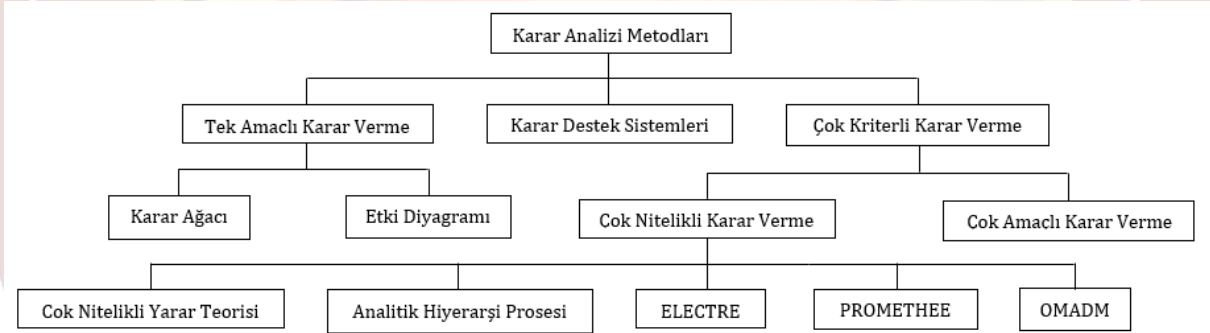
2. Literatür Özeti

Bu kısımda AHP ve diğer ÇKKV yöntemleri ile yapılan çalışmalar incelenmiştir. Nydick ve Hill, 1992 yılında yayınladıkları çalışmada AHP metodolojisini açıklayarak örnek bir uygulama ile tedarikçi seçimi yapmıştır. Çalışmada kullanılabilir bilgisayar programı için LOTUS 1-2-3 ya da EXPERT CHOICE'ten birini önermiştir. Boyacıoğlu, 1996 yılında yayınladığı çalışmada Yurtiçi Kargo A.Ş.'nin ülke çapında 270' i acente ve 97' si şube olmak üzere toplam 367 birimi arasında haberleşmeyi kolaylaştırmak adına modem hattı kurma çalışmasında hattı kurmak belirlenen kriterleri en iyi sağlayıcıyı seçmek için AHP kullanmıştır. Tam ve Tummala, 2001 yılında yayınladıkları çalışmada telekomünikasyon şirketleri müşterilerine yeni teknoloji altyapısı sağlayacak ürünlerin satın alınmasında tedarikçi seçimi modeli için AHP yöntemini kullanmıştır. Çalışmada AHP'nin normalize işlemleri için ise EXPERT CHOICE'ten yararlanılmıştır. Yang ve Chen, 2006 yılında yayınladıkları çalışmada AHP ile GRA (Grey Relational Analysis)'nin bütünlük kullanıldığı bir karar destek sistemi oluşturmak adına bir notebook firmasının bilgisayar sisteminin basılı devre kartları için tedarikçi seçimi örneğinde MS EXCEL kullanmıştır. Bagheri ve Tarokh, 2010 yılında yayınladıkları çalışmada ÇKKV yöntemlerinden AHP ve bulanık TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal) yöntemini bütünlük olarak kullanarak tedarikçi seçimi yapmak istemiştir. Bir tekstil firmasının tedarikçi seçimi için yapılan çalışmada bilgisayar programı olarak LINDO'dan yararlanılmıştır. Her bir ana kriter-amaç fonksiyonu için AHP ile bulunan ağırlıklar bulanık TOPSIS ile sonuca ulaştırılmış ve alternatif tedarikçi seçimi yapılmıştır. Kapar, 2013 yılında yayınladığı çalışmasında İzmir'de basınçlı buhar kazanları ve ütü üreticisi bir firma için AHP yöntemi ile tedarikçi seçimi yapılmıştır. Çalışmada EXPERT CHOICE 11.5 programı kullanılmış ve sonuç olarak tedarikçiden seçimi yapılmıştır. Koçak, 2014 yılında yayınladığı çalışmasında Kayseri Organize Sanayi Bölgesi'nde mobilya sektöründe faaliyet gösteren BENSİMO firmasının hammadde olarak kullandığı orman endüstrisi ürünlerinin

tedarikçi seçimini yapmıştır. Seçim işlemi için kullanılacak ÇKKV yönteminin belirlenmesinde MATLAB programında oluşturulan bir arayüzde AHP, TOPSIS, ANP, ELECTRE ve SAW (Simple Additive Weighting) yöntemleri belli bir puanlama sistemi ile değerlendirilmiş ve uygun ÇKKV yöntemi olarak SAW belirlenmiştir. Çözüm aşamasında MS EXCEL programı kullanılmış ve tedarikçi seçimi yapılmıştır. Günay 2017 yılında yayınladığı çalışmasında paratoner ve topraklama malzeme üretimi yapan bir işletmenin ekolojik bir sorununu ele alıp işletmenin hammaddelerinin büyük çoğunluğunu oluşturan "bakır"ın bıraktığı zehirli gazlar için "yeşil tedarikçi" seçimi yapmıştır. Kriter ağırlıklarının belirlendiği AHP yöntemi SUPER DECISIONS paket programı ile, tedarikçi seçiminin yapıldığı VIKOR yöntemi MS EXCEL programı ile kullanılmıştır. Secundo ve Magarielli, 2017 yılında yayınladıkları çalışmada "karma bulanık genişletilmiş AHP" olarak adlandırdığı modeli tanımlayıp amprik örneği için havacılık endüstrisinde bir firmanın BT (Bilişim Teknolojisi) departmanı için "test verisi yönetim sistemi" kurmak istemektedir. Bu bir bakıma belli amaçlar ve alt amaçlar dahilinde bir sistem seçme olayıdır. Pan, 2018 yılında yayınladığı çalışmasında kamu kuruluşlarının satınalma faaliyetleri için bir karar-destek sistemi oluşturmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda ISM (Interpretive Structural Modeling), ANP (Analytic Network Process) ve AHP yöntemlerini bütünleşik olarak kullanmayı öngörmüştür. ISM kriter hiyerarşisini belirleyen, ANP bu kriterleri ağırlıklandırır ve AHP ise alternatif tedarikçi seçimi için puanlamayı yapan yöntem olarak ele alınmıştır. ANP programının uygulamasında SUPER DECISIONS programı ve puanlama sürecinde EXPERT CHOICE programı kullanılarak tasarlanan sistem kamu kuruluşları için kullanışlı bir karar-destek programı olarak sunulmuştur.

3. Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri

Günümüzde işletmeler rutin işleyiş içinde karşılaştıkları sorunları çözerken ya da yeni bir iş ortaya koyarken Şekil 3.1.'deki gibi karar analizi metotlarına başvurmaktadır.

Şekil 3.1. Karar Analizi Metotlarının Sınıflandırılması (Zhou, 2006: 2606)

Şekil 3.1.'de görüldüğü gibi ÇKKV yöntemleri iki başlık altında incelenmektedir. Bunlardan ÇAKV (Çok Amaçlı Karar Verme)'de farklı amaç fonksiyonlarına sahip olup bu amaçları uzlaştıracak şekilde optimum çözüm uzayı aranırken ÇKNV (Çok Nitelikli Karar Verme)'de uzlaştırmak yerine belli kriterler altında karar alternatiflerinden birini seçmek vardır (Koçak, 2014: 5).

Bu çalışmanın konusu olan AHP ile tedarikçi seçimi için yapılan uygulamayı ele almadan önce AHP modelinin yapısı anlatılacaktır.

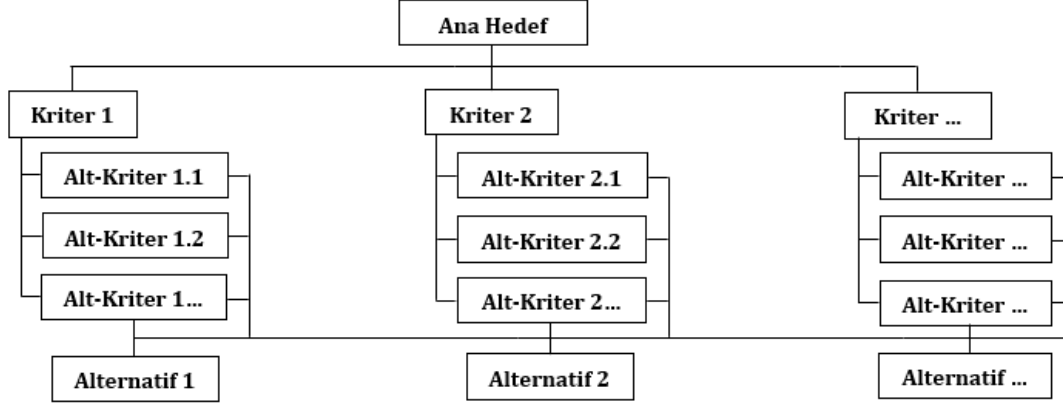
3.1. AHP

AHP yöntemi karmaşık bir problemi, hedefi, karar alternatifleri, ana ve alt kriterleri olan düzenli, hiyerarşik bir yapıya dönüştürüp yöntemi belli bir karar ya da seçim problemi hâline getirir. Problemin hedefine ulaşabilmek için karar alternatiflerinin içinden seçim işlemi yapılır ve bu seçim ya da sıralama işlemi alternatiflerin özellikleri olan ana ve alt kriterlerin puanlanması ile sağlanır. (Saaty, 1990: 47).

AHP, hiyerarşik yapısı içinde sadece hedef, amaçlar, özellikler (kriterler) ve alternatifler ile çalışan bir yöntem olmak durumunda değildir. Farklı katmanlar dahil edilerek hiyerarşi genişletilebilir (Malczewski, 1999: 218):

- Hedef, amaçlar, alt amaçlar, özellikler, alternatifler
- Hedef, senaryolar, amaçlar, özellikler, alternatifler
- Hedef, ilgi grupları, amaçlar, özellikler, alternatifler
- Hedef, ilgi grupları, amaçlar (alt amaçlar), özellikler, alternatifler

Bu bağlamda Şekil 3.2. AHP'nin hiyerarşik yapısını en genel biçimde belirtmektedir.

Şekil 3.2. AHP Modelinin Hiyerarşik Yapısı (Secundo ve Magarielli, 2017: 200)

1977 yılında Thomas L. Saaty tarafından ortaya konulan AHP modeli insan görüşlerini girdi olarak kullanması ile sezgisel temellidir denebilir. AHP yönteminde mutlak yargılardan ziyade konuyu daha iyi değerlendirecek şekilde, kriterlerin 1-9 arası puanlandığı Saaty Ölçeği kullanılarak karşılaştırmalı yargılar ele alınır. Çizelge 3.1. Saaty Ölçeği'ni göstermektedir (Saaty, 2008: 86).

Çizelge 3.1. Mutlak Sayıların Temel Ölçeği (Saaty, 2008: 86)

Önem derecesi	Tanım	Açıklama
1	Eşit önem değeri	İki faaliyet de hedefe eşit katkıda bulunur.
2	Zayıf ya da hafif önem değeri	-
3	Orta önem değeri	Uzman tecrübesi ve yargısı bir tarafı diğerine göre bir adım önde tutar.
4	Orta pozitif önem değeri	-
5	Güçlü önem değeri	Uzman tecrübesi ve yargısı bir tarafı diğerine göre güçlü olarak önde tutar.
6	Güçlü pozitif önem değeri	-
7	Çok güçlü ya da ispatlı önem değeri	Bir aktivite diğerine göre çok güçlü durumdadır; hakimiyeti pratikte ispat edilmiştir.
8	Çok, çok güçlü önem değeri	-
9	Son derece, olağüstü önem değeri	Bir aktiviteyi diğerine tercih eden kanıtlar, mümkün olan en yüksek onaya sahiptir.
Yukarıdaki değerlerin ikili karşılaştırma kuralı	Eğer "i," "j" ile karşılaştırıldığında kendisine atanan sıfır olmayan sayılardan birine sahipse, "j", "i" ile karşılaştırıldığında karşıt değerine sahiptir.	-
1,1 - 1,9	Aktiviteler çok yakınsa	En iyi değeri vermek zor olabilir, ancak diğer zıt etkinlikler ile karşılaştırıldığında küçük sayıların büyüklüğü çok fazla fark edilememesine rağmen etkinliklerin göreceli önemini gösterebilirler.

Gökbek (2014: 58-65) AHP yönteminin çözüm adımlarını 6 aşamada açıklamıştır:

I. Karar verme problemini tanımlama: Hedefe ulaşan yolda karar verme noktaları olan karar alternatifleri “ m ” adet olarak ve karar vericiyi bu alternatiflere yönlendiren kriterler “ n ” adet olarak en genel hâliyle iki aşamadan oluşan problem yapıları AHP yönteminin karar problemlerini tanımlar.

II. Karşılaştırma matrisini oluşturma: Aşağıdaki Eşitlik 4.1’de “ i ” ve “ j ” faktörlerinin “ $m \times n$ ” boyutundaki matrisi karşılaştırma matrisi olarak ele alınırsa her faktör kendine ve birbirine göre karşılaştırılması sonucu puanlanır. Bu puanlama Saaty Ölçeği kullanılarak yapılır ve kendine göre puanlandığı ya da eşit önem değeri verilen yere “1” değeri girilir. Üstünlük durumunda ise karar vericinin verdiği puanların oranlanması ile hesap yapılır. Bir örnek olarak faktör-A “3” ve faktör-B “5” puan almışsa faktör-A’nın satırda olup faktör-B’nin sütunda olduğu kesişimdeki oran “3/5”tir. Tam tersi olduğunda ise oran “5/3”tür.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (3.1)$$

Bir diğer anlatımla karşılaştırma matrisinin köşegenini oluşturan hücreler “1” değeri alırken karşılaştırma bu köşegenin üzerinde kalan kısım için yapılır. Altında kalan kısım için ise kullanılan eşitlik:

$$a_{ij} = \frac{1}{a_{ji}} \quad (3.2)$$

III. Yüzde önem dağılımlarını belirleme: Matris içinde kriter ağırlıklarını belirleyebilmek için toplam içinde yüzdelik dilimlerinin bulunması gerekmektedir. Her sütun elemanı bulunduğu sütun toplamına bölünerek elde edilen değerlerin toplamı alınır. Sonrasında bu toplam satırın her elemanına bölünür. Böylece her kriterin ağırlığı elde edilmiştir. Bu kriter ağırlıklarına “ b_{ij} ” diyecek olursak, yöntem sonucunda “ n ” adet ve “ n ” bileşenli “ b_{ij} ”lerden oluşan “ B ” normalizasyon vektörüne ulaşırız. “ b_{ij} ”leri bulma formülü ve sonrasında “ B ” normalizasyon vektörü aşağıdaki eşitliklerde gösterilmiştir.

$$b_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (3.3)$$

Formülü ile elde edilen “ b_{ij} ”ler ile aşağıdaki sütun vektörü oluşturulur:

$$B_i = \begin{bmatrix} b_{1i} \\ b_{2i} \\ \dots \\ b_{ni} \end{bmatrix}$$

Elde edilen bu “ B ” sütun vektörü için uygulanan işlemler diğer faktörler için de uygulanırsa aşağıdaki “ E ” matrisi elde edilir:

$$E = \begin{bmatrix} e_{11} & e_{12} & \dots & e_{1n} \\ e_{21} & e_{22} & \dots & e_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ e_{m1} & e_{m2} & \dots & e_{mn} \end{bmatrix}$$

Elde edilen bu matrisin ise satırlarının birer birer aritmetik ortalaması alınarak yüzde dağılımını veren ağırlık matrisini “ W ” ile isimlendirirsek:

$$W_i = \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \dots \\ w_n \end{bmatrix} \quad (3.4)$$

Elde edilir. Bu matris değerleri aşağıdaki eşitliğe göre bulunur:

$$w_i = \frac{\sum_{j=1}^n \epsilon_{ij}}{n}$$

IV. Karşılaştırmadaki tutarlılığın ölçülmesi: Buradaki tutarlılık AHP yönteminin kendi iç tutarlılığından ziyade karar vericinin kararındaki tutarlılığı ölçmektir. Yani faktör-X faktör-Y ile eşit öneme sahipse ve faktör-Y faktör-Z'den üç kat öneme sahip ise faktör-X de faktör-Z'den üç kat öneme sahip olmalıdır. Yani karşılaştırmalar arası oranlar da kendi arasında tutarlı olmalıdır (Özbek, 2018: 26). AHP yönteminde CR (Consistency Ratio-Tutarlılık Oranı) temel değer " λ " ile hesaplanır. Bu temel değer de eşitlik 3.4'teki "W" ağırlık matrisi ile "X" karşılaştırma matrisinin çarpımından elde edilen "K" sütun matrisi üzerinden yapılır.

$$\begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} w_{11} \\ w_{21} \\ \dots \\ w_{n1} \end{bmatrix} = K \quad (3.5)$$

Buradan elde edilen "K" sütun matrisinin elemanları ile "W" ağırlık matrisinin elemanlarının oranı her faktör için tek tek temel değer verecektir. Bu değerlerin kümesini "T" ile sembolize edersek:

$$T = \frac{d_i}{w_i} \quad (i = 1, 2, \dots, n) \quad (3.6)$$

Elde edilen bu değerlerin aritmetik ortalaması alınarak " λ " hesaplanır.

$$\lambda = \frac{\sum_{j=1}^n T}{n} \quad (3.7)$$

Bu hesaplardan sonra CI (Consistency Index- Tutarlılık Göstergesi) de aşağıdaki eşitliğe göre hesaplanır:

$$CI = \frac{\lambda - n}{n - 1} \quad (3.8)$$

Bu değer hesabından sonra standart RI (Random Index-Rassal Tutarlılık) ile olan oranı CR değerini verecektir:

$$CR = \frac{CI}{RI} \quad (3.9)$$

RI değerleri Çizelge 3.2.'de gösterilmektedir:

Çizelge 3.2. Rassallık Göstergeleri (Ömürbek ve Şimşek, 2014: 311)

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
RI	0	0	0,58	0,90	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49	1,51	1,54	1,56	1,57	1,59

$CR < 0,10$ olmalıdır. (3.10)

Böylece karar vericinin karşılaştırma matrisi tutarlıdır denebilir. Aksi takdirde baştan yeni değerler atanmalıdır.

V. Her bir faktörün "m" karar noktasına ait yüzde dağılımının bulunması: Dördüncü adımda anlatılan yüzde dağılımı bulma işlemi tüm faktörlere uygulanır (Tam ve Tummala, 2001). Tüm faktörler için tekrarlanan bu işlemin sonucunda " $m \times m$ " boyutunda karşılaştırma matrisi elde edilir. Her bir karşılaştırma sonucu " $m \times 1$ " boyutlu ve ilgili faktörün yüzde dağılımlarını gösteren "M" vektörleri elde edilir.

$$M_i = \begin{bmatrix} m_{11} \\ m_{21} \\ \vdots \\ m_{m1} \end{bmatrix}$$

VI.Sonuç dağılımının elde edilmesi: Beşinci adımda anlatıldığı şekilde “ $n \times (m \times 1)$ ” boyutunda “ M ” vektörlerinden oluşan “ L ” matrisi şu şekildedir:

$$L = \begin{bmatrix} t_{11} & t_{12} & \dots & t_{1m} \\ t_{21} & t_{22} & \dots & t_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ t_{m1} & t_{m2} & \dots & t_{mm} \end{bmatrix}$$

Elde edilen bu matris “ W ” ağırlık matrisi ile çarpıldığında elemanlarının toplamı “1” olan ve karar alternatiflerini sıralayan “ N ” sonuç vektörü elde edilir:

$$N = \begin{bmatrix} n_{11} \\ n_{21} \\ \vdots \\ \vdots \\ n_{m1} \end{bmatrix}$$

4. Uygulama

Uygulama işlemi 1902 yılında II. Abdülhamid Han tarafından kurulan Hamidiye Kaynak Suları A.Ş.’nin PET şişe hammaddesi olan preform için 4 tedarikçi arasından seçim işlemi yapılacaktır. Seçim işleminde metodoloji şu aşamalar ile ilerlemiştir:

I. Ana ve alt kriterleri belirleme

a. Dickson (1966)’ın 23 kriteri (Arslan, 2015: 21) ve bunun dışında literatürde kullanılan kriterler taranıp kullanım sıklığına göre sıralanmıştır. Buna göre literatürdeki 16 kriterin kullanım sıklığına göre Ms Excel ile ağırlıklandırılması Çizelge 4.1.’de gösterilmektedir. Buradaki literatür ağırlıklandırması literatürdeki kullanım oranını gözden kaçırmamaktır.

Çizelge 4.1. Literatürdeki Ana Kriterler

Yazar(lar)	Yöntem	Ana Kriterler															
		Ka l.	Te s.	Ka p.	Ma l.	Tek .	Ko n.	Te c.	Es n.	Hi z.	Te d.	Pr f.	İ. D.	K. A.	Fi n.	Ye ş.	Ye n.
Nydick ve Hill	AHP	√	√		√					√							
Dağdeviren ve Eren	AHP ve 0-1 GP	√			√	√					√						
Tam ve Tummala	AHP	√			√	√											
Soner ve Önüt	AHP ve ELECTRE	√	√		√	√	√										
Yang ve Chen	AHP ve GIA	√	√	√	√	√	√			√	√				√		
Küçük ve Ecer	AHP	√	√		√				√			√					
Karagöz	AHP	√	√	√	√					√							
Kaplan	AHP	√			√	√				√		√					
Bagheri ve Tarokh	AHP-(Bulanık) TOPSIS	√			√					√							
Küçükçe ve Arıkan	AHP ve PROMETHEE	√	√	√		√		√		√					√		
Supçiller ve Çapraz	AHP ve TOPSIS	√	√		√					√							
Baran	AHP	√	√			√	√				√						
Kapar	AHP	√	√		√	√			√								
Çakın	ANP ve ELECTRE	√	√		√	√					√						√
Hruška vd.	AHP	√	√	√	√		√			√	√		√	√	√	√	
Gökbek	AHP-TOPSIS- ELECTRE	√			√	√			√	√				√			
Koçak	SAW	√	√		√		√							√			
Arslan	AHP-(Bulanık) VIKOR-MOORA- PROMETHEE	√	√		√									√		√	√
Günay ve Ünal	AHP ve TOPSIS	√	√		√	√			√			√					√
Günay	AHP-VIKOR	√				√						√				√	
Can	AHP-GIA	√	√		√	√						√					
Tayalı	SAW ve WPM	√			√	√	√				√						
Pan	ISM-ANP-AHP	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√		√	√		
Dursun	TOPSIS- ELECTRE	√			√	√	√										
Kerkhoff	Bulanık AHP- TOPSIS	√	√	√	√	√	√	√	√	√					√		
TOPLAM		25	17	6	22	17	9	3	6	11	7	6	1	5	5	2	3
Ağırlıklandırılmış puanlar(%)		1,0	0,6	0,2	0,8	0,6	0,3	0,1	0,2	0,4	0,2	0,2	0,0	0,2	0,2	0,0	0,1

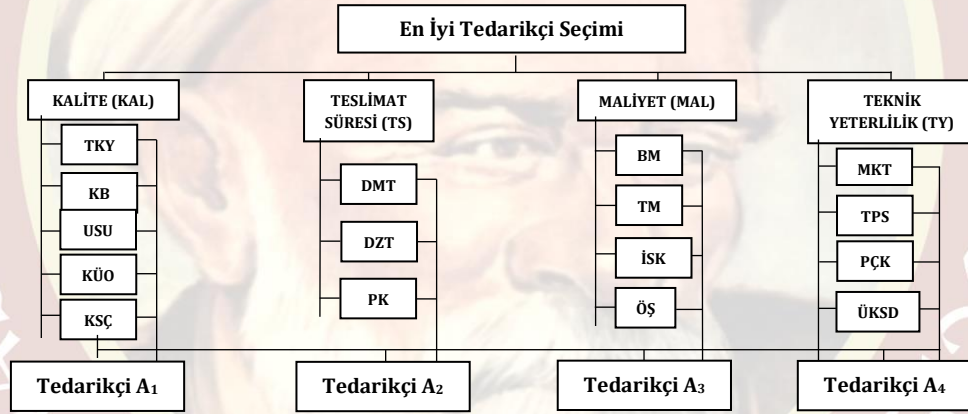
Kal.: Kalite, Tes.: Teslimat süresi, Kap.: Kapasite, Mal.: Maliyet, Tek.: Teknik yeterlilik, Kon.: Konum, Tec.: Tecrübe, Esn.: Esneklik, Hiz.: Hizmet, Tedarik performansı, Prf.: Profil, İ.D.: İşletme denetimi, K.A.: Karşılıklı anlaşmalar, Fin.: Finansal Durum, Yeş.: Yeşil tedarik, Yen.: Yenilikçilik.

b. Çizelge 4.1.'deki 16 kriter üzerinden Hamidiye Su Satınalma, Pazarlama, Kalite, Üretim departmanlarına uzman seviyesinde 1-5 arası önem derecesine göre anket uygulanmış ve sonuçlar SPSS 24 analizine tabi tutularak ve Çizelge 4.2.'deki 4 ana kriter belirlenmiştir. Uygulanan anketin amacı Hamidiye Su vizyonunu göz önünde bulundurmaktır.

Çizelge 4.2. Çalışmanın 4 Ana Kriteri

	N		Statistics				ANA KRİTER BELİRLEME
	Valid	Missing	Mean	Median	Mode	Sum	
KALİTE	26	0	4,8077	5,0000	5,00	125,00	ANA KRİTER
TESLİMAT	26	0	3,2692	3,4000	3,40	85,00	ANA KRİTER
KAPASİTE	26	0	,8769	,9600	,72	22,80	SEÇİLMEDİ
MALİYET	26	0	4,1292	4,4000	4,40	107,36	ANA KRİTER
TEKNİK	26	0	3,0862	3,4000	3,40	80,24	ANA KRİTER
KONUM	26	0	,9415	1,0800	,72 ^a	24,48	SEÇİLMEDİ
TECRÜBE	26	0	,4015	,3600	,36	10,44	SEÇİLMEDİ
ESNEKLİK	26	0	,7015	,7200	,72	18,24	SEÇİLMEDİ
HİZMET	26	0	1,5400	1,7600	1,76	40,04	YAKLAŞIK
TEDARİK	26	0	1,1308	1,1200	1,12	29,40	YAKLAŞIK
PROFİL	26	0	,6185	,4800	,48	16,08	SEÇİLMEDİ
DENETİM	26	0	,1123	,1200	,12	2,92	SEÇİLMEDİ
ANLAŞMALAR	26	0	,7692	,8000	,80	20,00	SEÇİLMEDİ
FİNANSAL	26	0	,5154	,4000	,40	13,40	SEÇİLMEDİ
YEŞİL	26	0	,1877	,1600	,16	4,88	SEÇİLMEDİ
YENİLİKÇİLİK	26	0	,3231	,3600	,36	8,40	SEÇİLMEDİ

c. Belirlenen ana kriterlerin literatürdeki 42 alt kriteri taranmış ve Satınalma Departmanı'ndaki uzmanlar ile görüşülerek bunların arasından 16 tanesi alt kriter olarak belirlenmiştir. Buna göre uygulamada kullanılacak olan model Şekil 4.1.'de gösterilmektedir.

Şekil 4.1. En İyi Tedarikçi Seçimi - AHP Modeli

Modelin oluşturulmasından sonra 3. bölümde anlatılan AHP yönteminin numaralı denklemlerine göre Özbek (2017: 93)'in çalışmasındaki "Tablo 17"nin revize edilerek hazırlanan karşılaştırma matrisleri ile bunlar üzerinden yapılan normalizasyon işlemleri aşağıdadır.

4.1. Ana kriterlerin kendi arasında karşılaştırma matrisi

Çizelge 4.3. Ana Kriterlerin Karşılaştırma Matrisi

ANA	KAL	TS	MAL	TY	NORMALİZE		KAL	TS	MAL	TY	w	$a_{ij} \cdot w$	T
KAL	1,000	3,000	1,000	5,000		KAL	0,395	0,409	0,375	0,417	0,399	1,654	4,1
TS	0,333	1,000	0,333	3,000		TS	0,132	0,136	0,125	0,250	0,161	0,662	4,1
MAL	1,000	3,003	1,000	3,000		MAL	0,395	0,409	0,375	0,250	0,357	1,488	4,1
TY	0,200	0,333	0,333	1,000		TY	0,079	0,045	0,125	0,083	0,083	0,336	4,0
TOT	2,533	7,336	2,666	12,000			4,117	CI	0,039	CR	0,043		

4.2. Alt kriterlerin ana kriterlere göre karşılaştırma matrisleri

Çizelge 4.4. KAL-Alt Kriter Karşılaştırma Matrisi

KAL	TK Y	KB	USU	KÜ Ö	KŞÇ K	NORMALİZE		TKY	KB	US U	KÜ Ö	KŞÇ K	w	$a_{ij} \cdot w$	T
TKY	1,0	5,0	3,00	3,00	5,00		TK	0,48	0,3	0,5	0,52	0,38	0,452	2,43	5,38
KB	0,2	1,0	0,33	0,33	1,00		KB	0,09	0,0	0,0	0,05	0,07	0,072	0,38	5,39
USU	0,3	3,0	1,00	1,00	3,00		US	0,16	0,2	0,1	0,17	0,23	0,189	1,03	5,49
KÜÖ	0,3	3,0	1,00	1,00	3,00		KÜ	0,16	0,2	0,1	0,17	0,23	0,189	1,03	5,49
KŞÇ	0,2	3,0	0,33	0,33	1,00		KS	0,09	0,2	0,0	0,05	0,07	0,098	0,53	5,38
TOT	2,0	15,	5,66	5,66	13,0				5,4		CI	0,10	CR	0,09	

Çizelge 4.5. TS-Alt Kriter Karşılaştırma Matrisi

TS	DMT	DZT	PK	NORMALİZE		DMT	DZT	PK	w	$a_{ij} \cdot w$	T
DMT	1,000	0,200	1,000		DMT	0,143	0,130	0,200	0,158	0,476	3,015
DZT	5,000	1,000	3,000		DZT	0,714	0,652	0,600	0,655	2,005	3,058
PK	1,000	0,333	1,000		PK	0,217	0,217	0,200	0,187	0,563	3,015
TOT	7,000	1,533	5,000				3,029	CI	0,015	CR	0,025

Çizelge 4.6. MAL-Alt Kriter Karşılaştırma Matrisi

MAL	BM	TM	İSK	ÖŞ	NORMALİZE		BM	TM	İSK	ÖŞ	w	$a_{ij} \cdot w$	T
BM	1,000	3,000	5,000	5,000		BM	0,577	0,662	0,35	0,536	0,533	2,323	4,359
TM	0,333	1,000	5,000	3,000		TM	0,192	0,221	0,35	0,321	0,273	1,167	4,276
İSK	0,200	0,200	1,000	0,333		İSK	0,115	0,044	0,07	0,036	0,067	0,270	4,055
ÖŞ	0,200	0,333	3,003	1,000		ÖŞ	0,115	0,074	0,21	0,107	0,128	0,525	4,116
TOT	1,733	4,533	14,00	9,333				4,201	CI	0,067	CR	0,075	

Çizelge 4.7. TY-Alt Kriter Karşılaştırma Matrisi

TY	MKT	TPS	PÇK	ÜKS	NORMALİZE		MKT	TPS	PÇK	ÜKS	w	$a_{ij} \cdot w$	T
MKT	1,000	1,000	3,000	5,000		MKT	0,395	0,313	0,563	0,357	0,407	1,698	4,176
TPS	1,000	1,000	1,000	5,000		TPS	0,395	0,313	0,188	0,357	0,313	1,275	4,075
PÇK	0,333	1,000	1,000	3,000		PÇK	0,132	0,313	0,188	0,214	0,211	0,867	4,098
ÜKSD	0,200	0,200	0,333	1,000		ÜKS	0,079	0,063	0,063	0,071	0,069	0,283	4,115
TOT	2,533	3,200	5,333	14,00				4,116	CI	0,039	CR	0,043	

4.3. Tedarikçilerin alt kriterlere göre karşılaştırma matrisleri

Çizelge 4.8. TKY-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

TKY	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	$a_{ij} \cdot w$	T
A ₁	1,000	0,333	3,000	1,000		A ₁	0,188	0,179	0,25	0,188	0,201	0,812	4,040
A ₂	3,000	1,000	5,000	3,000		A ₂	0,563	0,536	0,41	0,563	0,519	2,119	4,080
A ₃	0,333	0,200	1,000	0,333		A ₃	0,063	0,107	0,08	0,063	0,079	0,317	4,015
A ₄	1,000	0,333	3,000	1,000		A ₄	0,188	0,179	0,25	0,188	0,201	0,812	4,040
TOT	5,333	1,867	12,00	5,333				4,044	CI	0,015	CR	0,016	

Çizelge 4.9. KB-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

KB	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	$a_{ij} \cdot w$	T
A ₁	1,000	1,000	3,000	1,000		A ₁	0,300	0,395	0,2	0,192	0,275	1,144	4,156
A ₂	1,000	1,000	5,000	3,000		A ₂	0,300	0,395	0,3	0,577	0,407	1,779	4,370
A ₃	0,333	0,200	1,000	0,200		A ₃	0,100	0,079	0,0	0,038	0,072	0,294	4,078
A ₄	1,000	0,333	5,000	1,000		A ₄	0,300	0,132	0,3	0,192	0,245	1,017	4,148
TOT	3,333	2,533	14,00	5,200				4,188	CI	0,063	CR	0,070	

Çizelge 4.10. USU-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

USU	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,00	0,33	7,00	3,00		A ₁	0,22	0,20	0,3	0,32	0,26	1,144	4,27
A ₂	3,00	1,00	9,00	5,00		A ₂	0,67	0,60	0,4	0,54	0,55	2,401	4,30
A ₃	0,14	0,11	1,00	0,20		A ₃	0,03	0,06	0,0	0,02	0,04	0,168	4,04
A ₄	0,33	0,20	5,00	1,00		A ₄	0,07	0,12	0,2	0,10	0,13	0,542	4,07
TOT	4,47	1,64	22,0	9,20		λ	4,17	CI	0,05	CR	0,065		

Çizelge 4.11. KÜO-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

KÜO	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	0,333	5,000	1,000		A ₁	0,192	0,184	0,278	0,192	0,212	0,862	4,074
A ₂	3,000	1,000	7,000	3,000		A ₂	0,577	0,553	0,389	0,577	0,524	2,164	4,131
A ₃	0,200	0,143	1,000	0,200		A ₃	0,038	0,079	0,056	0,038	0,053	0,212	4,018
A ₄	1,000	0,333	5,000	1,000		A ₄	0,192	0,184	0,278	0,192	0,212	0,862	4,074
TOT	5,200	1,810	18,00	5,200		λ	4,074	CI	0,025	CR	0,027		

Çizelge 4.12. KSÇK-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

KSÇK	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	0,333	1,000	3,000		A ₁	0,1	0,178	0,188	0,250	0,201	0,811	4,040
A ₂	3,003	1,000	3,000	5,000		A ₂	0,5	0,536	0,563	0,417	0,519	2,119	4,080
A ₃	1,000	0,333	1,000	3,000		A ₃	0,1	0,179	0,188	0,250	0,201	0,811	4,040
A ₄	0,333	0,200	0,333	1,000		A ₄	0,0	0,107	0,063	0,083	0,079	0,317	4,015
TOT	5,336	1,866	5,333	12,00		λ	4,044	CI	0,015	CR	0,016		

Çizelge 4.13. DMT-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

DMT	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	1,000	1,000	0,333		A ₁	0,1	0,187	0,125	0,167	0,161	0,677	4,194
A ₂	1,000	1,000	3,000	0,333		A ₂	0,1	0,187	0,375	0,167	0,224	0,937	4,186
A ₃	1,000	0,333	1,000	0,333		A ₃	0,1	0,062	0,125	0,167	0,130	0,528	4,053
A ₄	3,003	3,003	3,003	1,000		A ₄	0,5	0,563	0,375	0,500	0,485	2,032	4,194
TOT	6,003	5,336	8,003	1,999		λ	4,157	CI	0,052	CR	0,058		

Çizelge 4.14. DZT-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

DZT	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	1,000	3,000	0,333		A ₁	0,1	0,187	0,250	0,178	0,201	0,811	4,040
A ₂	1,000	1,000	3,000	0,333		A ₂	0,1	0,187	0,250	0,178	0,201	0,811	4,040
A ₃	0,333	0,333	1,000	0,200		A ₃	0,0	0,062	0,083	0,107	0,079	0,317	4,015
A ₄	3,003	3,003	5,000	1,000		A ₄	0,5	0,563	0,417	0,536	0,520	2,120	4,081
TOT	5,336	5,336	12,00	1,866		λ	4,044	CI	0,015	CR	0,016		

Çizelge 4.15. PK-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

PK	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	0,333	5,000	1,000		A ₁	0,1	0,184	0,278	0,192	0,212	0,862	4,074
A ₂	3,003	1,000	7,000	3,000		A ₂	0,5	0,553	0,389	0,577	0,524	2,164	4,131
A ₃	0,200	0,143	1,000	0,200		A ₃	0,0	0,079	0,056	0,038	0,053	0,212	4,018
A ₄	1,000	0,333	5,000	1,000		A ₄	0,1	0,184	0,278	0,192	0,212	0,862	4,074
TOT	5,203	1,809	18,00	5,200		λ	4,074	CI	0,025	CR	0,027		

Çizelge 4.16. BM-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

BM	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	5,000	0,200	1,000		A ₁	0,139	0,250	0,132	0,139	0,165	0,679	4,114
A ₂	0,200	1,000	0,111	0,200		A ₂	0,028	0,050	0,074	0,028	0,045	0,180	4,026
A ₃	5,000	9,000	1,000	5,000		A ₃	0,694	0,450	0,662	0,694	0,625	2,678	4,284
A ₄	1,000	5,000	0,200	1,000		A ₄	0,139	0,250	0,132	0,139	0,165	0,679	4,114
TOT	7,200	20,000	1,511	7,200		λ	4,135	CI	0,045	CR	0,050		

Çizelge 4.17. TM-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

TM	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	1,000	0,200	5,000		A ₁	0,1	0,089	0,141	0,250	0,155	0,643	4,160
A ₂	1,000	1,000	0,111	5,000		A ₂	0,1	0,089	0,078	0,250	0,139	0,584	4,204
A ₃	5,000	9,009	1,000	9,000		A ₃	0,6	0,804	0,703	0,450	0,663	3,080	4,646
A ₄	0,200	0,200	0,111	1,000		A ₄	0,0	0,018	0,078	0,050	0,043	0,176	4,048
TOT	7,200	11,20	1,422	20,00		λ	4,264	CI	0,088	CR	0,098		

Çizelge 4.18. İSK-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

İSK	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	1,000	5,000	3,000		A ₁	0,3	0,404	0,357	0,375	0,383	1,564	4,088
A ₂	1,000	1,000	7,000	3,000		A ₂	0,3	0,404	0,500	0,375	0,418	1,731	4,137
A ₃	0,200	0,143	1,000	1,000		A ₃	0,0	0,058	0,071	0,125	0,083	0,335	4,026
A ₄	0,333	0,333	1,000	1,000		A ₄	0,1	0,135	0,071	0,125	0,116	0,466	4,029
TOT	2,533	2,476	14,00	8,000		λ	4,070	CI	0,023	CR	0,026		

Çizelge 4.19. ÖŞ-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

ÖŞ	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	0,200	0,333	1,000		A ₁	0,1	0,083	0,125	0,100	0,102	0,410	4,014
A ₂	5,000	1,000	1,000	5,000		A ₂	0,5	0,417	0,375	0,500	0,448	1,817	4,056
A ₃	3,003	1,000	1,000	3,000		A ₃	0,3	0,417	0,375	0,300	0,348	1,409	4,048
A ₄	1,000	0,200	0,333	1,000		A ₄	0,1	0,083	0,125	0,100	0,102	0,410	4,014
TOT	10,00	2,400	2,666	10,00		λ	4,033	CI	0,011	CR	0,012		

Çizelge 4.20. MTK-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

MTK	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	0,333	5,000	1,000		A ₁	0,1	0,184	0,278	0,192	0,212	0,862	4,074
A ₂	3,003	1,000	7,000	3,000		A ₂	0,5	0,553	0,389	0,577	0,524	2,164	4,131
A ₃	0,200	0,143	1,000	0,200		A ₃	0,0	0,079	0,056	0,038	0,053	0,212	4,018
A ₄	1,000	0,333	5,000	1,000		A ₄	0,1	0,184	0,278	0,192	0,212	0,862	4,074
TOT	5,203	1,809	18,00	5,200		λ	4,074	CI	0,025	CR	0,027		

Çizelge 4.21. TPS-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

TPS	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,00	0,20	3,00	0,33		A ₁	0,1	0,119	0,18	0,07	0,12	0,492	4,03
A ₂	5,00	1,00	7,00	3,00		A ₂	0,5	0,597	0,43	0,66	0,55	2,356	4,22
A ₃	0,33	0,14	1,00	0,20		A ₃	0,0	0,085	0,06	0,04	0,05	0,230	4,04
A ₄	3,00	0,33	5,00	1,00		A ₄	0,3	0,199	0,31	0,22	0,26	1,100	4,17
TOT	9,33	1,67	16,0	4,53		λ	4,119	CI	0,04	CR	0,044		

Çizelge 4.22. PÇK-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

PÇK	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	0,200	3,000	0,333		A ₁	0,1	0,119	0,188	0,073	0,122	0,492	4,036
A ₂	5,000	1,000	7,000	3,000		A ₂	0,5	0,597	0,438	0,662	0,558	2,356	4,222
A ₃	0,333	0,143	1,000	0,200		A ₃	0,0	0,085	0,063	0,044	0,057	0,230	4,041
A ₄	3,003	0,333	5,000	1,000		A ₄	0,3	0,199	0,313	0,221	0,263	1,100	4,175
TOT	9,336	1,676	16,00	4,533		λ	4,119	CI	0,040	CR	0,044		

Çizelge 4.23. ÜKSD-Tedarikçi Karşılaştırma Matrisi

ÜKSD	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	NORMALİZE		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	w	a _{ij} *w	T
A ₁	1,000	0,333	3,000	0,333		A ₁	0,1	0,131	0,214	0,131	0,153	0,618	4,033
A ₂	3,003	1,000	5,000	1,000		A ₂	0,4	0,395	0,357	0,395	0,389	1,582	4,067
A ₃	0,333	0,200	1,000	0,200		A ₃	0,0	0,079	0,071	0,079	0,069	0,275	4,009
A ₄	3,003	1,000	5,000	1,000		A ₄	0,4	0,395	0,357	0,395	0,389	1,582	4,067
TOT	7,339	2,533	14,00	2,533		λ	4,044	CI	0,015	CR	0,016		

Tamamı uygun tutarlılık oranı ile hesaplanarak çizelgelenen kriterlerin ağırlıkları belirlenmiş olup, ana, alt kriter ve tedarikçi puanları genel ağırlıklandırma çizelgesinde şu işlem adımları ile birleştirilecektir.

I. Ana kriter ağırlıkları birer birer alt kriter ağırlıkları ile çarpılacaktır.

II. I. adımın sonucu ile tedarikçi ağırlıkları çarpılacaktır ve her bir ana ve alt kriter için ağırlıklandırılmış tedarikçi puanı elde edilecektir.

III. Tedarikçi puanları kriterlere göre ayrı ayrı toplanıp her birinin toplam puanı elde edilecek ve en yüksekte en düşüğe doğru sıralama işlemi yapılacaktır.

Bu maddelere ek olarak tüm işlemlerin sonunda ana kriterlerin, alt kriterlerin ve tedarikçilerin de kendi arasında ağırlıkları toplamı “1,00” dir.

Bu maddelere göre Özbek (2017: 101)’in çalışmasındaki “Tablo 38”in revize edilmesi ile oluşturulan Çizelge 4.24. tedarikçi puanlarının ağırlıklandırılmasını ve sıralamasını göstermektedir.

Çizelge 4.24. Genel Ağırlıklandırma Çizelgesi (Ağırlıklar Toplamı: 1,00)

ANA KRİTERLER	Ana Kriter Ağırlıkları	ALT KRİTERLER	Alt Kriter Ağırlıkları	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	Ağırlıklandırılmış A ₁	Ağırlıklandırılmış A ₂	Ağırlıklandırılmış A ₃	Ağırlıklandırılmış A ₄
KALİTE	0,399	TKY	0.452	0.20	0.51	0.079	0.201	0.036	0.094	0.014	0.036
		KB	0.072	0.27	0.40	0.072	0.245	0.008	0.012	0.002	0.007
		USU	0.189	0.26	0.55	0.042	0.133	0.020	0.042	0.003	0.010
		KÜO	0.189	0.21	0.52	0.053	0.212	0.016	0.040	0.004	0.016
		KSCK	0.098	0.20	0.51	0.201	0.079	0.008	0.020	0.008	0.003
TESLİMAT SÜRESİ	0,161	DMT	0.158	0.16	0.22	0.130	0.485	0.004	0.006	0.003	0.012
		DZT	0.655	0.20	0.20	0.079	0.520	0.021	0.021	0.008	0.055
		PK	0.187	0.21	0.52	0.053	0.212	0.006	0.016	0.002	0.006
MALİYET	0,357	BM	0.533	0.16	0.04	0.625	0.165	0.031	0.009	0.119	0.031
		TM	0.273	0.15	0.13	0.663	0.043	0.015	0.014	0.065	0.004
		İSK	0.067	0.38	0.41	0.083	0.116	0.009	0.010	0.002	0.003
		ÖS	0.128	0.10	0.44	0.348	0.102	0.005	0.020	0.016	0.005
TEKNİK YETERLİLİK	0,083	MKT	0.407	0.21	0.52	0.053	0.212	0.007	0.018	0.002	0.007
		TPS	0.313	0.12	0.55	0.027	0.261	0.003	0.014	0.001	0.007
		PCK	0.211	0.12	0.55	0.057	0.263	0.002	0.010	0.001	0.005
		ÜKDS	0.069	0.15	0.38	0.069	0.389	0.001	0.002	0.0003	0.002
TOPLAM								0,194	0,347	0,250	0,210
SIRALAMA								4.	1.	2.	3.

Çizelge 4.24.’ün gösterdiği sıralama: A₁ (0,194) < A₄ (0,210) < A₃ (0,250) < A₂ (0,347)

Yapılan bu işlemlerin sonunda tedarikçi seçim işlemi sonlandırılmış ve sonuç ortaya konmuştur. Bundan sonra ise sonucun tutarlı olup olmadığı tedarikçi firmaların reel verileri ile kıyas yapılarak ölçülecektir.

4.4. Reel veriler ile uygulama sonucunu test etme

Tedarikçi seçim süreci bu şekilde tamamlandıktan sonra Tedarikçi A₂'ye yapılan ziyaretten elde edilen veriler ile Tedarikçi A₂'nin seçim sonucu verilerinin kıyası yapılacaktır. Kıyas için Tedarikçi A₂'nin verileri bizzat kendisinden elde edilmiş olup diğer tedarikçilerin verileri Hamidiye Kaynak Suları A.Ş. Satınalma Departmanı'nda ilgili birimden elde edilmiştir. Buna göre oluşturulan çizelgede çalışma sonucu verilerini temsil eden "A_Ç"ler sağda ve reel verileri temsil eden "A_R"ler solda olmak üzere Çizelge 4.25. aşağıdadır.

Çizelge 4.25. A_Ç-A_R Kıyas Çizelgesi

Ana Kriterler	Alt Kriterler	Çalışmada Verilen Puanlar				Reel Değerler				Reel Değerlerin Puanları (1,00 Üzerinden)			
		A _Ç	A _Ç	A _{Ç3}	A _Ç	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A _{R1}	A _{R2}	A _{R3}	A _{R4}
KALİTE	TKY (\$)	0,0	0,0	0,0	0,0	4.0	8.7	1.2	3.6	0,042	0,088	0,013	0,037
	KB (adet)	0,0	0,0	0,0	0,0	7	13	3	4	0,008	0,014	0,003	0,004
	USU (%)	0,0	0,0	0,0	0,0	30	80	10	15	0,017	0,044	0,006	0,008
	KÜO (1/%)	0,0	0,0	0,0	0,0	1/0,	1/0,	1/0,	1/0,	0,012	0,044	0,009	0,009
	KSC (%)	0,0	0,0	0,0	0,0	60	82	55	70	0,009	0,012	0,008	0,010
TESLİM AT SÜRESİ	DMT (%)	0,0	0,0	0,0	0,0	75	87	68	85	0,006	0,007	0,005	0,007
	DZT (%)	0,0	0,0	0,0	0,0	63	82	57	75	0,024	0,031	0,022	0,029
	PK (%)	0,0	0,0	0,0	0,0	71	90	63	70	0,007	0,009	0,006	0,007
MALİYE T	BM (1/\$-	0,0	0,0	0,1	0,0	1/1.	1/2.	1/1.	1/1.	0,046	0,025	0,072	0,047
	TM (1/\$-	0,0	0,0	0,0	0,0	1/3	1/3	1/1	1/4	0,018	0,018	0,050	0,011
	İSK (%)	0,0	0,0	0,0	0,0	70	90	50	55	0,006	0,008	0,005	0,005
	ÖŞ (%)	0,0	0,0	0,0	0,0	53	86	92	60	0,008	0,014	0,014	0,009
TEKNİK YETERLİLİK	MKT	0,0	0,0	0,0	0,0	3	14	3	6	0,004	0,018	0,004	0,008
	TPS (adet)	0,0	0,0	0,0	0,0	12	27	8	18	0,005	0,010	0,003	0,007
	PÇK (%)	0,0	0,0	0,0	0,0	56	84	50	62	0,004	0,006	0,003	0,004
	ÜKSD	0,0	0,0	0,0	0,0	5.3	12.	854	10.	0,001	0,003	0,000	0,002

Çizelge 4.25.'te A_R'lerin hesaplaması şu adımlarla yapılmıştır:

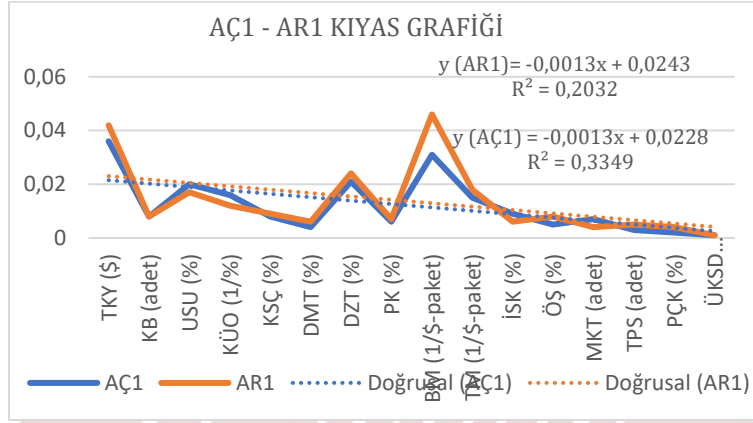
- I. Her kriterin para, yüzde oran, adet gibi kendi birimi bazında reel değerleri tabloya girilmiştir.
- II. Her alt kriter satırında 4 tedarikçi reel verileri bu verilerin toplamına bölünerek ağırlıkları bulunmuştur.
- III. Bu ağırlıklar her alt kriterin "A_Ç"lerinin toplamı ile çarpılarak "A_Ç"ler ile aynı toplam üzerinden oranlanması sağlanmıştır. Örnek olarak; "KB" alt kriter satırında tedarikçi AR1'in puanı için yapılan işlemler şu şekildedir:
 - $7+13+3+4=27$ $\rightarrow 7/27=0,2592$ $\rightarrow 0,008+0,012+0,002+0,007=0,029$
 - $0,2592/0,029=0,008$

Bundan farklı olarak bazı kriterler puanları ile ters orantılı olarak anlam kazandığından "A_R"leri 1'e bölünerek hesap edilen edilmiştir. "BM, TM ve KÜO" alt kriter satırlarındaki işlem bu şekilde yapılmıştır.

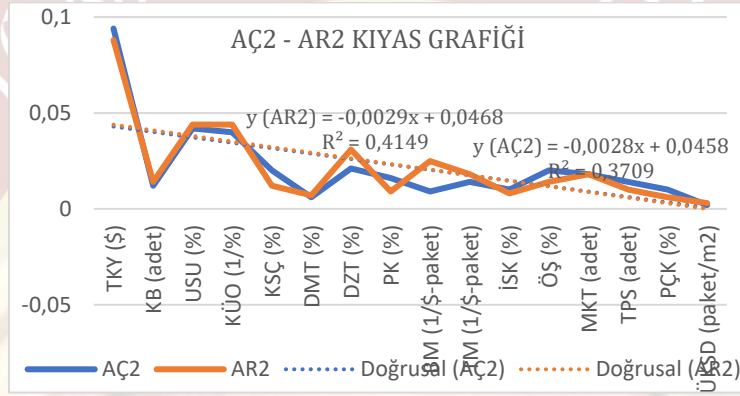
Kıyas çizelgesini yorumlamak adına "A_Ç-A_R" arasında eğilim çizgisi ve korelasyon analizleri yapılacaktır.

4.4.1. A_Ç-A_R eğilim çizgisi kıyası

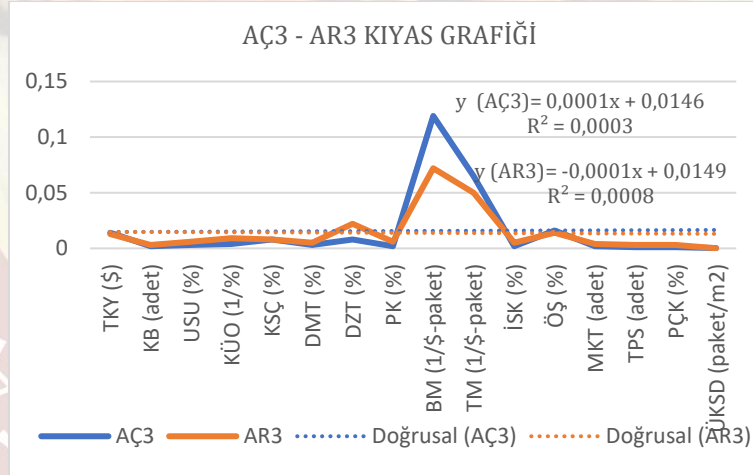
Eğilim çizgisi analizi veri setinin oluşturduğu grafiğe lineer regresyon ile doğrusal bir denklem atamaktır. Tüm noktalara optimum uzaklığı sağlayarak geçecek olan bu doğru üzerinden reel veriler ile çalışma sonucu verilerin yakınlığı araştırılıp sonuç bölümünde yorum yapılacaktır. Buna göre Şekil 4.1., 4.2., 4.3. ve 4.4. A_Ç-A_R'lerin eğilim çizgi kıyaslarını göstermektedir.

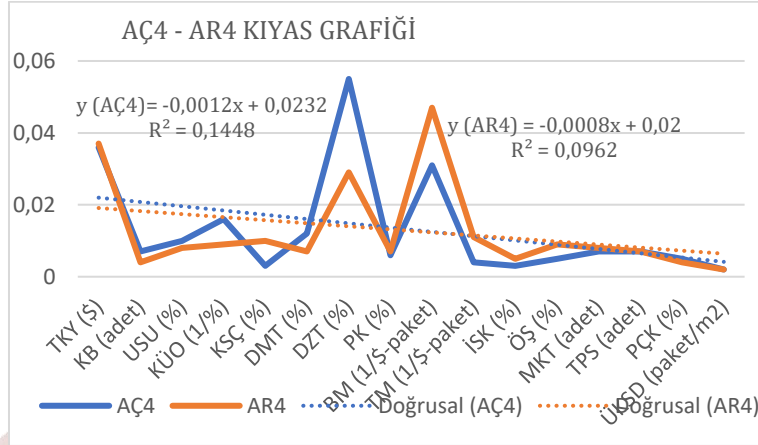
Şekil 4.1. AC₁-AR₁ Eğilim Çizgileri

Şekil 4.2. AC₂-AR₂ Eğilim Çizgileri

Şekil 4.3. AC₃-AR₃ Eğilim Çizgileri

Şekil 4.4. AÇ₄-AR₄ Eğilim Çizgileri

4.4.2. AÇ-AR korelasyon analizi

Korelasyon analizi iki değişkenin veri seti arasında ya da bir değişkenin birden fazla değişken ile arasında nasıl bir ilişki olduğunu anlamakta kullanılır (Doymuş, 2009: 2).

Verinin dağılımına göre ikisinden birinin kullanıldığı Pearson (Atan 2010: 5) ve Spearman korelasyon puan aralığı (Gökbek 2014: 88-89)'den revize edilerek düzenlenmiş hâli Çizelge 4.26.'dadır.

Çizelge 4.26. Pearson-Spearman Korelasyon Puanlama

Pearson Korelasyon	Gücü (İlişki Durumu)	Pearson Puanları (1,00) Üzerinden	Spearman Korelasyon	Gücü (İlişki Durumu)	Spearman Puanları (1,00) Üzerinden
0,00 - 0,25	Çok zayıf	0,2	(-1,00) - (-0,9)	Negatif kuvvetli	0,166
0,26 - 0,49	Zayıf ilişki	0,4	(-0,9) - (-0,5)	Negatif orta	0,333
0,50 - 0,69	Orta ilişki	0,6	(-0,5) - 0,00	Negatif zayıf	0,500
0,70 - 0,89	Yüksek ilişki	0,8	0,00 - 0,5	Pozitif zayıf	0,666
0,90 - 1,00	Çok yüksek	1,00	0,5 - 0,9	Pozitif orta	0,833
			0,9 - 1,00	Pozitif kuvvetli	1,000

SPSS 24 ile elde edilmiş AÇ-AR Pearson ve Spearman korelasyonları Çizelge 4.27.-28.'de verilmiştir.

Çizelge 4.27. AÇ-AR Pearson Korelasyonları
Correlations

		AÇ1	AÇ2	AÇ3	AÇ4	AR1	AR2	AR3	AR4
AÇ1	Pearson Correlation	1	,689**	,541*	,740**	,957**	,841**	,590*	,876**
	Sig. (2-tailed)		,003	,031	,001	,000	,000	,016	,000
AÇ2	Pearson Correlation	,689**	1	-,101	,428	,549*	,957**	-,064	,428
	Sig. (2-tailed)	,003		,710	,098	,028	,000	,815	,099
AÇ3	Pearson Correlation	,541*	-,101	1	,270	,695**	,087	,976**	,684**
	Sig. (2-tailed)	,031	,710		,311	,003	,748	,000	,004
AÇ4	Pearson Correlation	,740**	,428	,270	1	,739**	,595*	,387	,813**
	Sig. (2-tailed)	,001	,098	,311		,001	,015	,138	,000
AR1	Pearson Correlation	,957**	,549*	,695**	,739**	1	,709**	,723**	,958**
	Sig. (2-tailed)	,000	,028	,003	,001		,002	,002	,000
AR2	Pearson Correlation	,841**	,957**	,087	,595*	,709**	1	,138	,592*
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,748	,015	,002		,611	,016
AR3	Pearson Correlation	,590*	-,064	,976**	,387	,723**	,138	1	,714**
	Sig. (2-tailed)	,016	,815	,000	,138	,002	,611		,002
AR4	Pearson Correlation	,876**	,428	,684**	,813**	,958**	,592*	,714**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,099	,004	,000	,000	,016	,002	

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed). * . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Çizelge 4.28. A_C-A_R Spearman Korelasyonları

			Correlations							
			A _{C1}	A _{C2}	A _{C3}	A _{C4}	AR1	AR2	AR3	AR4
Spearman's	A _{C1}	Correlation	1,000	,555*	,704**	,601*	,900**	,864**	,733**	,766**
		Sig. (2-	.	,026	,002	,014	,000	,000	,001	,001
	A _{C2}	Correlation	,555*	1,000	,396	,410	,518*	,775**	,439	,551*
		Sig. (2-	,026	.	,129	,115	,040	,000	,089	,027
	A _{C3}	Correlation	,704**	,396	1,000	,378	,864**	,653**	,952**	,902**
		Sig. (2-	,002	,129	.	,149	,000	,006	,000	,000
	A _{C4}	Correlation	,601*	,410	,378	1,000	,575*	,688**	,401	,530*
		Sig. (2-	,014	,115	,149	.	,020	,003	,123	,035
	AR1	Correlation	,900**	,518*	,864**	,575*	1,000	,804**	,870**	,852**
		Sig. (2-	,000	,040	,000	,020	.	,000	,000	,000
	AR2	Correlation	,864**	,775**	,653**	,688**	,804**	1,000	,657**	,770**
		Sig. (2-	,000	,000	,006	,003	,000	.	,006	,000
	AR3	Correlation	,733**	,439	,952**	,401	,870**	,657**	1,000	,914**
		Sig. (2-	,001	,089	,000	,123	,000	,006	.	,000
	AR4	Correlation	,766**	,551*	,902**	,530*	,852**	,770**	,914**	1,000
		Sig. (2-	,001	,027	,000	,035	,000	,000	,000	.

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed). **. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Korelasyon çizelgelerinden de görüleceği üzere neredeyse tüm kesişimler sarı yani ortalama uyum üstündedir. Bu durum çalışma sonucu verilerin gerçeğe çok yakın olduğunu göstermekte olup Çizelge 4.29'da yüzde karşılama oranı belirtilmektedir.

Çizelge 4.29. Reel Veriler-Uygulama Verileri Karşılama Oranı

	Pearson Puanları				Sperman Puanları			
	AR1	AR2	AR3	AR4	AR1	AR2	AR3	AR4
A _{C1}	1,00				1,00			
A _{C2}		1,00				0,833		
A _{C3}			1,00				1,00	
A _{C4}				0,80				0,833
ORT	0,95				0,9165			
SONUÇ	0,93325							

5. Sonuç

Geleneksel anlayıştaki salt üretimi iyileştirme çabası yerine günümüzde tüm işletme süreçlerinin birlikte iyileştirilmesi gibi entegre iş yapabilme düşünceleri rağbet görmektedir. İşletmeler tüm süreç iyileştirmesini ise sadece iç işleyişlerinde değil tüm tedarik zincirinde uygulayabilirse piyasa öngörüsü sağlanabilir. Zincirin entegre çalışabilmesi için firmalar zincir elamanlarını iyi tercih etmelidir. Bu çalışmada da üretici bir firmanın uygun tedarikçi seçimi için yapılan bir çalışma ele alınmıştır.

Ms Excel ve SPSS 24 programının bütünleşik olarak kullanılıp AHP yöntemi ile Hamidiye Kaynak Suları A.Ş. PET şişe preformu için yapılan tedarikçi seçim işleminin adımları şu şekildedir:

- I.Literatürde sık kullanılan 16 ana kriter belirlenip Hamidiye Su uzmanlarına “1-5” arası önem derecesinde anket olarak sunulmuştur.
- II.Anket sonuçları, kriterlerin literatürde kullanım sıklığına göre MS Excel programı ile ağırlıklandırılıp SPSS 24 programında analize tabi tutulmuş ve ana kriterler belirlenmiştir.
- III.Belirlenen ana kriterlerin literatürdeki alt kriterlerinin 42 tanesinden uzmanların yardımı ile 16 tanesi çalışmanın alt kriteri olarak belirlenmiştir.

IV. Belirlenen model için normalizasyon işlemleri uygulanarak alternatif tedarikçilerin sıralaması yapıp uygun tedarikçi seçilmiştir.

V. Son adım olarak tedarikçilerin piyasa verileri ile uygulama sonucu verileri kıyas analizine tabi tutularak çalışmanın tutarlılığı ortaya konmuştur.

Reel veriler ile uygulama sonucu verilerin eğilim çizgisi kıyaslamasında doğruların neredeyse çakışık olması bu veri setlerinin birbirine çok yakın olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte korelasyon analizinde uyum oranı % 93,325 gibi çok yüksek bir seviyede olduğundan iki analiz üzerinden uygulama sonucu verilerin gerçeğe çok yakın bir oranla doğru olduğunu göstermiştir.

Çalışmada kullanılan bilgisayar programları ve ÇKKV yöntemi literatüre katkı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra uygulama sonuçlarının gerçek piyasa verileri ile ölçülüp tutarlı bir çalışmanın ortaya konmuş olması da literatüre yararlıdır.

KAYNAKLAR

Arslan, G., (2015). Bulanık Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri İle Medikal Sektöründe Tedarikçi Seçimi, *Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bagheri, F., Tarokh, M. J., (2010). *A Fuzzy Approach For Multi-Objective Supplier Selection*, International Journal of Industrial Engineering & Production Research, 21(1): 1-9.

Baran, E., (2012). Tedarikçi Seçimi İçin Bir Model Önerisi: Traktör Fabrikası Uygulaması, *Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Boyacıoğlu, N., (1996). Analitik Hiyerarşi Yönetimi, *Yüksek Lisans Tezi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Dağdeviren M., Eren T., (2001). *Tedarikçi Seçiminde Analitik Hiyerarşi Prosesi Ve 0-1 Hedef Programlama Yöntemlerinin Kullanılması*, Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, 16(2): 41-52.

Doymuş, K., (2009). *Korelasyon Analizi*,

<https://kemaldoymus.files.wordpress.com/2009/12/korelasyon.ppt> (12.04.2019).

Dursun, B., (2018). TOPSIS Ve ELECTRE Yöntemi İle Tedarikçi Seçimi: Kozmetik Sektöründe Bir Uygulama, *Yüksek Lisans Tezi*, T.C. Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Can, A., (2017). Seramik Sektöründe Tedarikçi Seçimi: Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri İle Bir Araştırma, *Yüksek Lisans Tezi*, T.C. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.

Cengiz, E., (2016). Tedarik Zinciri Elemanları Arasında Güven İlişkisi, Etik Kurallar Ve Bilgi Paylaşımının Tedarik Zinciri Performansı Üzerine Etkisi, *Yüksek Lisans Tezi*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

Çakın, E., (2013). Tedarikçi Seçim Kararında Analitik Ağ Süreci (ANP) Ve ELECTRE Yöntemlerinin Kullanılması Ve Bir Uygulama, *Yüksek Lisans Tezi*, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Gökbek, B., (2014). Çok Ölçütlü Karar Verme Yaklaşımlarına Dayalı Tedarikçi Seçimi Ve Bir Uygulama, *Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Günay, S. N., (2017). AHP Ve VIKOR Yöntemlerine Dayalı Yeşil Tedarikçi Seçimi Ve Bir Uygulama, *Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Günay, Z., Ünal, Ö. F., (2016). *AHP-TOPSIS Yöntemi İle Tedarikçi Seçimi (Bir Telekomünikasyon Şirketi Örneği)*, PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(1): 37-53.

Hruška, R., Průša, P., Babić, D., (2014). *The Use Of AHP Method For Selection Of Supplier*, Transport, 29(2): 195-203.

Kapar, K., (2013). *Bir Üretim İşletmesinde Analitik Hiyerarşi Süreci İle Tedarikçi Seçimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 28(1): 197-231.

Kaplan, R., (2010). AHP Yöntemi İle Tedarikçi Seçimi: Perakende Sektöründe Bir Uygulama, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Karağöz, S., (2009). Tedarik Zinciri Yönetiminde Tedarikçi Seçimi Ve AHP İle Uygulanması, *Yüksek Lisans Tezi*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Kerkhoff, E., (2018). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Tedarikçi Seçimi, *Yüksek Lisans Tezi*, T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Koçak, D., (2014). Mobilya Sektöründe En Uygun Tedarikçi Seçimi İçin Çok Kriterli Karar Verme Tekniğinin Uygulanması, *Yüksek Lisans Tezi*, T.C. Erciyes Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Küçük, O., Ecer, F., (2008). *İmalatçı İşletmelerde Tedarikçi Seçimi: Analitik Hiyerarşi Yöntemi İle Bir KOBİ Uygulaması*, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 22(2): 435-450.
- Küçükçe, Y. S., Arıkan, F., (2011). Satın Alma Faaliyetleri İçin Bir Tedarikçi Seçimi-Değerlendirme Problemi Ve Çözümü, *XI. Üretim Araştırmaları Sempozyumu*, 23-24 Haziran, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Eminönü Yerleşkesi, İstanbul, Türkiye.
- Malczewski, J., (1999). *GIS And Multicriteria Decision Analysis*, Ankara: John Wiley And Sons, Inc.
- Nydick, R. L., Hill, R. P., (1992). *Using the Analytic Hierarchy Process to Structure the Supplier Selection Procedure*, International Journal Of Purchasing And Materials Management, 28(2): 2-48.
- Ömürbek, N., Şimşek, A., (2014). *Analitik Hiyerarşi Süreci ve Analitik Ağ Süreci Yöntemleri İle Online Alışveriş Site Seçimi*, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 22: 306-327.
- Özbek, A., (2017). *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri Ve Excel İle Problem Çözümü*, Kırıkkale: Seçkin Yayıncılık.
- Özbek, D., (2018). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) İle Etkin Personel Seçimine Yönelik Web Tabanlı Bir Uygulama, *Yüksek Lisans Tezi*, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Özçelik, T. Ö., (2016). *İmalat Sistemleri Ve Stratejileri*, http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Uploads/49882/42639/h01_02.pdf (03.02.2019).
- Pan, Ü., (2018). Tedarik Zinciri Yönetimi Kapsamında Kamu Mal Alımlarında Tedarikçi Seçimi Ve Uygulama, *Doktora Tezi*, T.C. Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Saaty, L. T., (1990). *The Analytic Hierarchy Process In Conflict Management*, The International Journal of Conflict Management, 1(1): 47-68.
- Saaty, L. T., (2008). Decision Making With The Analytic Hierarchy Process, International Journal Services Science, 1(1), 83-98
- Secundo, G., Magarielli, D., Esposito, E., Passiente, G., (2017). *Supporting Decision Making In Service Supplier Selection Using A Hybrid Fuzzy Extended AHP Approach: A Case Study*, Business Process Management Journal, 23(1): 196-222.
- Soner, S., Semih, Ö., (2006). *Multi-Criteria Supplier Selection: An ELECTRE-AHP Application*, Sigma Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi, 24(4): 110-120.
- Supçiller, A. A., Çapraz, O., (2011). *AHP-TOPSIS Yöntemine Dayalı Tedarikçi Seçimi Uygulaması*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Ve İstatistik Dergisi, 13(1): 1-22.
- Tam, M. C. Y., Tummala, V. M. R., (2001). *An Application Of The AHP In Vendor Selection Of A Telecommunications System*, Elsevier Omega, 29(2): 171-182.
- Tayalı, H. A., (2017). *Tedarikçi Seçiminde WASPAS Yöntemi*, The Journal Of Academic Social Science, 5(47): 368-380.
- Yang, C. C., Chen, B. S., (2006). *Supplier Selection Using Combined Analytical Hierarchy Process And Grey Relational Analysis*, Journal Of Manufacturing Technology Management, 17(7): 926-941.
- Zhou, P. Ang, B. W., Poh, K. L., (2006). *Decision Analysis In Energy And Environmental Modeling: An Update*, Elsevier Science Direct, 31(14): 2604-2622.

CUMHURİYET DÖNEMİ CAMİLERİNDE OSMANLI ETKİLERİ: ABDÜLHAMİD HAN CAMİİ ÖRNEĞİ

OTTOMAN EFFECTS ON THE REPUBLICAN PERIOD MOSQUES: THE EXAMPLE OF ABDULHAMID HAN MOSQUE

Besime SÜMER*

ÖZET

Bu makalede Cumhuriyet döneminde inşa edilmiş Türkiye'nin dördüncü büyük camisi olan (birincisi İstanbul Çamlıca Camii [açılışı 2019], ikincisi Ankara Kocatepe Camii [1987], üçüncüsü Adana Sabancı Merkez Camii [1998]) Kahramanmaraş'taki Abdülhamid Han Camii (2010), klasik cami mimarisinden devraldığı etkiler yönüyle incelenmiştir. Makalenin giriş bölümünde, erken Osmanlı cami mimarisi ve Sinan döneminde zirveye ulaşan merkezî kubbenin gelişimi hakkında bilgi verildikten sonra günümüz cami mimarisi kısaca anlatılmıştır. İlk bölümde Abdülhamid Han Camii'nin mimari özellikleri anlatıldı. İkinci bölümde caminin süsleme özellikleri üzerinde etraflıca duruldu. Değerlendirme ve karşılaştırma bölümünde ise Abdülhamid Han Camii ile Osmanlı dönemi yapıları arasındaki benzerlikler malzeme, teknik, süsleme, plan ve yapı elemanları açısından karşılaştırıldı. Bu bölümde Osmanlı cami mimarisi ile Abdülhamid Han Camii arasındaki benzerlik ve farklılıklar gösterildi. En sonda ise makale çizim ve fotoğraflarla desteklendi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Cami Mimarisi, Cumhuriyet Cami Mimarisi, Kubbe, Süsleme, Plan, Malzeme

ABSTRACT

In this paper, Abdulhamid Han Mosque in Kahramanmaraş (completed 2010), the fourth biggest mosque which is built in Republican period (the first biggest mosque is İstanbul Çamlıca Mosque [2019], the second one is Ankara Kocatepe Mosque [1987], and the third one is Adana Sabancı Merkez Mosque [1998]), is handled. In the introduction, mosque architecture of today was briefly explained after some information was given on early Ottoman mosque architecture and the development of central dome which reached its peak in Sinan period. The mosques which Abdulhamid Han Mosque was affected in term of architecture were disclosed. In first section, the architectural features of Abdulhamid Han Camii were explained. In the second section, it was dwelt on the ornamental features of the mosque. In the discussion and compare section, similarities between Abdulhamid Han Mosque and Ottoman religious constructions were compared in terms of material, technique, ornamentation, plan and structure. In this section, similarities and differences between Ottoman architecture and Abdulhamid Han Mosque were shown. At the end, the paper was enriched with drawings and photographs.

Keywords: Ottoman Mosque Architecture, Republican Mosque Architecture, Dome, Ornamentation, Plan, Material

Giriş

Günümüz camileri geleneksel ve modern mimari yaklaşımlarla inşa edilmiş camiler olarak iki grup altında değerlendirilmektedir. Tarihî nitelikteki camilerin planlarına yakın, hatta onların kopyası olmaya çalışan, ancak uygulamada aksaklıklar gösteren yapıları tanımlayan “geleneksel yaklaşım”ın yanında kendi tarzı ve estetiğinde modern malzeme ve teknikten yararlanılarak inşa edilmiş yapıları tanımlayan “modern yaklaşım” bulunmaktadır (Gürsoy, 2013: 240).

Anadolu'nun en eski camisi olarak bilinen ve 1091-93 yılına tarihlenen Diyarbakır Ulu Camii, enine planı, mihrap önünde yer alan kubbesiz transepti ile daha sonrasında kubbeli mihrabönü mekân vurgusunun başlayacağını göstermektedir (Güler, 2006: 84-85). Konya Alaeddin Camii, Malatya Ulu Camii, Kayseri Huand Hatun Camii, Siirt Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Silvan Ulu Camii ve Kızıltepe Dunaysır Ulu Camii'nde de mihrabönü mekânı kubbe ile örtülüdür (bkz. Kuban, 2009: 275-299). 1376 tarihli Manisa Ulu Camii kubbenin kullanılışı ve merkezî plan şemasının oluşmasında önemli bir

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans öğrencisi, e-posta: besimesumer@gmail.com

yapıdır. Osmanlı döneminde ilk devirlerden itibaren cami harimlerini tek bir çatı altında toplamak arzusu ortaya çıkmış ve bunu gerçekleştirmek amacıyla tek kubbe ile örtülü, geniş alanların cami harimine dâhil edilme imkânları araştırılmıştır. Silvan Ulu Camii ile kendini gösteren, Manisa Ulu Camii ile iyice belirginleşen mihrabönü kubbesinden merkezî kubbeli plana geçişin denemelerinin yapılmasından sonra 1437-1447 tarihleri arasında Edirne’de yaptırılan Üç Şerefeli Camii, klasik Osmanlı mimarisinin başlangıcı kabul edilir. Merkezî planlı camilerin en başarılı örnekleri klasik Osmanlı mimarisi döneminde verilmiş olup, bunda en önemli rolü de Mimar Sinan oynamıştır. Merkeziyetçi imparatorluk iktidarının doruğuna ulaştığı üç padişah döneminde, neredeyse yarım yüzyıl boyunca (1539-88) mimarbaşı olarak hizmet eden Mimar Sinan’ın adı klasik Osmanlı mimarisiyle özdeşleşmiştir (Necipoğlu, 2013: 15, 31). Klasik Osmanlı mimarisinin en önemli eserlerinden biri İstanbul Süleymaniye Camii ve külliyesidir. Mimar Sinan kalfalık eseri olarak tanımladığı bu yapıda, ortada merkezî bir kubbe ve buna kuzey ve güney yönlerinde ilave edilmiş iki yarım kubbeli plan şemasını uygulamıştır. Mimar Sinan’ın cami mimarisinde ulaştığı en son nokta 1569-1575 yılları arasında Edirne’de inşa edilmiş, ustalık eserim dediği Selimiye Camii’dir. Selimiye Camii tek merkezî kubbe ile mekân birliği düşüncesini en mükemmel biçimde yerine getiren bir yapı olmuştur. Selimiye Camii ile birlikte merkezî planlı mekân gelişimi bitmiştir, ancak benzer planda camiler yapılmaya devam edilmiştir (Gürsoy, 2013: 245).

Böylece Sinan’dan başlayarak günümüze kadar devam eden bu merkezî planlı mekân birliği düşüncesi, Selimiye Camii’nin benzerleri mi inşa edilmektedir sorusunu akıllara getirir. Kuşkusuz sadece merkezî kubbe değil, diğer yapı unsurlarının da günümüz camilerinde devam ettiğini görmek, bu soruyu güçlendirmektedir. Öyle ki son on yıllarda siyaset alanında da çokça konuşulan yeni Osmanlılık fikirlerinin diğer pek çok alana olduğu gibi mimariye de yansımalarının olması kaçınılmazdır. Doğan Kuban, *“Türkiye yarım yüzyılda dünyadaki bütün yeni kiliselerin, sinagogların toplamından daha çok cami inşa etti. Hemen hepsi sözde klasik Osmanlı mimarisini örnek alan bu yapılar dünyadaki çirkin dinî yapıların en zengin koleksiyonunu oluşturdular. Oysa Türkiye’nin bütün mimarlık okullarında aynı dönemde mimarlık öğrencileri yepyeni cami tasarımları yaptılar. Nedense kerpiç ve taş yapıdan çok katlı apartmana yağdan kıl çeker gibi kolaylıkla geçen halk, camisini yeniden tasarlamak gücünü gösteremedi, taklit duvarına çarptı”* demektedir (Kuban, 2011: 68). Böylece Türkiye’nin sivil mimaride bir ölçüde modernizme ayak uydurabilmesine karşılık dinî mimaride taklitten öteye gidemediğini vurgulamaktadır. Kuşkusuz bunda, günümüzdeki siyasi mülâhazalar bir tarafa bırakılırsa halkın muhafazakârlığının veya atalarının dindarlık anlayışına duyduğu saygının payı olduğu açıktır. Nitekim teorik olarak mimarların farklı yaklaşımlara açık olmasına karşın pratikte Osmanlı camilerindeki yapı unsurlarının ve uygulanan teknik ve süsleme özelliklerinin günümüz cami mimarisinde taklit edilmesi bunu göstermektedir.

Yarım yüzyıl mimarbaşılık yaparak çağının bütün anıtsal yapılarını inşa eden Mimar Sinan’ın inşa ettiği Selimiye’nin yeniden inşa edilemeyeceği açıktır. Fakat günümüzde Sinan’ın yapıları kadar anıtsal ve ondan etkilenerek inşa edilen birçok cami bulunmaktadır. Bunlardan biri de Kahramanmaraş Abdülhamid Han Camii’dir. Bu yazıda Abdülhamid Han Camii’nde başta Mimar Sinan’ın eserleri olmak üzere Osmanlı mimarisinin etkileri incelenecektir.

Elbette en mükemmel formunu Sinan çağında bulan Osmanlı mimarisi de bütünüyle kendi ürünü, bütünüyle özgün değildir. Onda da kültürel olarak temas hâlinde bulunduğu bütün bölgelerin mimari izlerini bulmak mümkündür. Nitekim Doğan Kuban’ın da belirttiği gibi Sinan çağında Türk mimarisi Orta Asya’nın, İran’ın, Arap dünyasının ve Akdeniz’in daha eski uygarlıklardan gelen bütün biçim düzenlerini ve tekniklerini, sivri kemerleri, mukarnasları, yivli kubbeleri, mukarnaslarla süslü taç kapıları, silindirik ya da poligon planlı minareleri, süs sütunlarını, büyük kitabeleri ve çini kaplamaları, sütunlu revakları ve merkezi planlı plan şemalarını biliyor ve kullanıyordu (Kuban, 1975: 111). Sinan ve Sinan’ı izleyen Türk mimarları kendilerinden önce var olan mimariyi iyi öğrenip birbirlerinden etkilenmişlerdir. Fakat hepsi bu birikime kendinden bir şeyler eklemiş ve daha iyisini yapmak için daima çalışmışlardır.

Abdülhamid Han Camii’nin inşası için oluşturulan teknik heyet (mimar Hacı Mehmet Güner, Fatih Aslangenç ve Hacı Ali Özturan) caminin inşasından önce Ankara Kocatepe Camii, Bursa Ulu Camii, Edirne Selimiye Camii, Sultan Ahmet Camii, İstanbul Yeni Camii, Süleymaniye Camii, Şehzade Camii,

İstanbul Rüstem Paşa Camii, Valide Sultan Camii, Nuruosmaniye Camii, Tophane Camii, Kılıç Ali Paşa Camii ve Adana Sabancı Merkez Camiilerini yerinde incelemişlerdir. Elazığ İzzet Paşa Cami ve Dicle Üniversitesi kampüsündeki cami projeleri de incelenmiştir¹. Mimar Hacı Mehmet Güner, bu yapılardan esinlenerek Abdülhamid Han Camii'nin planını çizmiştir. Abdülhamid Han Camii'nde birçok yapının etkilerini görüyoruz. Birebir kopya olmamakla beraber bu yapının bütün bunlar harmanlanarak plan, süsleme, teknik ve malzeme açısından benzer özelliklerde inşa edildiği söylenebilir.

1. Abdülhamid Han Camii'nin Yapılışı

Abdülhamid Han Camii, Kahramanmaraş'ın her bölgesinden kolaylıkla görülebilen ve Kahramanmaraş için önem arz eden Mercimek Tepesi'nde inşa edilmiş Türkiye'nin en büyük camilerinden biridir. Yapımına 1993 yılında başlanan Abdülhamid Han Camii, Kahramanmaraş halkının özveri ve fedakârlıklarıyla vücut bulmuştur. Şehre hâkim bir mevkide bulunan cami için mimarından nakkaşına, taş ve çini ustalarına kadar bütün çalışanları anıtsal bir yapı ortaya koymak gayretiyle çalışmışlardır. Padişahların Osmanlı başkentleri olan İstanbul'a, Bursa'ya ve Edirne'ye yaptırdığı en güzel Osmanlı camilerini aratmayacak özellikteki Abdülhamid Han Camii, Cumhuriyet dönemi yapılarının şaheserlerinden biri durumundadır.

Cami, 46 metre yüksekliğindeki kubbesi, 88 metre yüksekliğindeki dört adet minaresi ve 3600 metrekare alanıyla kendisinden önce inşa edilmiş Ankara'daki Kocatepe ve Adana'daki Sabancı Camii'den sonra Cumhuriyet döneminde inşa edilmiş Türkiye'nin üçüncü büyük camisi olma özelliğini taşımaktadır. Tabii yakın zamanda açılan İstanbul Çamlıca Camii, Abdülhamid Han Camii'nin üçüncü büyük cami olma vasfını da değiştirmiş bulunmaktadır. Cami, taziye ve okuma salonu, sağlık ocağı, kütüphane, ihtiyarlar için dinlenme salonu, Kur'an kursu, aşevi, botanik bahçesi ve seyir teraslarından oluşan çevresindeki müstemilatıyla bir külliye görünümü vermektedir (Çizim 1).

Abdülhamid Han Camii, konumundan dolayı yüksek minarelerinin kilometrelerce uzaktan görünüyor olması nedeniyle şehrin adeta sembolü hâline gelmiştir. Cami, tarihî bir yapı olmamasına karşın, abidevi kütlesi, başarılı mimarisi ve kent silüetindeki seçkin duruşu ile yerli ve yabancı birçok ziyaretçinin ilgi ve beğenisini toplamaktadır. Öyle ki yakın zamanda Cumhuriyet tarihinin en büyük camii sıfatıyla açılan İstanbul Çamlıca Camii'nin de dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Kahramanmaraş'a yaptığı bir ziyaret sırasında Abdülhamid Han Camii'ni görüp beğenmesi üzerine inşasına başlandığı çeşitli basın haberlerine konu olmuştur (bkz. "Başbakanın Gönülündeki Cami", 2012; "İşte Çamlıca Tepesi İçin Başbakan'a İlham Veren Cami" 2012).

Fransız işgali sırasında şehrin topa tutulduğu Mercimek Tepe'ye yapılan bu cami, kente hâkim bir konumda ve şehrin silüetinin önemli bir unsuru durumundadır. İşgal sırasında Fransızlar bu tepeye kurdukları mitralyözlerle şehri kurşuna tutmuş ve uzun süre mücadele ettikten sonra tepeyi terk edip Türkoğlu ilçesine çekilmişlerdir. Şehrin kurtuluşu sırasında büyük bir mücadeleye meydan olan Mercimek Tepe'de birçok şehit verilmiştir. Bu tarihî anısı nedeniyle tepe yıllarca boş bırakılmıştır. Nihayet üzerinde bir eser inşa edilmesi kararı verildiğinde ne yapılması gerektiği tartışma konusu olmuş ve sonunda ecdadın şehre böyle hâkim tepelere büyük camiler yaptığı dile getirilmiş ve bu tepeye de büyük bir caminin yapılması uygun görülmüştür (Özturan, 2016).

Bunun üzerine bir cami yaptırma derneği kurulmuş ve dernek bu büyük cami hayalini gerçekleştirmek üzere ilk olarak isim üzerinde durmuştur. Cami yaptırma derneği yetkilileri böyle ihtişamlı bir camiye büyük bir padişah isminin yakışacağını düşünerek camiye Osmanlı devletinin 34. padişahı Sultan Abdülhamid Han isminin verilmesini kararlaştırmıştır. Sultan Abdülhamid Han (1842-1918) Osmanlı devletine 33 yıl hizmet etmiş ve devletin yıkılma sürecini 33 yıl geciktirmiş son büyük Osmanlı padişahıdır. O güne kadar Abdülhamid Han ismi mimari yapılarda kullanılmamıştır. Sultan Abdülhamid adına yapılan eserler genellikle Hamidiye adıyla anılmışlardır. Böylece büyük cami rüyası, Sultan Abdülhamid Han Camii'nde gerçeğe dönüşmüştür. Selâtin camilerinde, caminin banisi konumundaki padişah adına Cuma hutbesinden önce Fatiha okutulur. Bu camide de Cuma hutbesinden önce banisi konumunda olan Abdülhamid Han'a Fatiha okutulmaktadır.

¹ Caminin teknik heyetinde görevli olan kimya yüksek mühendisi Hacı Ali Özturan Bey'le yaptığım röportajdan. Kendisine verdiği bilgiler için teşekkür ederim (Görüşme tarihi: 24 Mart 2016).

2. Abdülhamid Han Camii'nin Mimarisi

Abdülhamid Han Camii'nin yapımına 1993 yılından itibaren başlanmıştır. Mimarı Hacı Mehmet Güner'dir. Camii, yaklaşık 3600 metrekare arsa üzerine inşa olunmuştur. Bu arsanın fiziki durumunun düz olmayışı nedeniyle cami arsının tam ortasına inşa edilmemiştir. Caminin bulunduğu yerin güneyinde dik bir şev bulunduğu için bu kısım taziye evi, kütüphane ve bahçe olarak değerlendirilmiştir. Caminin kuzey kısmı yine çok düşük bir kota sahip olduğu için burası da birinci katı dükkân, ikinci ve üçüncü katları ise otopark olarak değerlendirilmiştir (Resim 1). Caminin güneyine bir taziye evi ve bir okuma salonu yapılmıştır.

Caminin asıl bölümü 46x46 m'dir. Müellif mimar burada Kahramanmaraş'ın trafik kod numarası olan 46 rakamını uygulamıştır. Ana kubbe yüksekliği de 46 m'dir. Ancak ilerleyen yıllarda caminin doğu ve batı cephelerine yan cemaat yerleri, kuzeyine ise revaklı son cemaat yeri ilave edilmiştir. Bu ilavelerle caminin boyutları 57x59 m olmuştur. Kıyaslamak için yazılırsa, Adana Merkez Sabancı Camii'nde bu boyut 60x60 m'dir (Özturan, 2016).

Osmanlı estetiği ile XX. yüzyıl teknolojisinin bütünleşmesinden oluşan Abdülhamid Han Camii'nin asıl ibadet kısmı kareye yakın, 46 metre yüksekliğinde, 2 metre çapında dört fil ayağa oturtulmuş ana kubbe ile örtülüdür. Dört fil ayağa oturtulması ve dört yönden yarım kubbelerle genişletilmesi bu tür yapıların Osmanlı'daki en bilinen örneği olan Sultan Ahmet Camii (bkz. Aslanapa, 1986: 327) etkisiyledir. Ana kubbe etrafında dört yönden yarım kubbe ile genişletilmiş, bu yarım kubbeler köşe kubbeleri ile simetriyi oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Kubbeler geleneksel tarzda kurşunla kaplanmıştır. Asıl ibadet mekânına ikisi kuzeyde, biri doğuda ve biri de batıda olmak üzere ceviz oyma tekniği ile yapılmış dört kapıdan giriş yapılır. Caminin 88.33 metre uzunluğunda üçer şerefeli dört minaresi bulunmaktadır. Bu minareler yapının dört köşesinde inşa edilmiştir. Bu yönüyle bu özellikleri taşıyan Edirne Selimiye Camii'ne (bkz. Aslanapa, 1984: 263-264) benzemektedir. Minarelerin dördü de aynı formda inşa edilmiştir. Yalnızca kuzey-doğu minare asansörlü yapılmıştır (Çizim 2).

Bu minareler, bodrum tabliyesi tamamlandığında zemin seviyesinin üzerine çıkarılmıştır. Cami tamamlandıktan sonra minare yapılmak üzere temel açılması riskli bulunduğundan, tabla tamamlanırken minareler de zemin seviyesinin üzerine çıkarılmıştır (Özturan, 2016). Minareler 3'er şerefelidir. Minarelerin külâh kısımları betonarme yapılmış, üzeri kurşun kaplanmıştır. Külâh yüksekliği 14 m'dir. Alem yüksekliği 3 m'dir. Minarelerin namaz kılma kotundan yükseklikleri alem ucuna kadar 88,3 m'dir. Bodrum tabliyesi üzerinde dikdörtgen kolonlar 80x180 cm olarak devam etmiştir. Bu dikdörtgen kolonlar arasındaki duvar kalınlığı ise 80 cm'dir. Fil payeler betonarmesi 200 cm çapında ve 12 m yüksekliğindedir. Fil payelerin akstan aksa aralıkları 22 m'dir. Fil payelerle kadınlar mahfili duvarındaki dikdörtgen kolonların arası 11 m'dir. Kadınlar mahfili ikinci katta yer almakta ve fil payelerle aynı yükseklikte, yani 12 m'dir (Özturan, 2016). Dış cephede fil payelerin uzantıları 4 m çapında ve sekizgen olarak çıkmıştır. Bu dört adet ağırlık kulesinin içi boş tutulmuş ve aralarına kuşların yuva yapmaları için her bir kuleye çok sayıda raflar yapılmıştır.

Caminin genel yapı malzemesi, Cumhuriyet döneminde en çok kullanılan betonarmedir ve inşaatında yığma, karkas tekniği uygulanmıştır. İnşa malzemesinde kahverengi ve sarı taş kullanılmıştır. Fakat bu taşlar 30 cm eninde kaplama taşlardır. Kemerlerde iki renkli malzeme kullanılmış. Mermer malzeme yoğun kullanılmıştır. Kapılar ahşaptandır. İçerdeki süslemede ise vitray, çini, mermer ve kalemişi kullanılmıştır.

Batı Cephesi:

Abdülhamid Han Camiinin bütün dış cepheleri Kayseri yöresine ait kahverengi ve sarı taşlarla kaplanmıştır. Bu taşlar, su emme kapasiteleri yüksek olmakla beraber dona karşı dayanıklıdır. Kahverengi taşlar, pencere söveleri ve kat silmeleri gibi seçmeli yerlerde kullanılmış, esas kaplama sarı taşlarla yapılmıştır (Özturan, 2016). İki renkli kaplama taş malzemenin kullanılması, yapıya hem estetik açıdan hem de geleneğin devamı açısından önem arz etmektedir.

Batı cephesinde yan cemaat yerlerinin namaz kılma kotunun altında, arazinin meyilli olmasından dolayı bir sıra odalar çıkmıştır. Buradaki kapılar ve pencereler dikdörtgen, üst kotlardaki pencereler ise kemerli olarak yapılmıştır (Çizim 3, Resim 2).

Namaz kılma kotundaki birinci sıra pencereler dört adettir ve dikdörtgen pencerelerin üzerindeki alın kısımlarına taş üzerine geometrik kabartmalar yapılmıştır. Bu kabartmaların her biri ayrı formdadır. Namaz kılma kotundan 6,5 m yükseklikte kahverengi taşlardan bir kat silmesi cepheyi ikiye ayırmaktadır. Kat silmesinin üzerinde bir tanesi üçlü, altı tanesi tek olmak üzere toplam sekiz adet pencere vardır.

Cephenin iki tarafında payandalar yer almaktadır. Bu payandaların her birinde üçer adet dar ve uzun dikdörtgen pencereler bulunmaktadır.

Yan cemaat yerinin bittiği yer, kahverengi bir silme ile kapatılmıştır. Payandalar buradan itibaren yükseldikçe geriye doğru çekilmektedir. Payandaların üstlerinde doğuda ve batıda korkuluklar konmuştur. Bu özelliği bakımından Edirne Selimiye Camii'sini anımsatmaktadır. Buradan itibaren yapı geriye çekilmiş ve yarım kubbelerin dış kısımlarının oturacağı betonarme sistemi yapılarak sarı taşla ve derzli olarak kaplanmıştır. Burada altta üç tane kemerli ve üstte üç tane dairesel pencere bulunmaktadır. Ortadaki büyük kemerin iki yanına iki adet kuş evi yapılmıştır. Yarım kubbenin suyunu tahliye amacıyla buranın tabla kısmı meyilli yapılmış, zemin kurşun kaplanmış ve çörlenler konarak yağmur suları tahliye edilmeye çalışılmıştır. Payandaların üzerinde iki adet kule yer almaktadır. Yarım kubbelerin her birinde 21 adet kemerli pencere bulunmaktadır. Yarım kubbelerin pencereleri dışarıda kafes pencere şeklindedir. İç kısımda ise bu pencereler vitrayla süslenmiştir.

Batı cephenin her iki köşesinde birer minare bulunmaktadır. Bu minareler kadınlar mahfilinin tavan hizasına kadar kare olarak çıkmış ve taş ile kaplanmıştır. Minare gövdesinin alt kısmı prizmatik olup gövde ise 16 köşelidir. Minarelerin gövde kısımları 19 m yüksekliğe sahip olup, başlangıçta ve şerefe altına gelindiğinde birer bilezik konmuştur. Şerefeler her minarede üçer tanedir ve mukarnaslıdır. Minareler prizmatik bir külahla sonlandırılmıştır. Abdülhamid Han Camii'nin kubbe sistemi kurşunla kaplanmıştır. Minarelerin de külah kısımları aynı şekilde kurşunla kaplanmış olup üst örtüsünde gereken yerlere küçük büyük alemler yerleştirilmiştir.

Caminin batı cephesinde de namaz kılma kotuna giriş kapıları vardır. Bu kapılardan küçük olanı kadınlar mahfiline çıkış kapısıdır. Üzeri deri ile korumaya alınmış büyük kapı ise caminin harim kısmına girilmesi içindir. Girişin sağ yanında mermerden çerçeveli, büyük boy bir kitabe vardır. Bu kitabede caminin kurucu dernek başkanı Hacı Ali Özturan'a ait aruz vezniyle yazılmış dört satırlık bir şiirle tarih düşürülmüştür.

Batı giriş kapılarının bulunduğu yer yağmurdan korunmak amacıyla biraz geriye alınmış ve dış kısmına altı sütun üzerine kemerli bir yapı ile kapatma yapılmıştır. Sütunlar yuvarlak olup başlıkları mukarnaslıdır. Sütun kaideleri son cemaat yerinde olduğu gibi yüksektedir.

Yapının cephe duvarlarına geniş pencereler konarak açıklık ve kapalılık dengesi sağlanmış, bu pencerelere kozalaklı demir şebekeler yerleştirilmiştir. Ayrıca pencerelere içli dışlı mermer söveler yerleştirilmiştir. Bahçe giriş kapısının olduğu yere cami formuna uygun, üzeri kubbeli bir bekçi kulübesi, batı tarafında da iki adet giriş kapısı yapılmıştır. Suriyeli bir ustaya yaptırılan bu iki bahçe kapısından biri terasa, diğeri ise son cemaat yeri kapısına ulaşmak için kullanılmaktadır. Aynı şekilde caminin batı cephesinde de biri son cemaat yerine, diğeri de kadınlar mahfiline giriş için kullanılan iki kapı bulunmaktadır. Son cemaat yerine girişi sağlayan kapının yan sütunları yuvarlaktır. Üzerinde mukarnaslı başlıklar vardır. İki sütunun üzerine basık kemer yapılmış, kemer aynaları Rumî desenlerle bezenmiş ve altın varakla süslenmiştir. Üzerine taç yapılarak kapatılmıştır (Resim 6).

Batı cephesinde katlı otoparkın cephesi mermer ile kaplanmıştır. Bu cephedeki pencereler kozalaklı şebeke ile korumaya alınmış ve mermer söveler kullanılmıştır. Terasın çevresi özgün korkuluk ve babalarla çevrelenmiştir.

Doğu Cephesi:

Doğu cephesi ile batı cephesi simetriktir. Ancak doğu cephesinde namaz kılma kotunun altında bulunan bodrum katı için kemerli bir yapı bulunmaktadır. Bu kemerler iki renkli taş malzemeden yapılmıştır. Kemerlerin üç tanesi büyük, dört tanesi ise küçüktür. Erkek Kur'an kursu olarak kullanılan bodrum

katına giriş için sarı ve kahverengi taşlardan yapılma, üzeri düz kemerle geçilmiş bir kapı bulunmaktadır (Resim 7)). Düz kemerin üzerine geometrik desenler kabartma olarak yapılmıştır. Bu girişin de üzeri kubbeli olmayan ama kemerli bir yapı ile kapatılmıştır. Bu bölümün kuzey tarafında erkekler için abdestlikler ve tuvaletler bulunmaktadır. Caminin doğusunda alt katta ise sağlık merkezi yer almaktadır (Çizim 4, Resim 3).

Güney Cephesi:

Güney cephe (mihrap cephesi), iki minare arasındadır. Minareler 1 m kadar cephe dışına çıkıntılı yapılmıştır. Sarı taşlarla kaplanmış ve kahverengi taşlarla söveler yapılmıştır. Bodrum katında 10 adet dikdörtgen pencere vardır ve bu pencerelerin alınları düz taşla kaplanmış. Namaz kılama kotunda yine 10 adet dikdörtgen pencere vardır ve alınlara geometrik desenlerle kabartma yapılmıştır. Bu süslemelerin hepsi birbirinden farklıdır. Yukarı kotlarda kemerli pencereler vardır. Pencere sistemleri kubbe altında kemerlerle kapatılmıştır. Güney cephesi düz duvar olduğundan kahverengi taşlarla panolar yapılarak süslenmiş, ayrıca bodrum katının önüne Bursa kemerleriyle bir sundurma yapılarak düz duvarın monotonluğu kırılmaya çalışılmıştır ve yapıya dıştan hareket katmıştır. Caminin güneyinde taziye evi ve kütüphane bulunmaktadır (Çizim 5, Resim 4).

Kuzey Cephesi:

Caminin kuzey cephesinde revaklı son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu kısım zeminden yüksek tutulduğundan bu bölüme merdivenle çıkılmaktadır. Revaklar 11 ayak ve 10 kemerden ibarettir. Kemerler sadece dış cephede değil, iç kısımda da vardır. Kemerler, diğer cephelerde olduğu gibi kahverengi ve sarı masif taşlardan yapılmıştır. Sütun kaideleri yüksekte tutulmuştur. Sütun başlıkları ters düz palmetlerle süslenmiş olup kareden sekizgene çevrilen bir geometrik yapı göstermektedir (Resim 5).

Son cemaat yerinde alt kısımda altı adet köşeli ve üzeri kemerli pencere vardır. Bu pencerelerin alınlara besmeleden başlamak üzere Fatıha Suresi paylaştırılmıştır. Üst kısımda ise yine altı adet kemerli küçük pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin en sağında ve en solunda hat ile süslenmiş iki adet rozet bulunmaktadır. Son cemaat yerinin sağında ve solunda, doğu ve batı cepheye dönen köşelerde, yarısı bir tarafta yarısı öbür tarafta olmak üzere birer rozet daha bulunmaktadır. Son cemaat yerinin iki yanında birer mihrabiye vardır. Mihrabiyelerin kavsaraları mukarnasla kapatılmış, kenarlarına bordürler yapılmış, bordürlerin iç kısmına ters U şeklinde desenler yapılmıştır. Mihrabiyelerin üzerinde lâle desenli taç bulunmaktadır.

Son cemaat yerinin duvarında hoparlör için, hoparlör kirliliğini kapatmak amacıyla yuva yapılmış, yuvanın dışındaki kapağa ses geçirecek ama hoparlörü göstermeyecek süslü bir taş konmuştur. Fakat her nedense bu imkândan yararlanılmamış, hoparlör görünür şekilde duvara monte edilmiştir.

Son cemaat yerinden harim kısmına giriş için yan yana iki adet kapı bulunmaktadır. Bu kapılar Maraşlı ustalara ait özgün ahşap işçiliği ile yapılmış ve süslenmiştir. Güneşten zarar görmemesi için deri kapı ile korunmuştur (Resim 8). Son cemaat yeri, revaksız bahçeden 1,5 m yukarıdadır. Son cemaat yerinin orta bölümünde üzerinde taç kısmı dendanlı bir işleme ile caminin adı ve bitiş tarihi yazılmıştır.

Revaklı son cemaat yerinin üzeri 10 adet kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe geçişlerinde pandantif kullanılmıştır.

Son cemaat yerinin kuzey-doğusunda otoparktan çıkan iki adet asansör bulunmaktadır. Asansörlerin çevresi sarı taş ile kaplanmış, üzerine 4 adet küçük kubbe konarak asansör evi caminin bir parçası haline getirilmiştir.

Caminin kuzey kısmındaki terasın ortasında Marmara mermerinden bir şadırvan bulunmaktadır. Altı adet mermer sütun üzerine yapılan şadırvanda aynı anda 18 kişi abdest alabilmektedir.

Harim Kısmı: Bu bölümde ortada dört fil paye ve üzeri ana kubbe ve bunu dört taraftan destekleyen yarım kubbe ile köşelerde ise birer küçük kubbe bulunmaktadır (Resim 10). Harimin batısında bulunan üst kattaki kadınlar mahfilinde dört adet kemer vardır. Bu kemerlerin taşıyıcı sütunları

mermerden ve yuvarlaktır. Sütun çapları giderek daralmaktadır. Üzerlerinde mukarnas başlıklar vardır. Kemerler ise masif olmayan travertenlerden yapılmıştır. Kemer travertenleri bir koyu bir açık renk olarak yarım daire kemer formunda yapılmıştır. Bu cephenin en güneyinde tamamı cam süslemeciliğinin en yetkin örnekleriyle kapatılmış bir pencere bulunmaktadır. Daha güneydeki girinti, kitaplık olarak değerlendirilmiştir.

Caminin doğu cephesi ile batı cephesi simetrik olduğundan burada tekrar açıklanmasına gerek görmüyoruz.

Caminin kuzey kısmında iki katlı ve revaklı son cemaat yeri vardır. Son cemaat yerinin ikinci katına iki ayrı merdivenle çıkılmaktadır. Son cemaat yerinin birinci ve ikinci katındaki sütunlar mermerden yapılmıştır. Çapları gittikçe daralan sütunların üzerinde mukarnas başlıklar bulunmaktadır. Köşelerdeki sütunlar ise bir tarafları duvara geldikleri için yarım sütun ve yarım başlıklar şeklindedir. Üzerlerinde, bir açık bir koyu mermerden yarım daire formunda yapılmış kemerler bulunmaktadır.

Güney duvarın üst kotlarına mermer üzerine sağdan sola doğru Ayete'l-kürsi yazılmıştır ve bölümde mermerden mihrap, minber ve ahşap bir kürsü yerleştirilmiştir.

Caminin iç kısmında güney doğu köşede bir adet imam odası yapılmıştır. Güney batı köşeye ise devlet büyüklerini misafir etmek üzere özel bir oda yapılmıştır.

Kadınlar mahfili korkulukları Maraş'ın ahşap oymacılığı eseridir.

Köşe kubbelerin kemerlerinde gergi çubukları bulunmaktadır. Betonarme yapılarda böyle uygulamalara gerek olmamasına rağmen geleneği sürdürmek adına böyle bir uygulamaya gidilmiştir.

Ana Kubbe: Betonarme olan ana kubbe 19,25 m çapındadır ve ortada daire içerisinde ayet yazılmış, diğer taraflarında ise tezyinat uygulanmıştır. Ana kubbeye rozetler içerisinde Esmâü'l-hüsna yazılıdır. Kubbe kasnağında 32 pencere bulunmaktadır. Pencere iç kısmında vitray olarak yapılmıştır (Resim 11).

Ana kubbenin dört tarafında fil payelerden çıkan ve üzerinde hilal içerisinde ayet yazılı olan pendentifler bulunmaktadır.

Kubbe sisteminde yukarıdan aşağıya doğru iç içe geçmiş daireler şeklinde avizeler bulunmaktadır. Bu avize 15 m çapında olup 18 m çapındaki Süleymaniye Camii'ndeki avizeden sonra ikinci büyük cami avizesidir (Özturan, 2016).

Yarım Kubbeler: Yarım kubbeler akstan aksa 22 m genişliğinde, 11 m derinliğindedir. Bu kubbeleri kemerler taşımaktadır ve kubbelerin merkezlerine yarım daire şeklinde hat yazılmıştır. Her yarım kubbeye 21 pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin ikisi kapalı olup ışık geçirmemektedir. Geriye kalan 19 pencere ışığı geçirmektedir. Yarım kubbeler çelenkler ve tığlarla tezyin edilmiştir. Yarım kubbelerin altına denk gelen köşeler mukarnasla geçilmiştir. İki mukarnasın arasına dört adet kemerli, iki adet dairesel vitray yapılmıştır.

Köşe Kubbeler: Caminin dört köşesinde, çapları 10 m olan dört adet küçük kubbe vardır. Kubbelerin kasnak kısımlarına sekiz adet kemerli pencere konulmuştur. Köşe kubbelerin merkezleri hat ile süslenmişlerdir.. Kubbenin geride kalan kısmı çelenkler ve tığlarla tezyin olunmuştur.

Fil Payeler: Kubbe sistemini taşıyan fil payeler dört adet olup çapları 2 m'dir. Her biri 12 köşeli olacak şekilde traverten ve Elazığ vişnesi ile kaplanmışlardır. Fil payelerin başlıkları mukarnaslıdır. Bu payelerden ana kubbeye geçişte ise pendentif kullanılmıştır.

Kapılar: Harim kısmına doğu ve batıdan birer kapı, kuzeyden yan yana iki kapı ile girilmektedir. Kuzeyden girilen yan yana iki kapı tüf taşından yapılmış ve nakışlanmıştır. Doğu ve batıdaki kapılar Marmara mermerinden yapılmıştır. Ayrıca batı tarafında kadınlar mahfiline çıkmak için mermerden

yapılma küçük bir kapı konmuştur. Kapı kanatları ise ceviz ağacından yapılmış ve oyma tekniği ile süslenmişlerdir.

Mihrap, Minber, Kürsü ve Müezzin Mahfili: Mihrap, 150 cm genişliğinde olup Marmara mermerinden yapılmıştır. Mihrap kavsarası mukarnasıdır. İki tarafında altlı üstlü kum saatleri vardır. Mihrabın yanlarında ters U şeklinde bitkisel bir motif işlenmiştir. Mukarnasın üzerine ayet yazılmış, daha sonra kornişle kapatılmış ve üzerine Rumî motifler işlenmiş bir taç konmuştur. Mermere işlenen nakışlar seçmeli olarak altın varakla kaplanmıştır (Resim: 12).

Caminin boyutlarına uygun büyüklükte olan minber Marmara mermerinden yapılmıştır. Üçgen aynalıklara kafes şeklinde halkalar işlenmiştir. Minberin külahı ahşap yapılmıştır (Resim 13). Maraş ceviz oymacılığının yetkin bir örneği olan kürsü de aynı şekilde ahşaptan yapılmıştır (Resim 14).

Marmara mermerinden yapılan müezzin mahfili sekiz yuvarlak sütun üzerine oturtulmuştur. Sütun başlıkları mukarnasıdır. Sütun başlıklarının üzerine konan kemerler yekpare olup Rumî desenlerle süslenmiş, altın varakla renklendirilmiştir. Kuzeybatı fil payeye bitişik yapılmıştır. Mahfilin zemin etrafı ve üst etrafı korkuluklarla çevrilmiş olup buraya merdivenle çıkılmaktadır (Resim 15).

3. Abdülhamid Han Camii'nin Süslemeleri

Abdülhamid Han Camii'nde çini, mermer, vitray, kalemişi, hat ve ahşap süsleme kullanılmıştır. Genel olarak sade bir şekilde süslenmiştir. Yapıda çini süsleme çok ön plandadır. Mihrapta altın yıldız kullanılmıştır. Yapının iç kısmında yoğun hat süsleme örnekleriyle karşılaşırız. Camide ahşap da, mermer de çini de kâfi olacak şekilde kullanılmıştır.

Çini Süsleme: Camide seçmeli olarak çini kullanılmıştır. Pencere alınları, yan cemaat yerlerine geçiş kemerleri çiniyle süslenmiştir. Ayrıca doğu, batı ve güney duvarlara çini panolar yerleştirilmiştir. Harim kısmında doğu ve batı cepheler hem yapı olarak hem de süsleme olarak simetrik. Batı cephede, giriş kapısının yanında kadınlar mahfilinin üzerine kadar çıkan dikdörtgen bir çini pano vardır. Bu panoya hayat ağacı yerleştirilmiştir. Bu panonun güney tarafındaki simetriğinde aynı boyutlarda başka bir hayat ağacı panosu konmuştur. Bu iki panonun arasında, yan cemaat yerine geçen iki adet kemerli yapının kemer kısımları çini ile kaplanmıştır. Aradaki duvar ise iki dikdörtgen çini pano ile süslenmiştir. Panoların tamamı yer döşemesine kadar yapılmamış, yer döşemesi ile pano arasına traverten çerçeveler içinde Elazığ mermeri ile yapılmış panolar konmuştur. Abdülhamid Han Camii'ndeki çini süslemeler büyük ehemmiyet arz etmektedir. Osmanlı ve Selçuklu motiflerinden seçilen cami çinileri klasik İznik çinisi tekniği ile üretilmiştir. Çini süslemelerde yoğun olarak lacivert, beyaz, mavi, firuze, kırmızı ve yeşil renkler kullanılmıştır. Rumiler, palmetler, lotuslar, hançere, kıvrım dallar, vazo motifleri çinilerde kullanılan motiflerdir (Resim 16, Resim 17, Resim 18).

Mermer Süsleme: Caminin mihrabı, minberi, doğu ve batı kapısı ile müezzin mahfili mermerden yapılmıştır. Minberin aynalık kısmında bitkisel süsleme yer alır. Aynalıkların merkezinde rozet içinde kafes tekniğiyle işlenmiş geometrik motifler bulunur. Minberin taç kısmında ise yine bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Mihrap da yine mermerden yapılmıştır ve mukarnas kavsarasıdır. Genel olarak sade bir mihraptır. Yanlarda birer kum saati bulunur. Taç kısmında kıvrım dallar, palmet ve lotuslar iç içe geçmiş şekildedir.

Müezzin mahfilindeki korkuluk kısımları ve merdivenin korkuluk kısmı iç içe geçmiş halkalar şeklindeki tamamen geometrik motiflerle süslenmiştir. Sütunların başlıkları ve sütunları birbirine bağlayan kemerler de bitkisel süslemelerle süslenmişlerdir. Bunlar altın yaldızla tezyin edilmiştir. Kuzeydeki altı ayaklı şadırvan da mermerden yapılmıştır. Şadırvanın üst örtüsünde kalem işi diğer kısımlarda altın yaldız süslemeler görürüz. Ayaklar ise mukarnas başlıklı ve altın yaldızlı kıvrım dallarla süslenmişlerdir. Mermer ayakların başlıkları genel olarak mukarnas süslemelidir. Caminin yan girişleri mermerden yapılmıştır ve altın yaldızla süslenmişlerdir.

Taş Süsleme: Yapının dış kısmında taş süsleme yoğundur. Pencere alınlıklarında, kapıların etrafındaki bordürlerde bu süslemeler görülür. Dikdörtgen pencere alınlıkları, birbirinden farklı geometrik süslemelerle süslenmişlerdir. Kemerlerde iki renkli taş malzeme kullanılması yapıya süsleme açısından

katkı sağlamıştır. Kuzeydeki iki kapı bordürlerle çevrelenmiştir. Kapının yanlarında birer tane burmalı sütunçe yerleştirilmiştir. Yanlardaki iki bordür geometrik süsleme ile süslenmiştir. Alt kısımda ikişer tane rozet bulunur. Her cephede taştan kuş evleri göze çarpar. Bunlar da aynı zamanda süsleme açısından önemlidir. Son cemaat yerinde mihrabiyeler vardır. Mihrabiyelerin kavsaraları mukarnasla süslenmiş, kenarlarına bordürler yapılmış, bordürlerin iç kısmına ise ters U şeklinde desenler yapılmıştır. Mihrabiyelerin üzerinde palmet motifli taç bulunmaktadır

Vitray Süsleme: Osmanlı sanatında pencerelerde kullanılan renkli cam süsleme sanatının dünyaya örnek olmuş nadide eseri olan vitraylar Abdülhamid Han Camii'ne ayrı bir estetik katmıştır. Pencerelerde vitray süsleme, Osmanlı'dan itibaren yapılarda yoğun şekilde kullanılmıştır. Bu süslemelerde daha çok yeşil, mavi, kırmızı, sarı renkler hâkimdir. Motif olarak vitraylarda Rumi, palmet, kıvrım dallar gibi bitkisel motifler kullanılmıştır.

Ahşap Süsleme: Caminin pencere doğramaları, balkon korkulukları, kadınlar mahfiline çıkan merdiven korkulukları, kadınlar mahfilinin korkulukları ile kapılar ve vaaz kürsüsü ahşaptan yapılmıştır. Ahşap süslemede ceviz ağacına en yakın abanoz ağacı kullanılmıştır. Süslemede genel olarak oyma tekniği uygulanmıştır. Vaaz kürsüsünde, sedef kakma tekniğiyle Osmanlı süsleme sanatından çiçek motifleri işlenmiş ve yazılı süslemesinde de yine aynı teknik kullanılmıştır. Minberin üstünde yer alan ve külah diye tabir edilen kısım ile müezzin mahfilinin kapısı ahşaptan yapılmıştır. Kadınlar mahfiline çıkan merdiven korkuluklarında ahşap işlemeciliğinin en güzel örnekleri sergilenmektedir. Ahşap kapılar, Maraş el sanatlarının nadide örneği olarak ceviz ağacından oyma tarzında yapılmış ve bu kapılara Selçuklu ve Osmanlı motifleri özenle işlenmiştir. Biri doğuda, biri batıda ve ikisi kuzeyde olmak üzere dört kapıda sergilenen bu ceviz oyma sanatını uzun süreli koruyabilmek için kapıların üzeri deri ile kapatılmıştır. Bu kapılarda yoğun bitkisel süsleme bulunmaktadır. Kapı üstlerinde, içerde ve dışarıda çeşitli ayetler yer alır.

Kalemişi Süsleme: Kalemişi süslemeler merkezî kubbeye, yarım kubbelerde, yanlardaki küçük kubbelerde, kadınlar mahfilinin üst örtüsünde, yan bölümlerin üst örtüsünde ve son cemaat yerindeki kubbe içlerinde yapılmıştır. Merkezden eteklere doğru birbirlerini kesmeyecek şekilde yapılmış olan bu motifler, kitap süslemelerinde kullanılan motiflere benzemektedir. Kasnaktaki pencerelerin etrafı da yoğun bitkisel motifli kalemişilerle süslenmiştir. Hâkim renkler ise mavi, kırmızı, sarı ve beyazdır (Resim 20).

Yazılı Süsleme: Caminin iç süslemelerinde göze çarpan diğer süsleme çeşidi ise yazılı süslemelerdir. Yazılı süslemelerde kullanılacak mekâna uygun ayetlerin tespitinde, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi öğretim üyeleri Zekeriya Pak, Cemal Ergun ve Arif Yücel bir komisyon kurarak görev almışlardır.² Ana kubbenin merkezinde celi sülüs ile İhlas Suresi nakşedilmiş, ve kubbeye Esmâü'l-hüsna serpiştirilmiştir. Bunlar damla formunda yapılmışlardır. Yarım kubbelerde celi sülüs hatla Rum Suresinden ayetler yazılmıştır. Pandantiflerde "tebareke" ile başlayan Mülk Suresi'nin ayetleri bulunmaktadır (Resim 19). Kible duvarında ise 41 metre uzunluğunda mermer üzerine oyma tekniği ile Ayete'l-kürsi nakşedilmiştir. Bu ayetlerde altın yaldız kullanılmıştır ve bunlar hem mana hem de ölçü olarak bir disiplin içerisinde yazılmışlardır.

4. Abdülhamid Han Camii'nin Kitabeleri

İnşa Kitabesi: Abdülhamid Han Camii'nin batı cephesindeki girişin sağ yanına Marmara mermerinden çerçevesiz, büyük boy bir kitabe vardır. Bu kitabede, caminin kurucu dernek başkanı Hacı Ali Özturan'a ait aruz vezniyle ve Latin harfleriyle yazılmış dört satırlık bir şiirle tarih düşürülmüştür. Onun üstünde ise mütevellî heyetine ait yine Latin harfli bir metin bulunmaktadır. Metinde şöyle denilmektedir:

"Bismillahirrahmanirrahim. İstiklâl madalyasını almayı yaşlısıyla, genciyle topyekûn hak eden Kahramanmaraşımızın aziz şehitlerine, gazilerine ve tüm milletimize armağan olsun diye yaptırdukları bu şaheserin inşasında görev almayı nasip eden yüce Allah'a hamdolsun. Hayırseverlerinden vakıf yöneticilerine, teknik heyetten işçisine kadar emeği geçenlerden Allah razı olsun. Abdülhamid Han Camii Muhammed (s.a.v) ümmetine hayırlı olsun."

² Hattat Arif Yücel Bey'le yaptığım röportajdan. Verdiği bilgiler için kendisine teşekkür ederim (24 Mart 2016).

Bu metnin hemen altında ise Hacı Ali Özturan'a ait dört satırlık bir şiirle caminin tamamlandığı 1432/2010 yılına tarih düşürülmektedir. Şiir şu şekildedir:

*Allahü Teala bize lütfetti Maraşlı
Tam on yedi yıl bekledi sabretti Maraşlı
Gün geldi eser bitti dedim tarih: tebliğ
Ettikçe namaz kılmaya şükretti Maraşlı*

Ayet Kitabeleri: Kible duvarının en üst köşesine; Allah'ın evine sığınan, Allah'ın evinde huzur bulan hiç kimsenin korkmasına gerek olmadığı, Cenab-ı Hakk'ın yardım ve inayetinin onlarla beraber olacağını ifade etmek maksadıyla Hz. Muhammed (s.a.v)'in hicret esnasında sığındığı Sevr mağarasındayken inen Tevbe Suresi'nin 40. ayeti olan "La tahzen, İnnallaha me'ana" (korkma, muhakkak ki Allah bizimle beraberdir) işlenmiştir.

Abdülhamid Han Camii cümle kapılarının dış kısımlarında, diğer tüm selâtin camilerinde olduğu gibi cennete giren müminlere müjde olarak söylenmiş Zümer Sûresi'nde geçen "Selâmun aleykum tibtum fedhulûhâ hâlidîn" (Allah'ın selamıyla girin ebediyen orda kalın) ayeti nakşedilmiştir.

Diğer selâtin camilerden farklı olarak cümle kapılarının iç kısmına içerden dışarıya çıkan cemaati dünya hayatının boş işlerine karşı daha dikkatli davranmalarına sevk etmek amacıyla Âl-i İmrân Sûresi'nin "vemel hayatüddünya illa metaul gurur" (dünya hayatı aldatıcı bir menfaatten başka bir şey değildir) şeklindeki 185. ayeti nakşedilmiştir.

Vaaz kürsüsünün üstünde ise "İnsanları hakka hakikate güzellikle, hikmetle, öğüt vererek çağır" mealindeki Nahl Sûresi'nin 125. ayeti sedefle nakşedilmiştir.

Ana kubbede İhlas Sûresi ile Cenab-ı Hakk'ın 99 ismi yer almaktadır. Tezyinatta İhlas Sûresi'nin kenarlarından aşağıya doğru dökülen damlalar şeklinde ana kubbeye işlenen Esmâü'l-hüsna Türkiye'de bir ilktir (Yücel, 2016).

5. Abdülhamid Han Camii'nde Osmanlı Mimarisi Etkileri

Abdülhamid Han Camii, yukarıda ayrıntılı olarak açıkladığımızı özellikleri itibariyle her ne kadar yeni bir cami olsa da pek çok açıdan Osmanlı cami mimarisine benzerlik göstermektedir. Caminin mütevellî heyetiyle de yaptığımız şahsi görüşmelerde caminin inşası sırasında klasik camilere benzemesi hususuna özel olarak önem verildiğini gözlemledik. Burada Abdülhamid Han Camii'nin malzeme ve teknik, süsleme, plan özellikleri ve yapı elemanları gibi hususlar açısından Osmanlı camileriyle taşıdığı benzerlikler değerlendirilecektir.

Malzeme ve Teknik: Cumhuriyet dönemi yapılarının temel yapı malzemesi betonarmedir (Sözen, 1993: 239). Abdülhamid Han Camii de bir Cumhuriyet yapısı olması itibariyle betonarme bir yapıdır. Fakat bu yapıda, Osmanlı'da kullanılan mermer, taş, çini, ahşap, vitray da yoğun olarak kullanılmıştır. Yapının üstünde gelenekselliği koruma açısından 30 cm'lik taş kaplamalar yapılmıştır. Kemerlerde kullanılan iki renkli malzeme Osmanlı mimarisinde çok sık karşılaştığımız bir uygulamadır (Aslanapa, 1993: 204-212). Abdülhamid Han Camii'nde de kemerlerde iki renkli malzeme kullanılmıştır. Camide ahşap ve çininin yanında Osmanlı döneminde çok kullanılan mermer de (Aslanapa, 1993: 204-212) yoğun olarak kullanılmıştır. Şadırvanda, seyir teraslardaki korkuluklarda, minberde, mihrapta, müezzin mahfilinde, sütunlarda, zemin döşemelerinde mermer kullanılmıştır. Caminin ses düzeni Osmanlı'da kullanılan ses düzeni tekniklerinden esinlenerek kurulmuştur.

Süsleme: Abdülhamid Han Camii'nde süsleme olarak kalemişi, çini, mermer, taş, ahşap ve hat levhaları bulunmaktadır. Osmanlı ve Selçuklu motiflerinden seçilen cami çinileri klasik İznik çinisi tekniği ile Kütahya'da üretilmiştir. Osmanlı sanatında gördüğümüz Karanfil, kıvrım dallar, laleler, gülbezek motifleri bu camide de kullanılmıştır. Camideki ahşap kapılarda kullanılan motifler Selçuklu ve Osmanlı motifleridir. Balkon korkuluklarında Selçuklu ve Osmanlı süsleme sanatından derlenmiş bir kompozisyon uygulanmıştır. Vaaz kürsüsü, Osmanlı süsleme sanatından çiçek motifleriyle sedef kakma tekniğinde yapılmıştır. Klasik dönemde yapılan Osmanlı camileri genel olarak Osmanlı Devleti'nin

ihtişamlı olduğu dönemde yapılmışlardır. Çoğu selâtin camileri olan bu camilerde maddi yönü ağır olan çini süsleme fazla kullanılmıştır. Bunun en iyi örnekleri İstanbul Rüstem Paşa Camii ve Sultan Ahmet Camii'dir (Aslanapa, 1984: 271-273). Abdülhamid Han Camii'nde de kullanılan ve yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz çini panolar bu etkileri göstermektedir. Nitekim bu çiniler, genel olarak İstanbul Rüstem Paşa Camii ve Sultan Ahmet Camii çinileriyle benzerlik göstermektedir.

Plan Özellikleri: Abdülhamid Han Camii plan olarak kareye yakın bir plana sahiptir. Cami, merkezi kubbeli olup merkezi kubbesi de dört yönden yarım kubbelerle desteklenmiştir. Köşelerde ise birer küçük kubbe yer alır. Kubbe, merkezde dört büyük fil ayak tarafından taşınmaktadır. Bu plan özellikleri, Sultan Ahmet Camii ile Şehzade Camiilerinde de karşımıza çıkar. (Kuban, 2007; Aslanapa, 1986: 324-338) Bu bakımdan Abdülhamid Han Camii'nin adı geçen Osmanlı yapılarıyla benzerlik içerisinde olduğu görülür.

Abdülhamid Han Camii, dört köşesinde üçer şerefeli birer minare bulunması açısından Edirne Selimiye Camii'ne benzemektedir. Nitekim Selimiye'de minareler yapının dört köşesindedir (Aslanapa, 1993: 204-212). Altıgen tarzda yapılan mermer şadırvan, kuzeyde yer alır. Şadırvan da şekil olarak Edirne Selimiye Camii'nin şadırvanına benzemektedir. Revaklı son cemaat yeri, yine Osmanlı cami mimarisinin çok önemli bir unsurudur. Osmanlı'da ilk son cemaat yeri örneğini 1331'de yapılan Hacı Özbek Camii'nde görürüz. Bu mimari organ en müttekâmil şeklini revaklı avlu ile bulmuştur (Yetkin, 1955: 39-44). Abdülhamid Han Camii'nde ise revaklı son cemaat bölümü bulunmaktadır ve bu bölüm klasik Osmanlı tarzında yapılmıştır. Fakat camide, revaklı avluyla karşılaşmıyoruz. Bunun sebebi büyük ihtimalle bulunduğu yerin arazi yapısı bakımından uygun olmamasıdır. İçerde mekân genişlemesi için ikinci bir son cemaat yeri uygulamasına gidilmiştir.

Yapı Elemanları: Camilerin en önemli yapı elemanları, pencereler, kapılar, minber, mihrap, kürsü ve mahfillerdir. Pencereler, cami duvarlarının sağır şekillerinden kurtulup hem teknik hem estetik bakımdan yapının açıklık ve kapalılık dengesinin sağlanmasına yarar. (Yetkin, 1955: 39-43). İlk defa erken Osmanlı mimarisinde karşılaştığımız bu düzenleme, Abdülhamid Han Camii'nde de uygulanmıştır.

Kapılar: Osmanlı döneminden itibaren kapılar, süslerinden silkinerek sadeliğe doğru gitmiştir. Basit silmelerle süslenmişlerdir. Bunu ilk defa beyliklerden itibaren görüyoruz. Abdülhamid Han Camii'ne dört ana kapıdan girilmektedir. Kuzeydeki iki kapı aynı süslemeye sahiptir. Doğudaki ve batıdaki kapılarda da aynı süsleme uygulamasına gidilmiştir. Kapıların hepsi mütevazı bir şekilde süslenmişlerdir. Gerek Bursa'daki gerek İznik'teki ilk Osmanlı camilerinin kapılarında da aynı anlayış hâkimdir.

Minber: Osmanlı döneminde mermer minberlerle sık sık karşılaşırız. Özellikle klasik Osmanlı döneminde, minberlerin çoğu mermerden yapılmıştır. Abdülhamid Han Camii'nin minberi de mermerdir ve süsleme bakımından sadedir.

Mihrap: Mihrap da minber gibi mermerden yapılmış ve sadedir. Mukarnas kavsaralıdır. Altın yıldız ile süslenmiştir. Üstünde taç kısmı yer alır. Osmanlı camilerinde alışkın olduğumuz şekilde burada da mihrapta mermer malzeme kullanılmıştır.

Kürsü: Klasik formda olan kürsü ahşaptan yapılmıştır. Üstündeki süslemeler Osmanlı dönemi süslemeleriyle birebir benzerlik içerisinde.

Müezzin mahfili: Yapının kuzeybatısındaki fil ayağa bitişiktir. Mermerden yapılmıştır. Kareye yakın dokuz ayak tarafından taşınmaktadır. Ayaklar birbirlerine kemerlerle bağlanmışlardır. Süslemesinde altın yıldız kullanılmıştır.

Sonuç

Mimari, tarihî bir süreklilik içinde önceki toplumların yarattığı eserlerden gelen etkilerle gelişmiştir. Mimarlar başarılı olmak için kendi dönemlerinden önceki mimariyi incelemiş ve kendileri de bu mimariye katkıda bulunarak bir varlık gösterebilmişlerdir. Klasik Osmanlı mimarisinin zirvesi kabul

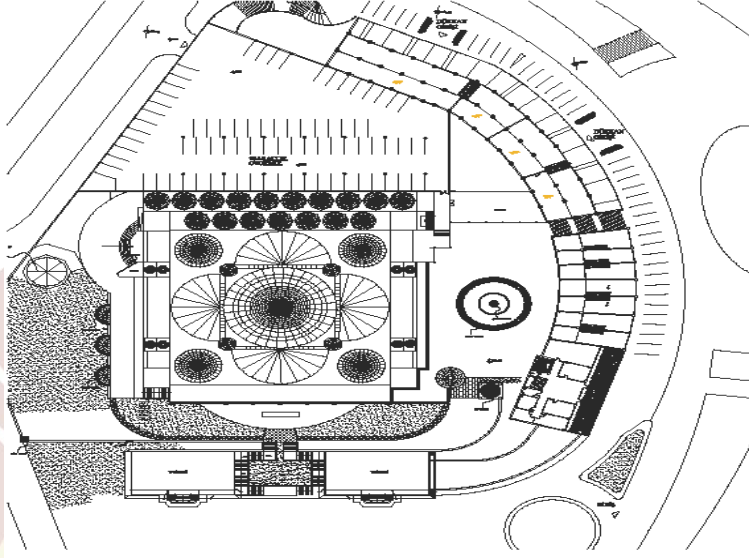
edilen Mimar Sinan dahi, kendi döneminden önceki mimari gelenekleri iyice özümledikten sonra Osmanlı mimarisini doruk noktasına ulaştırmıştır. Merkezî kubbeli yapıyı, ustalık eseri olan Edirne Selimiye Camii ile zirveye ulaştıran Mimar Sinan, kendisinden sonraki mimarlara da bugüne kadar süren bir ilham kaynağı olmuştur.

Klasik Osmanlı mimarisinden önemli izler taşıyayan Abdülhamid Han Camii, Türkiye'nin Cumhuriyet döneminde yapılmış en büyük camilerinden biridir ve Kahramanmaraş'ın anıtsal bir yapısıdır. Şehrin her yerinden rahatlıkla görülebilen bu cami, bir külliye şeklindedir. Abdülhamid Han Camii hiç şüphesiz birçok camiden etkilenerek inşa edilmiştir. Özellikle klasik Osmanlı cami formundan çok fazla etkilenmiş olan bu yapı, tarihî bir yapı olmamasına rağmen tarihî bir görünüm kazanmıştır. Abdülhamid Han Camii plan, malzeme, süsleme ve teknik bakımından geleneksel mimariyi devam ettirmektedir. Kuşkusuz bu durum, onu bütünüyle taklit bir yapı saymak anlamına gelmemektedir. Osmanlı'ya dair fikirlerin büyük oranda iyileştiği bir dönemde inşa edilen Abdülhamid Han Camii, modern insanın yapıdan beklediği ihtiyaçlar ile geleneksel estetiğin bir terkihi hüviyetindedir. Günümüzde modern cami adı altında birçok cami inşa edilmekte ise de bunların pek azı estetik kaygıları taşıyan yapılardır. Her mahallede birden çok küçük ölçekli, estetik zevkten mahrum yapılan camiler, şehrin silüetini kurmak ve korumaktan çok bozan yapılar haline gelmiştir. Abdülhamid Han Camii bulunduğu Kahramanmaraş şehrinin silüetini yapan ve şehrin dinî duygularını tarihî süreklilik içinde ifade eden bir yapı olarak Osmanlı mimarisinden etkilenmenin ölçülerini de gösteren güzel bir örnektir.

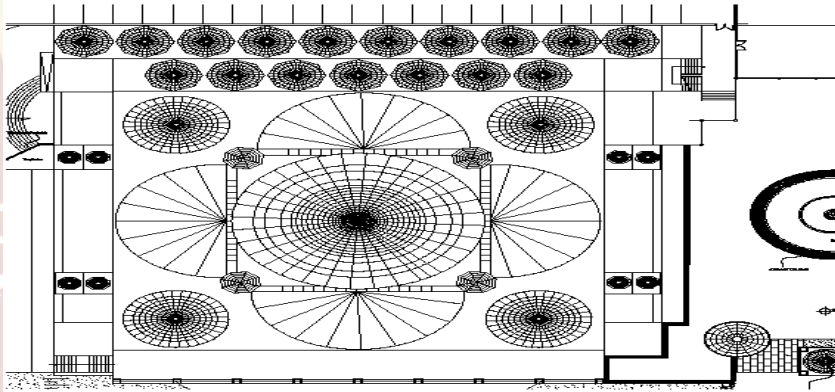
KAYNAKÇA

- ASLANAPA, O. (1984). *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ASLANAPA, O. (1986). *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- ASLANAPA, O. (1993). "Osmanlı Devri Mimari Sanatı", *Başlangıçtan Bugüne Türk Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- "Başbakanın Gönülündeki Cami". (2012, 3 Temmuz). Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2019. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/755908-basbakanin-gonlunde-ki-cami#>
- GÜRSOY, E. (2013). "Günümüz Cami Mimarisinde 'İlkesiz Yaklaşım'" *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28: 239-253.
- GÜLER, M., AKTUĞ KOLAY, İ. (2006). "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", *İTÜ Dergisi*, 5 (2): 83-90.
- "İşte Çamlıca Tepesi İçin Başbakan'a İlham Veren Cami". (2012, 4 Temmuz). Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2019. <http://www.radikal.com.tr/turkiye/iste-camlica-tepesi-icin-basbakana-ilham-veren-cami-1093193/>
- KUBAN, D. (1975). *Sanat Tarihimizin Sorunları*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- KUBAN, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- KUBAN, D. (2009). *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KUBAN, D. (2011). "Cami Tasarımında Sinan'ı İzlemek Bağlamında Uyarılar", *Yapı*, 352: 64-71.
- NECİPOĞLU, G. (2013). *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ÖZTURAN, H. A. (2016, 24 Mart). [Kişisel görüşme]
- SÖZEN, M. (1993). "Cumhuriyet Devri Türk Mimarisi", *Başlangıçtan Bugüne Türk Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- YETKİN, S. K. (1955). "Beylikler Devri Mimarisinin Klasik Osmanlı Sanatını Hazırlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (3): 39-43.
- YÜCEL, A. (2016, 24 Mart). [Kişisel görüşme]

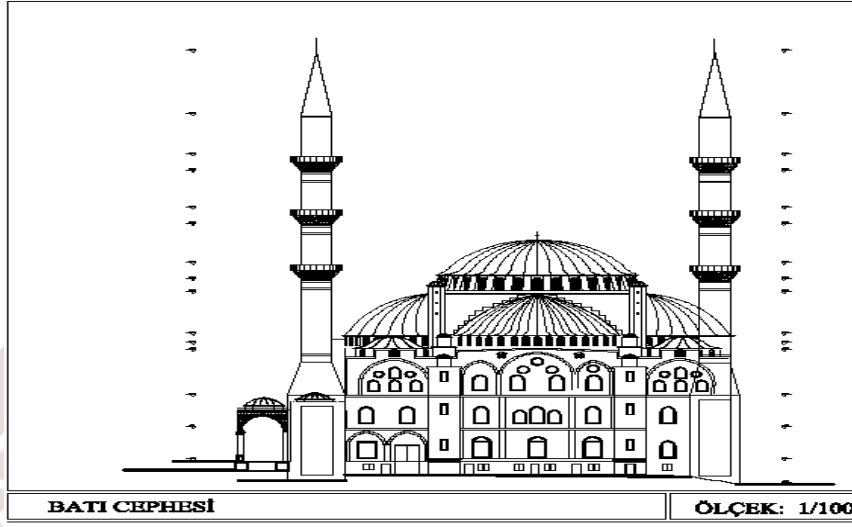
EKLER

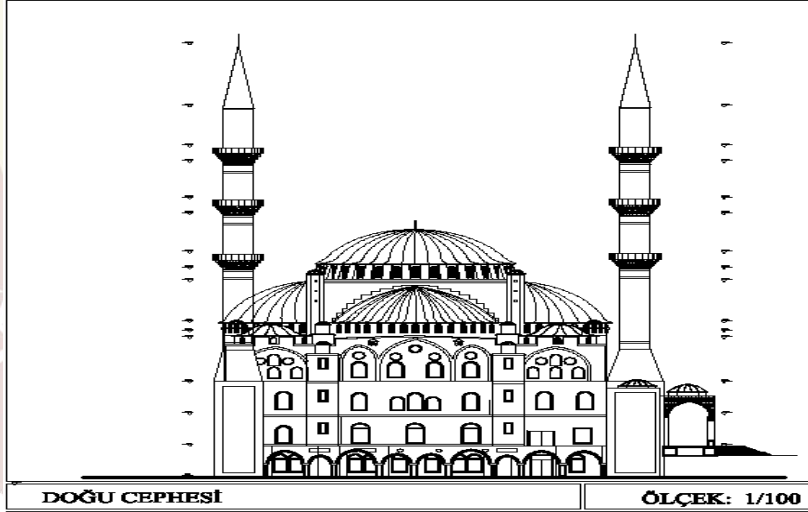
Çizim 1: Caminin vaziyet planı külliye şeklinde etrafındaki yapılarla birlikte çizilmiştir.

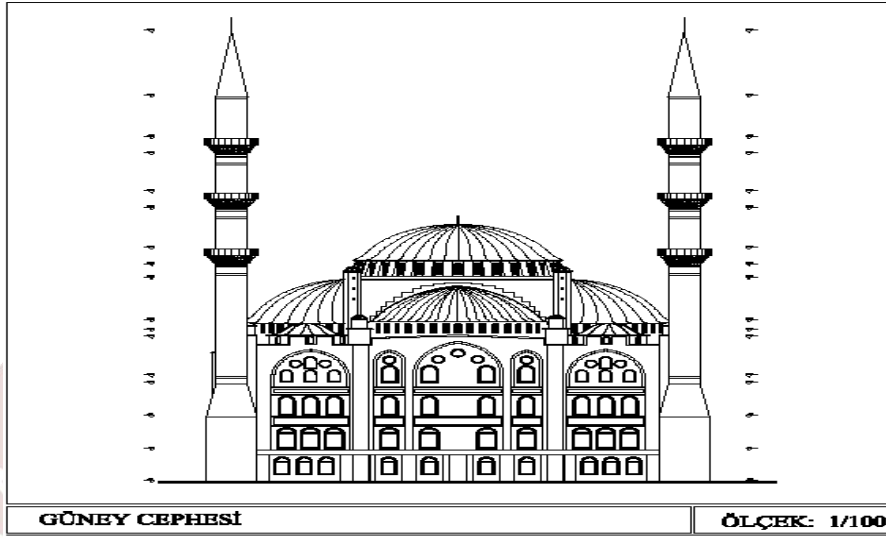
Çizim 2: Caminin planı

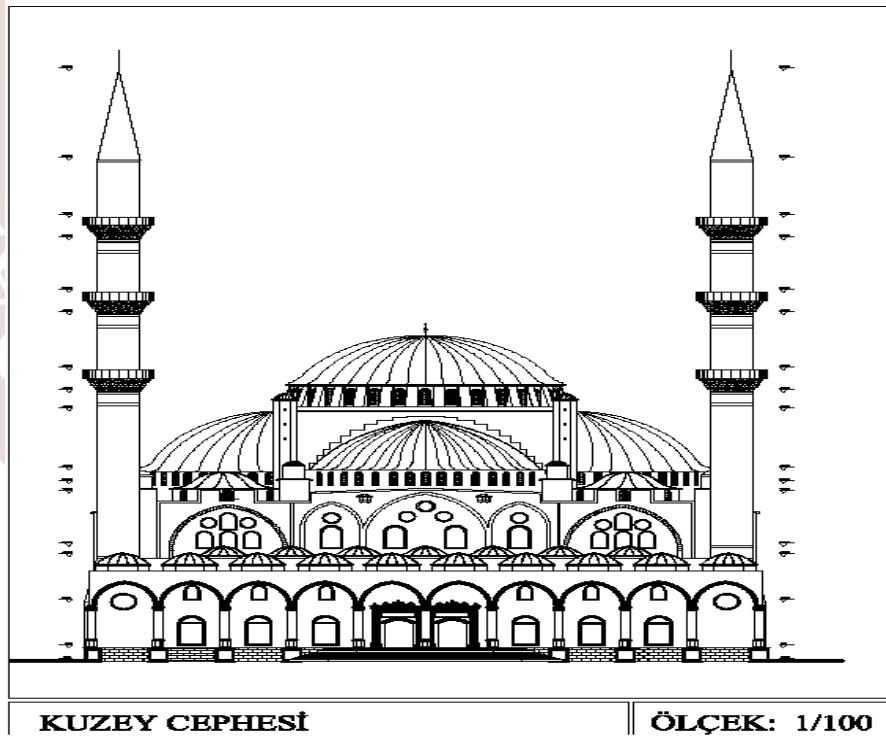
Çizim 3: Caminin batı cephesinden görünümü

Çizim 4: Caminin doğu cephesinden görünümü

Çizim 5: Caminin güney cephesinden görünümü

Çizim 6: Caminin kuzey cephesinden görünümü

Resim 1: Caminin alt katındaki sağlık merkezi ve dükkanlar

Resim 2: Caminin batı cephesi

Resim 3: Caminin doğu cephesinden görünümü

Resim 4: Caminin güney cephesi taziye evi ve kütüphanesinden bir görüntü

Resim 5: Caminin kuzey cepheden görüntüsü ve revaklı son cemaat yeri ile mermer şadırvanı

Resim 6: Caminin batı cephesi ve kadınların abdest bölümü

Resim 7: Caminin doğu tarafındaki girişi ve alt katındaki Kur'an kursu girişi

Resim 8: Caminin revaklı son cemaat yeri ve kuzeydeki iki kapı

Resim 9: Caminin doğu giriş kapısı

Resim 10: Caminin fil ayakları ve üst örtüsü

Resim 11: Caminin merkezi kubbesi

Resim 13: Caminin mermer mihrabı

Resim 12: Caminin mermer minberi

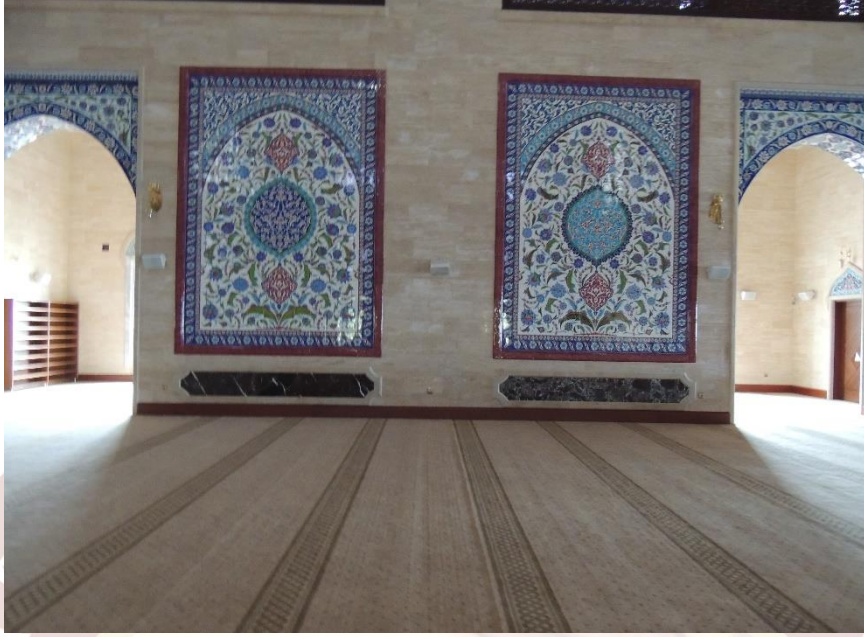
Resim 14: Caminin ahşaptan oyma ve sedef süslemeli vaaz kürsüsü

Resim 15: Caminin mermer Müezzin mahfili

Resim 16: Caminin çini süslemeleri servi ağacı

Resim 17: Caminin içindeki çini panolar

Resim 18: Caminin güney duvarına yakın çini süslemeli hayat ağacı motifi

Resim 19: Ana kubbe ve yarım kubbelerdeki kalemîşi ve hat süslemeleri

Resim 20: Kadınlar mahfili tavadaki kalemîşi süslemeler

EĞİTİMİN GALİLEO'SU: JAN AMOS KOMENSKY ve EĞİTİM İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ
GALILEO OF THE MODERN EDUCATION: JAN AMOS KOMENSKY AND HIS OPINIONS
ABOUT EDUCATION

Adnan ÇIRAK¹

ÖZET

Jan Amos Komensky 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'da yaşamış bir eğitim filozofudur. Yenilikçi bir eğitimci ve modernist olarak günümüz eğitim kuramlarının oluşmasında önemli bir katkıları olmuştur. Otuz Yıl Savaşları'nın yaşandığı Avrupa'da reformist bir eğitim lideri olarak birçok yenilik meydana getirmiştir. Bununla beraber yaşadığı çağda eğitim sisteminin önemi pek anlaşılmamıştır. Komensky, eğitim konusundaki en kapsamlı eseri olan Büyük Didaktika adlı kitabında kendi eğitim görüşlerini sistemli bir şekilde açıklamaktadır. Sanat eğitimi, dil eğitimi, öğretmen eğitimi vb. alanlarda önemli çalışmalar yapmıştır.

Bu çalışmanın amacı Jan Amos Komensky ve onun eğitim görüşlerinin incelenmesidir. Bu amacı gerçekleştirebilmek adına literatür taranmış, Jan Amos Komensky'nin eğitim konusundaki görüşlerine yer verilmiş ve onun eğitim tarihi ve günümüz eğitimi için niçin bu kadar önemli bir figür olduğu açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Jan Amos Komensky, Eğitim Tarihi, Eğitim, Eğitim Felsefesi

ABSTRACT

Jan Amos Komensky who lived between 16. and 17. century in Europe. As a modernist educator and reformist, he was contribute to modern education system. He brought many innovations on the education in Europe where Thirty Year Wars taken place at that time. However, importance of his education system wasn't understand clearly his lived age. The Great Didactica, which is the most comprehensive books about education written by Komensky, systematically explain his educational views. He made important studies about art education, language education, teacher education etc.

The aim of this research examining is to Jan Amos Komensky and his education views. In order to accomplish this aim literature examining, pass an opinion on Jan Amos Komensky's views on education and explained why he is so important figure for history of education and modern education.

Keywords: Jan Amos Komensky, History of Education, Education, Philosophy of Education

“İnsan ancak eğitildikten sonra insan olur.”

Jan Amos Komensky

1.Giriş

Eğitimin amaçları konusunda en çok kabul gören tanım mükemmel insan yetiştirme olgusudur (Tozlu, 1997: 102). Bu tanım her ne kadar yeterli gözükse de bazı soruları havada bırakmaktadır? Mesela mükemmel insan derken ne kastedilmektedir? Ortak bir mükemmel insan ve içinde bu mükemmel insanların yaşadığı bir toplum inşa edilebilir mi? Mükemmel insan denilince aklımıza ne tür insan gelmeli? Bu tür sorular günümüz eğitim amaçları üzerinde durulması gereken konulardandır.

Eğitimin amacı konusunda belki de klasik tanımların ötesinde en önemli tanımlamalardan bir tanesini Nobel ödüllü ünlü İngiliz filozof ve matematikçi Lord Bertrand Russell yapmıştır. “Eğitim Üzerine” adlı eserinde Russell eğitimin tanımını şu şekilde yapmaktadır:

“Eğitim ne kuşkuculuğa ne de dogmaya sessizce olumlama yaratmamalı. Onun yaratacağı şey bilginin bir dereceye kadar, zor olmakla birlikte elde edilebileceği; belirli bir zamanda bilgi sandığımız şeylerden çoğunun az çok yanlış olabileceği; ama yanlışların dikkat ve çalışmayla düzelebileceği hakkında bir inanıştır.” (Russell, 2013: 35).

¹ Bilim Uzmanı, adnancirak@gmail.com

Russell'in tanımında da ifade ettiği gibi eğitim hem dogmaya hem de aşırı kuşkuculuğa karşı bir duruş sergilemek, bunları dengeli bir şekilde sentezleyebilmek ve doğru-yanlış çıkarımlarında ölçüyü kaçırmamaktadır. Bilginin peşinde bir nevi koşmaktır. Ve bu amacı gerçekleştirebilmek adına antik zamanlardan günümüze toplumlar büyük bir uğraş içerisinde olmuşlardır.

Eğitimin tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir. Eğitimin tam olarak ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığı eğitim tarihçileri tarafından uzun zamandır üzerinde durulan önemli meselelerden bir tanesidir. Elde edilen arkeolojik bulgulara göre eğitim ilk olarak yazının bulunmasına paralel bir şekilde Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır (Çam, 2016: 630). İlerleyen zaman içerisinde eğitim olgusu zamanla değişmiş ve günümüzdeki tanımına uygun bir hale gelmiştir.

Eğitim, macerası oldukça uzun bir süreçtir. Mezopotamya'da, Antik Mısır'da ve Antik Yunanistan'da meydana gelen eğitim sistemi ve felsefesi ile şimdiki eğitim sistemi ve felsefesi arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır (Tozlu, 1997: 92). Eğitim sisteminin ve felsefesinin farklılaşması eğitimin amacını buna bağlı olarak değiştirmektedir. Örneğin, tarihin en önemli ve eski ordu-milletlerinden bir tanesi olan Spartalılar'da eğitimin amacı iyi asker yetiştirmektir. Benzer bir şekilde Antik Yunanistan'da eğitimin amacı bireyin bedeninin ve ruhunun harmonik bir bütünlük halinde geliştirilmesidir (Aytaç, 1980: 17). Özellikle Marathon Savaşı²'ndan sonra Atina'da Perikles döneminde meydana gelen kültürel gelişmeler ve sırasıyla Anaksagoras, Sokrates, Platon ve Aristoteles'in katkılarıyla meydana gelen Yunan felsefesi Büyük İskender sonrası Helenizm ile birleşmiş ve İlk Çağ'ın eğitim ideali de böylece zirveye çıkmış oldu (Russell, 2017a: 126).

Orta Çağ'da St. Thomas Aquinas, Aristoteles ve Platon'un felsefi görüşlerini eğitimle birleştirdi ve skolastik eğitimin temelini ortaya attı (Aytaç, 1980: 79; Russell, 2017b: 90). Bu eğitim sisteminde amaç daha çok hakikat olan kabul edilen geleneksel şeyleri öğrencilere kabul ettirmektir ve bilimsel gelişmelere karşı son derece kapalı bir yapı sergilenmekteydi. Herhangi bir bilimsel keşfe önem verilmemekteydi. Hıristiyan teolojisinin eğitim felsefesinin özü daha çok hakikat denilen mistik olgulara dayanmaktaydı. Manastır okulları, şövalyelik okulları oldukça önemli bir yer tutmaktaydı. İlk Çağ eğitiminden Orta Çağ eğitimine bilimsel anlamda geçen tek şey Aristoteles'in kıyas mantığıydı (Aytaç, 1980: 86). Bununla beraber Orta Çağ döneminde özellikle Charlemagne ve Büyük Alfred dönemlerinde yapılan bazı ek düzenlemeler günümüz eğitim sistemi içerisinde ilk ve orta öğretimin temellerini attı (Gümüş, 2010: 28).

Orta Çağ'ın sonlarına doğru eğitimde yavaş yavaş bir gelişim yaşanmaya başladı. Özellikle 1300 ile 1500 yılları arası oldukça belirleyicidir (Aytaç, 1980: 98). Gümüş (2010: 30) ve Sebetci (2016: 96)'ye göre bunun iki önemli sebebi vardır; bunlardan birincisi Avrupa'da daha binli yıllardan itibaren üniversite denilen eğitim kurumlarının kilise reformundan sonra seküler bir tarzda eğitime yönelmesi, ikincisi ise sanat ve bilimde meydana gelen gelişmeleri destekleyen ve gittikçe güçlenen burjuva sınıfının etkisi. Ülgen (2010: 348)'e göre ise özellikle Geç Ortaçağ Rönesans'ın hazırlayıcısı olmuştur. Rönesans aslında ilk başta sanat alanında meydana gelen gelişmelerle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştı (Russell, 2017c: 16; Arslan, 2015: 121; Aytaç, 1980: 101). Fakat Rönesans dönemi olarak kabul edilen zaman aralığı içerisinde başını Erasmus'un çektiği hümanist akım o dönemde eğitimin içeriğini de etkilemiştir (Arslan, 2015: 121). Hümanizmin estetikçi eğilimlerinin eğitim sistemlerini de etkilemesiyle beraber başta İtalya olmak üzere Almanya'da, Fransa'da ve İngiltere'de hümanist pedagoglar ortaya çıktı. Katolik sistemin İspanya'da diğer ülkelere göre daha güçlü olmasından dolayı hümanizm ve eğitime etkisi İspanya'da daha sınırlı olmuştur. Bununla beraber Rönesans döneminde antik kültürün yeniden keşfiyle beraber insan merkezli, tabiata dönük, özgürlüğe daha çok önem veren bir eğitim modeli ortaya çıkmıştır (Aytaç, 1980: 99).

Rönesans döneminden sonra Avrupa'da meydana gelen Reformasyon ve Karşı Reformasyon akımları eğitimin o zamana kadar olan süreçlerine her ne kadar zarar verse de 17. yüzyılda meydana gelen yeni gelişmeler insanın çevresini anlamlandırmak için yeni yöntemler bulduğu, deney ve gözlem metodunun

² M.Ö. 490 yılında Yunan site devletlerinden bir tanesi olan Atina'nın Marathon Ovası'nda Pers Kralı Darius'a karşı zafer kazandığı savaşın adıdır. Bu savaştan sonra sanatta, bilimde ve kültürde diğer şehir devletlerinin gerisinde kalan Atina, Perikles'in önderliğinde büyük bir atılım yapmıştır. <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/maraton-savasi>

ön plana çıktığı, aklın merkeze alındığı yeni bir dönüm noktası olmuştur. Acar (2007: 5-6)'ında belirttiği gibi "tabii akıl" her şeyin ölçütü olmuştur. Aydın ve Candemir (2017: 498)'ye göre özellikle Francis Bacon ve Thomas Campanella'nın ütopyalarını bilimsel temele dayandırmaları metot çağı döneminin çağları aşan bir eğitim görüşü ile kurgulanmıştır. Burada özellikle Francis Bacon'un "Denemeler" adlı eserinde "Öğrenim Üstüne" yazdığı denemesi oldukça dikkat çekicidir. İlgili denemesinde Bacon açıkça denejciliğe atıfta bulunmakta ve şöyle demektedir:

"Öğrenime çok az zaman ayırmak uyusukluktur, yalnız ruh güzelliği için okumak gösteriş, düşüncelerde hep kitapların kurallarına bağlı kalmak da budalaca bir bilgiçliktir. Öğrenim insan kişiliğini bütünler, ama öğrenimin kendisi de kişiliğin deneyleriyle bütünlenir, çünkü insan yaradılışındaki yetiler, öğrenimle budanması gereken yaban bitkileri gibidir, deneylerle pekiştirilmemiş bir öğrenim ise çok belirsiz kuramsal bilgilere dayanır. Becerikli kişiler öğrenimi hor görürler, sıradan kişiler ona hayran kalır, bilge kişiler ise ondan yararlanır; çünkü öğrenim, sağlayacağı yararın ne olduğunu göstermez; bu onun ötesinde, insanın gözlemleriyle kendi başına kavrayacağı bir şeydir." (Bacon, 2008: 193).

Metot Çağı'nı kendi içerisinde oldukça önemli pedagoglar çıkarmıştır. August Hermann Francke, John Milton, Wolfgang Ratke ve Jan Amos Komensky ilk akla gelenlerdendir (Aytaç, 1980: 140-160). Bu çalışmada ise daha çok Jan Amos Komensky ve onun eğitim görüşleri üzerinde durulacaktır.

2. Jan Amos Komensky³ ve Hayatı (1592-1670)

Jan Amos Komensky 28 Mart 1592 yılında bugün Çek Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde kalan Moravya'ya bağlı Mahren bölgesinde fakir bir çiftçinin çocuğu olarak doğmuştur (Leek, 2011: 224). Aytaç (1980, 144)'ın belirttiğine göre Komensky'nin soyu Kuman Türklerine dayanmaktadır. Komensky savaş ve kargaşanın hüküm sürdüğü aynı zamanda günümüzdeki Avrupa toplumunun da yavaş yavaş şekillendiği bir çağda yaşamıştır (Gundem, 1992: 44). Küçük yaşta ailesini kaybeden Komensky akrabaları tarafından büyütüldü ve Prerov'daki Gramer Okulu'na gitti. Buradan mezun olarak papaz oldu (Gundem, 1992: 45; Aytaç, 1980: 145). Yüksek öğrenimini ise Herborn ve Heidelberg Üniversitelerinde tamamladı (Stroope, 2005: 204).

1618-1648 yılları arasında Avrupa'da meydana gelen Otuz Yıl Savaşları⁴, Komensky'nin yaşamına ve çalışmalarına derinden etki etmiştir (Gundem, 1992: 45.). Bu dönemde Komensky, çıkan karışıklıklar ve yaşadığı yerin İspanya'ya bağlı Katolik orduları tarafından işgal edilmesi üzerine Adlerberg'te saklanmaya başladı. Bu esnada evi yağmalandı, kütüphanesi yandı, eşi ve iki çocuğunu da kaybetti (Aytaç, 1980: 145; Stroope, 2005: 204).

1628 ile 1641 yılları arasında Leszno'da yaşayan Komensky, kendisini tüm Avrupa'da meşhur edecek olan Didactica Magna (Büyük Didaktika) adlı eserini yazdı ve bazı liselerde ders verdi (Gundem, 1992: 46). Büyük Didaktika adlı eserinde bahsettiği eğitim görüşleri Avrupa toplumlarını etkiledi ve birçok dile çevrildi (Glenn, 2018: 48). 1641 yılında İngiltere'den bir davet aldı. Bu davetin amacı İngiltere'de bir bilim reformu programı hazırlamaktı. Lakin bir sene sonra başlayan iç savaştan ötürü İngiltere'den ayrıldı ve aynı sebeplerle kendisini davet eden İsveç'e gitti (Glenn, 2018: 49; Subbiondo, 1992: 262). 1642 ile 1648 yılları arasında Elbig'te kalarak dil öğretimi konusundaki eserlerini hazırladı (Aytaç, 1980: 145).

1650 yılında Macaristan tarafından okul reformu yapmak üzere davet edildi ancak burada yaşadığı sorunlar nedeniyle 1654 yılında buradan da ayrılmak zorunda kaldı (Gundem, 1992: 48). Leszno'ya geri dönen Komensky Polonya ordularının burayı işgal etmesi üzerine ömrünün geri kalanını yaşayacağı Amsterdam'a gitti. Polonya ordularının işgali sırasında evi ve kütüphanesi yağma edildi ve yakıldı. 15 Kasım 1670'te Amsterdam'da öldü (Aytaç, 1980: 145). Komensky'yi yıllar boyunca bu tarz saldırılara maruz bırakan şey onun bir Protestan oluşudur. Protestan olarak yaşadığı yıllar içerisinde sürekli olarak saldırılara maruz kalmış, deyim yerindeyse vatansız bir bilgin olarak yaşamıştır.

³ Jan Amos Komensky bazı kaynaklarda "Johannes Amos Comenius" olarak geçmektedir. Bu çalışmada "Komensky" ismi kullanılmıştır.

⁴ Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) Avrupa'da Habsburglarla Borbonlar arasında otuz yıl süren dinsel nitelikli savaşlardır. Savaşın temel nedeni Protestan-Katolik dini çatışması olsa da, savaşa katılan büyük devletler siyasi çıkarlar için savaşımlardır. <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/otuz-yil-savaslari-1362>

Jan Amos Komensky'nin eğitime etki eden önemli düşünceleri her ne kadar Avrupa'yı derinden sarsmışsa da ölümünün ardından onun eserlerine olan ilginin yeniden ortaya çıkmasıyla beraber Metot Çağı'ndan sonra gelen Aydınlanma Dönemi'nde eğitim ile ilgili bir çok konuda önemli bir referans noktası oluşturmuştur (Lukas-Munjiza, 2014: 32).

3. Jan Amos Komensky'nin Eğitime Katkıları

Erich Fromm (1997: 82)'a göre Avrupa'da meydana gelen Otuz Yıl Savaşları, Rönesansla beraber gelişen ve zirveye çıkan hümanizme büyük darbe vurmuştu. İşte böyle bir ortam içerisinde Jan Amos Komensky eğitimde yeni bir ekol olarak ortaya çıkmıştır.

Jean Piaget ve John Goormaghtig'e göre uluslararası işbirlikli öğrenme modelinin dünyadaki öncüsü Komensky'dir. Bir diğer deyişle evrensel eğitim modeli Komensky ile başlamaktadır. Bu da onu modern eğitimin babası haline getirmektedir (Piaget, 1993: 98). Onun teolojik ve politik fikirleri günümüz modern eğitimin konseptini oluşturmaktadır (Lohmann, 2002: 551). Komensky'nin eğitim anlayışını hazırlayan süreçler içerisinde belki de en önemlisi 17. yüzyılda Avrupa'da kızların nadiren okula gönderilmesi ve sadece zengin çocuklarına yönelik aristokrat bir eğitim anlayışının hakim olmasıydı (Hill, 2015: 247). Çünkü o dönemlerde dini alanda meydana gelen gelişmeler ışığında yüksek okullar genellikle zengin çocuklarına hizmet eden bir araca dönüşmüş durumdaydı. Zengin aristokratların çocukları istedikleri şekilde eğitim görürken bu durum halkın diğer kesimlerini temsil eden sınıfların çocuklarından esirgenir olmuştu.

Aytaç (1980: 146)'a göre Komensky'nin büyüklüğü, kendi görüşlerini kendinden önce gelen pedagogların görüşlerinden daha ileri bir başarı ile Yeni Çağ felsefesi ilkelerine dayanarak kendi eğitim sistemi içerisinde işlemeden ileri gelmektedir. Bir başka deyişle, Komensky'e kadar olan süreç içerisinde eğitimi yeni fikirler ve çağın felsefesiyle harmanlayarak yeni bir senteze ulaşan başka bir eğitim filozofu bulunmamaktadır.

Komensky kendi eğitim görüşlerini Pansofik Kolej/Okul adını verdiği ve kendi eğitim ilkelerine göre eğitim veren kurumunda uygulamaya çalışmıştır (Hill, 2015: 246). 1650 yılında başında bulunduğu okulda şu üç sisteme göre eğitim verilmekteydi:

- Bir konuda aşama aşama ilerlemek,
- Herhangi bir otoriteye başvurmaksızın her şeyi incelemek ve doğruyu anlamaya çalışmak (günümüzde bu sisteme eleştirel düşünme denir.)
- Öğrencilere kendi çabalarıyla doğru bilgiyi buldurmak, öğrencilerin kendilerini keşfetmelerine izin vermek (Hill, 2015: 247).

Komensky'e göre eğitimin amacı insanı edebi hayata hazırlamaktır (Aytaç, 1980: 147). Büyük Didaktika adlı eserinde eğitimi doğa ile insanın harmonik bir uyumu olarak görmektedir (Jujova-Bakker, 2015: 12). Snelgrove (2017: 35)'ye göre Büyük Didaktika adlı eser aynı zamanda modern eğitimin ilkelerini yeniden organize etmesi ve yeni bir okul reformunu savunmasından dolayı eğitim klasikleri içerisinde önemi fazla olan bir eserdir. Komensky aynı zamanda okullarda ahlak eğitimine de büyük önem veren bir eğitim pedagogu olmuştur (Habl, 2017: 58). Komensky'e göre insanlara kazandırılacak bilgiler geniş kapsamı olmalı ancak bütün bilim ve sanatların genel bilgisinden ziyade önemli olay ve olgular, ana ilkeler, bunlara bağlı kanun ve amaçlar öğretilmelidir (Aytaç, 1980: 147). Onun çalışmalarında etik önemli bir yer tutmaktadır. Aristotelesçiler, Thomistikler, Stoacılar ve Yeni Platoncular etik konusundaki görüşlerinde oldukça belirleyici olmuştur (Misseri, 2017: 14). Komensky'e göre dünya tanrının bir yaratusudur ve bu yaratı en çok sanatta, doğada ve insanoğlunda bulunmaktadır. Büyük Didaktika'da birçok alanda meydana getirdiği görüşler müzik eğitimini de etkilemesi bakımından önemlidir. Komensky'nin eğitim reformu, okulların yeniden organize edilmesi konuları haricinde modern Avrupa'yı en çok etkilediği bir diğer alan ise dil eğitimidir (Szoradova, 2015: 536).

Hiç kuşku yok ki yaşadığı çağ içerisinde Komensky Rönesans'ın derin etkisi altındadır. İnsan, toplum ve doğa üzerine yazdığı denemelerinde bu durum açıkça kendisini göstermektedir (Lukas-Munjiza, 2014: 33). Bütün bunların yanı sıra Francis Bacon ve Thomas Campanella'nın felsefi ilkelerinden

hareketle yukarıda özetlenmeye çalışılan evrensel harmoni ilkesini geliştirmiştir (Aytaç, 1980: 147). Bu ilkeler Komensky'nin pedagojik eğitim ilkelerini doğrudan etkilemiştir. Eğitim Tarihi için büyük önem taşıyan Büyük Didaktika adlı eserinde pedagojik ilkelerini şu şekilde açıklamıştır:

- Eğitim öğrencinin gelişim seviyesine uygun olmalı (Komensky öğrenme konusunda dört önemli öge belirlemiştir. Birincisi oyun sırasında duyuvarın rolü, ikincisi hayal gücü ve hafıza, üçüncüsü anlayış ve bilgi, dördüncüsü ise muhakemedir.)
- Bütün öğrenim süreci duyuvar yoluyla akıl merkeze alınarak yapılmalı
- Eğitim özelden genele, basitten daha zora, bilinenden bilinmeye verilmelidir
- Öğrenim yavaş bir şekilde sistematik olarak öğrencilere kazandırılmalıdır (Gundem, 1992: 54).

Pansofik bilgiye dayalı öğretim Komensky'de önemli bir yer tutmaktadır. Pansofizm gündelik hayat içerisinde ihtiyacımız olan ve tüm sorularımıza cevap veren, Tanrı-Doğa-İnsan üçlemesi içerisinde insan yaşamının sorgulandığı ve insan yaşamının içsel unsurlarının da temsil edildiği genel eğitim görüşünü ifade etmektedir. Bir diğer deyişle evrensel bilgeliktir (Gleen, 2018: 53). Pansofizm'e göre insanoğlu eşit bir şekilde üç önemli öge olan *ratio-oratio-operatio* (düşünme-konuşma-aktivite) ile doludur ve bu aşamalardan geçerek bilge olunur; bir başka ifadeyle bütün toplum pansofist olur (Lukas-Munjiza, 2014: 35). Pansofik bilgi dediği formasyon ideali Komensky'e göre bütün okul müfredatlarında uygulanmalıdır. Pansofik bilgiyi oluşturan öğeler okullarda her yaş ve her sınıf kategorisine göre farklı gelişim yollarına uygun düşecek şekilde öğretilmelidir. Böylece Komensky'nin hayalini kurduğu insanların tüm yeteneklerinin harmonik olarak geliştirilmesi ideali meydana gelmiş ve olacak ve böylece okullar artık birer insanlık atölyeleri haline gelecektir (Aytaç, 1980: 147).

Komensky'nin eğitime yenilik getiren bir diğer önemli çalışması 1669 yılında yazdığı *Pampedia* adlı eseridir (Habl, 2015: 11). Burada Komensky ilk defa yaşam boyu öğrenmeden bahsetmekte ve insanların yedi farklı eğitim sürecinden geçmesi gerektiğinden bahsetmektedir (Lukas-Munjiza, 2014: 39). Komensky'nin eğitim görüşleri üzerinde en önemli ilkelerden bir tanesi de dünya barışı ve dünya reformu meselesidir. Eğitim yoluyla dünya reformu tasarısı için kaleme aldığı *İnsani Sorunların Düzeltilmesi İçin Genel Tavsiyeler (Universal Consultation on the Reform of Human Affairs)* adlı 7 ciltlik el yazması eserinde Komensky, evrensel barışın tüm dünyada hüküm sürebilmesi adına evrensel bir eğitim felsefesinin gerekliliğinden bahseder. Buna ayrıca eserinin 5. cildinde evrensel dili, 6. cildinde de evrensel reformu kendi eğitim görüşleri ekseninde pratik hayata uyarlamaya çalışmıştır (Aytaç, 1980: 149; Gundem, 1992: 46). Komensky'nin bu eseri daha sonra ortadan kaybolmuş, basılamamış ancak 1935 yılında yeniden keşfedilerek bilim dünyasına kazandırılmıştır (Gundem, 1992: 47).

Komensky'nin eğitim sistemi formel ve informal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna göre informal eğitim hayatın ilk altı yılı boyunca aile içerisinde alınmalıdır. Formel eğitim 6 ile 12 yaş arasında başlamalı, ortaokul eğitimi 18 yaşına kadar devam etmeli ve üniversite eğitimi de 24 yaşında sona ermelidir. Ancak Komensky'e göre eğitim burada sona ermez, hayatın kendi okulunda devam eder. Bir başka deyişle, yukarıda da ifade edildiği gibi Komensky'e göre eğitim hayat boyu devam bir süreçtir. Komensky burada eğitimin hayat boyu devam eden bir süreç olduğuna vurgu yapmaktadır (Gundem, 1992: 50).

Komensky'nin eğitime genel olarak bir diğer önemli katkısı da ilk kez demokratik bir okul inşa etmeye çalışmasıdır (Wolf, 2011: 82; Somr-Pavlicikova, 2016: 34). Büyük Didaktika adlı eserinde hem demokratik bir okuldan söz etmekte hem de ana okulu, ana dil okulu, Latince okullar ve akademiler hakkında geniş bilgiler vermektedir (Aytaç, 1980: 148).

4. Sonuç

Eğitim konusunda Komensky en önemli görüş ve düşüncelerini Pansofik Kolej dediği öğretim okullarında uygulamaya çalışmıştır. Bir eğitim felsefesi düşüncesi olarak pansofik bilgi Komensky'de önemli bir yer tutmaktadır. Evrensel bilgelik de dediği pansofik bilginin amacı toplumun ve toplumun tüm kesimini oluşturan bireylerin gelişimini harmonik olarak tamamlamak ve okulları insanlığın kendisini geliştirebildiği atölyeler haline getirmektir.

Büyük Didaktika adlı eserinde Komensky okulların yeniden organize edilmesi, eğitim ilkelerinin düzenlenmesi ve genel ahlak felsefesi gibi oldukça önemli konularda fikir ve önerilerini dile getirmiştir. Müfredat konusunda bütün bilim dallarının öğretilmesini savunmuş ancak özellikle deney ve gözlem metodunun bu alanlarda uygulanması gerektiği üzerinde durmuştur. Thomas Campanella ve Francis Bacon'un etkisinde olduğu yazılarında oldukça dikkat çekmektedir. Evrensel harmoni ilkesinin özünde bu düşünce yatmaktadır (Lukas-Munjiza, 2014: 334).

Yaşarken değeri pek bilinmeyen ve daha sonraki zamanlarda önemi anlaşılacak modern eğitimin babası olarak kabul gören Jan Amos Komensky için ünlü eğitim kuramcılarında Jean Piaget "*Eğitimin Galileo*"su demektir (Piaget, 1993: 99). Lukac ve Munjiza (2014: 41)'nin da belirttiği gibi; savaşlar, ideolojik çatışmalar, dini sürgünler, ekonomik eşitsizlik ve yoksulluk onu yolundan döndürmemiştir. Avrupa eğitim sistemi içerisinde özellikle 19. yüzyıldan itibaren Komensky'nin görüşleri ağırlık kazanmıştır (Lukas-Munjiza, 2014: 41).

Yaşam boyu öğrenme modeli, o çağda yaşayan pedagoglar arasında ilk kez Komensky tarafından dile getirilmiştir. Sınıf düzeylerine göre indirgenmiş ve belirli bir müfredat programına bağlanmış bu eğitim modelini bireylerin harmonik bilgiye ulaşmasında bir basamak olarak kullanmıştır. Bir başka deyişle, harmonik evrensel bilgilerle yaşam boyu öğrenmeyi kaynaştırmaya çalışmıştır. Bu konudaki görüşlerini Pampedia adlı eserinde uzun uzun ifade etmiştir (Gundem, 1992: 47).

Komensky ortaya attığı fikirlerle eğitim alanında bir çok alana doğrudan etki etmiştir. Bunlar arasında ilk akla gelen evrensel dilin kurulması meselesidir. Leek (2011: 230)'e göre Komensky'nin dil teorisinin ardında yatan gerekçe barıştır. Gerçekten o dönemde Komensky bu dünyada birleşik bir insanlık anlayışıyla güvenlik, barış, özgürlük ve refah gibi toplumu ilgilendiren konuların evrensel bir dil ve evrensel bir eğitim reformu ile meydana geleceğini ve insanların savaşmayacaklarını savunmuştur (Aytaç, 1980: 150). Bu fikirlerden Komensky'nin 17. yüzyılda hümanizmin eğitim alanında en önemli temsilcilerinden bir tanesi olduğu yorumunu yapmak şüphesiz yanlış olmayacaktır. Komensky yaşadığı çağın önemli isimlerini de etkilemiştir. Özellikle evrensellik ideali fikri Michael Praetorius, Marin Mersenn, Athanasius Kircher ve Rene Descartes gibi isimleri etkilemiştir (Szoradova, 2015: 558).

Öğretim konusunda duyuların rolü, hayal gücü ve hafıza, anlayış ve bilgi, muhakeme ve eleştirel düşünme gibi kavramlar Komensky'de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Öğrencilerin düzey ve yeteneklerine göre öğretimin ne şekilde olması gerektiği ile ilgili düşünceler Büyük Didaktika adlı eserinde Komensky tarafından işlenmektedir (Hill, 2015: 247) Komensky'nin çalışmaları bu açılarından eğitimciler için oldukça önemlidir. Çağdaş eğitim kuramları içerisinde onun görüşleri temelinde hala derinlemesine araştırmalar yapılmaktadır (Jujova-Bakker, 2014: 16). Yaşadığı çağ içerisinde Komensky'e göre bir öğretmende bulunması gereken üç temel öge şunlardır:

- Yeterli derecede bilgili olmalı. Öğrencilere öğreteceği şeyleri kendisi çok iyi bilmeli.
- Didaktik yönü kuvvetli olmalıdır.
- Öğretmekten zevk duymalı ve çalışkan olmalıdır (Aytaç, 1980: 149).

Metot Çağı'nın önemli figürlerinden birisi olan Jan Amos Komensky'nin eğitim ile ilgili görüşleri daha sonraki araştırmacılar için referans noktası kabul edilmiştir. Yaşadığı çağda okul öncesi eğitimi, demokratik okul reformu, yeni bir eğitim programı, sanat eğitimi konularında önemli eserler vererek Metot Çağı'ndan başlayarak günümüze gelen süreç içerisinde eğitim tarihinde hak ettiği yeri saygıyla almıştır.

Metot Çağı aynı zamanda modern eğitim ilkelerinin ortaya çıkması açısından da oldukça önemli bir çağdır. Aydınlanma döneminin bir alt basamağını oluşturan Metot Çağı'nda Wolfgang Ratke sınıf fikrini ortaya atmış, August Hermann Francke ise öğretmen yetiştirme işini ilk defa sisteme oturtmuştur. Metot Çağı'ndan sonra meydana gelen hızlı değişim ve dönüşümler sonucu eğitim bilimlerinde yeni fikirler ve kuramlar ortaya çıkmış olsa da kökleri her zaman Metot Çağı'nın derinliklerinde yer almıştır (Aytaç,1980: 160).

Otuz Yıl Savaşları'nın Avrupa'yı yakıp yıktığı bir çağda bir nevi sürgün hayatı yaşamıştır Komensky. Protestan olmasının yanı sıra o dönemde Avrupa'da bir nevi Rafizilik hareketi olarak görülen Bohemyalı Kardeşler Birliği'ne üye olması, gittiği yerlerde uzun süre kalamamasına sebep olmuştur. Hatta bu uğurda defalarca hicret etmek zorunda kalmış, eşini ve iki çocuğunu kaybetmiş, el yazmaları yakılmıştır. Fakat buna rağmen kendi kafasında kurduğu evrensel eğitim reformu için çalışmış ve kendi sistemini oluşturmaya çalışmıştır. Sağlığında birden fazla ülkeden eğitim reformu konusunda davet alması onun ne kadar önemli bir eğitimci olduğunu anlamamız açısından oldukça önemlidir.

5. Kaynakça

- Acar, K.A. (2007). Bertrand Russell'ın Eğitim Görüşü. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Arslan, S. (2015). Eğitim ve Etik. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/7: 111-124
- Aydın, K.A ve Candemir, Y. (2017). Rönesans Dönemi Ütopya Eserlerinde Eğitim Paradigması. *Mediterranean International Conference on Social Sciences*: 487-493
- Aytaç, K. (1980). *Avrupa Eğitim Tarihi (Antik Çağ'dan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Basımevi. Ankara.
- Bacon, F. (2008). *Denemeler*. (Çev. Akşit Göktürk). Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Çam, B.F. (2016). Eğitim Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Antik Yunan Eğitim Anlayışının Temelleri. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2: 629-643
- Fromm, E. (2000). *Sevgi ve Şiddetin Kaynağı*. (Çev. Selçuk Budak). Öteki Yayınevi. Ankara.
- Glenn, L.J. (2018). The Intellectual-Theological Leadership of John Amos Comenius. *Perichoresis*, Volume 16: 45-61
- Gundem, B.B. (1992). Vivat Comenius: A Commemorative Essay on Johann Amos Comenius, 1592-1670. *Journal of Curriculum and Supervision*, Volume 8, No 1: 43-55
- Gümüş, T.T. (2010). Orta Çağ'dan Erken Modern Döneme Batı Avrupa'da Eğitim Tarihi: Yeni Yaklaşımlar. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1: 25-40
- Habl, J. (2015). "Only that man who governs himself may govern others": Jan Amos Comenius and his Anthropological Assumptions of Moral Politics. *Pro Rege*, Volume 43, No 4: 8-14
- Habl, J. (2016). Knowledge, Character, Piety: Foundational Tenets of Comenius' Moral Education. *The Online Journal of New Horizons in Education*, Volume 6: 59-68
- Hill, I. (2012). Evolution of education for international mindedness. *Journal of Research in International Education*, 11(3): 245-261
- Jujova, A. ve Bakker, F. (2015). Didactic Principles by Comenius and 21th Century Skills. *e-Pedagogium*, Volume 2: 7-20
- Leek, J. (2011). John Amos Comenius-The Initiator of Modern Language Teaching and World Understanding. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Czestochowie*, Volume 7: 223-232
- Lohmann, I. (2002). Commercialism in Education: Historical perspectives, global dimensions and European educational research fields of interest. *European Educational Research Journal*, Volume 1, No 3: 550-565
- Lukas, M. ve Munjiza, E. (2013). Education System of John Amos Comenius and Its Implications in Modern Didactics. *Zivot i skola br. 31*: 32-44
- Misseri, E.L. (2017). Comenius' ethics: from the heart to the world. *Ethics & Bioethics (in Central Europe)*, 7(1-2): 13-23
- Piaget, J. (1993). Jan Amos Comenius. *Prospects. UNESCO, International Bureau of Education*, Volume 23: 78-116
- Russell, B. (2013). *Eğitim Üzerine*. (Çev. Alişan Uğur). Cem Yayınevi. İstanbul.
- Russell, B. (2017a). *Batı Felsefesi Tarihi (İlk Çağ Felsefesi)*. (Çev. Ahmet Fethi). Alfa Yayınları. İstanbul.
- Russell, B. (2017b). *Batı Felsefesi Tarihi (Katolik Felsefesi)*. (Çev. Ahmet Fethi). Alfa Yayınları. İstanbul.
- Russell, B. (2017c). *Batı Felsefesi Tarihi (Modern Felsefe)*. (Çev. Ahmet Fethi). Alfa Yayınları. İstanbul.
- Sebetci, H. (2016). 11.-12. Yüzyıllarda Ortaçağ Avrupası'nın Eğitime Genel Yaklaşımı. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt II, Sayı 3: 91-105

- Snelgrove, D. (2017). Testing, experience and reason: Perspectives from Comenius and Dewey. *Journal of Philosophy & History Education*, Volume 67, No 1: 35-52
- Somr, M. ve Pavlicikova, H. (2016). Through wisdom to humanness and democracy. Jan Amos Komensky and Tomas Garrigue Masaryk. *Studia Z Teorii Wychowania*, Volume 7: 27-35
- Stroope, W.M. (2005). The Legacy of John Amos Comenius. *International Bulletin of Missionary Research*, Volume 29, No 4: 204-208
- Subbionda, L.J. (1992). From Babel to Eden: Comenius and The 17th- Century Philosophical Language Movement. *Historiographia Linguistica*, 19:2-3: 261-273
- Szoradova, E. (2015). Contexts and functions of music in the Orbis sensualism pictus textbook by John Amos Comenius. *Paedagogica Historica*, 51:5: 535-559
- Tozlu, N. (1997). *Eğitim Felsefesi*. Milli Eğitim Basımevi. Ankara.
- Ülgen, P. (2010). Geç Orta Çağ'da Avrupa'daki Üniversiteler ve Eğitim. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14: 347-372
- Wolf, T. (2011). Comenius and Savitribai Phule. *Journal of Applied Christian Leadership*, Volume 5, No 2: 78-104
- <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/maraton-savasi> (03.05.2019 tarihinde erişilmiştir).
- <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/otuz-yil-savaslari-1362>(04.05.2019 tarihinde erişilmiştir).

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ ЭКОНОМИКИ БАШКОРТОСТАНА¹
INSTITUTIONAL RESTRICTIONS OF THE ECONOMY OF BASHKORTOSTAN

Р.Ф. ГАТАУЛЛИН²
Г.Н. ХУЖАХМЕТОВА³

АННОТАЦИЯ

Институциональные ограничения, которые влияют на социально-экономический рост муниципальных образований, кроются в доминировании неформальных правил над действующей нормативной базой.

Ключевые слова: Институциональные Ограничения, Муниципальные Образования, «Эффект Колеи», Трансакционные Издержки, Оппортунистическое Поведение, Институциональные Ловушки.

ABSTRACT

Institutional restrictions that affect the socio-economic growth of municipalities lie in the dominance of informal rules over the current regulatory framework.

Keywords: Institutional Constraints, Municipal Formations, “Gauge Effect”, Transaction Costs, Opportunistic Behavior, Institutional Traps.

Развитие муниципальных образований в Республике Башкортостан, как и по Российской Федерации в целом, имеет ряд важных институциональных ограничений. Дальнейшее игнорирование которых может препятствовать оптимистичному и инновационному сценарию развития региона и оставить консервативный сценарий развития, когда кардинальных сдвигов в экономике не происходит [1. С. 166]. Институциональные ограничения, которые влияют на социально-экономический рост муниципальных образований, кроются в доминировании неформальных правил над действующей нормативной базой.

Наиболее информативным будет рассмотреть показатели статистической отчетности как отражающих конечный результат преобразований и их эффективность. Данный подход унифицирует набор индикаторов, позволяя отследить динамику развития соседних территорий за 2018 гг.

Индекс потребительских цен в РБ по данным Росстата составил 101,6% . Наибольшее увеличение цен наблюдается в Челябинской области –102,3 %, наименьшее в Пермском крае – 94%.

¹ Данное исследование выполнено в рамках Государственного задания ИСЭИ УФИЦ РАН № 007-00256-18-01 на 2019 г.

² Институт социально-экономических исследований Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук, gataullin.r2011@yandex.ru

³ Институт социально-экономических исследований Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук, Suve@mail.ru

Социально-экономическое развитие некоторых субъектов Российской Федерации в 2018 г.

Субъект РФ	К 2017 г., %				Среднедушевые денежные доходы в 2018г., руб./мес.	Численность больших коек на 10 000	Численность врачей на 10 000 чел. населения	Инвестиции в основной капитал в январе-июле 2018 г., % от среднероссийского уровня	Индекс физического объема, выполненных по виду деятельности «Строительство» в % к предыдущему
	Индекс потребительских цен	Индекс промышленного производства	Индекс производства продукции сельского хозяйства (в хозяйствах всех категорий) в % к предыдущему	Индекс физического объема оборота розничной торговли					
Республика Башкортостан	101,6	102,6	103,3	102,1	28442	78	42,1	260894	90,2
Республика Татарстан	102,2	101,8	105,1	102,8	31719	63	41,5	637612	98,7
Челябинская область	102,3	105,5	102,5	97,5	23397	75	42,5	194745	115,2
Свердловская область	102,2	101,4	102,1	98,5	35289	85	42	337798	81,1
Пермский край	94	104,1	100,5	101,4	28655	83	51,2	253802	93,3
Оренбургская область	101,9	100,1	108,9	104,2	22689	83	47	181713	96,4
Самарская область	101,5	102,5	101,4	99,5	26988	74	47,9	251464	94,1

Источник: Регионы России. Основные характеристики субъектов Российской Федерации. 2018: Стат. сб. / Росстат. М., – 2018. – 751 с.

Данный показатель является средневзвешенным значением разных статей расходов таких как продукты питания, жилищно-коммунальные услуги, бытовая техника, расходы на топливо для автомобилей и т.д. Этот показатель отражает уровень инфляции в экономике. По данным Башкортостанстата уровень инфляции в 2018 г. в республике был 4,3 %. Для сравнения в 2017 г. - 1,6 %, а в 2014 г. - 10, 4 %.

Индекс промышленного производства. По данным Росстата в республике в 2018 году индекс составил 102,6 %. Для сравнения этот показатель больше в Челябинской области 105,5 и в Пермском крае 104,1%, меньше в Оренбургской области 100,1 %. По данным Башкортостанстата добыча полезных ископаемых в 2018г. составила 109,4% к 2017г., в том числе: добыча сырой нефти – 98,8%.

Важные институциональные ограничения на муниципальном уровне связаны с разработкой шихан для производства кальцинированной соды. В институционально-эволюционной теории Д. Норт различает три степени зависимости институциональных изменений от влияния старых институтов на новые [2.]. Продолжая логику Норта, российский институционалист А.Аузан path dependence глубокую связь и сильную зависимость новых институтов от старых в российской экономике определяет как «эффект колеи» [3. С. 4]. Это приводит к ресурсозависимой экономике в Республике Башкортостан. Так, БСК работает с 1945 года, поглощая один за другим памятники природы.

Помимо того, что шиханы это уникальный памятник природы, это и значимый культурный код башкирского народа, который выполняет важную роль в становлении стереотипов поведения, жизненных позиций, социальных ожиданий, смысло-жизненных предпочтений и ожиданий индивидов, их социальных групп в своих культурно-цивилизационных границах[4].

Индекс производства продукции сельского хозяйства (в хозяйствах всех категорий) в % к предыдущему году. В Республике Башкортостан и в соседних регионах в 2018 г. эти показатели стали выше по сравнению с 2017 г. и значительно улучшили показатели по сравнению с 2014 г. В 2014 г. наблюдался спад аграрного производства и этот показатель вирировался в пределах 95,6 – 96,8 %. По нашему мнению потенциал роста кроется в эффективном использовании земель сельхозназначения. Представляется необходимым произвести ревизию этих заброшенных земельных массивов и, разработав экономический механизм возврата пригодных для сельскохозяйственного использования земель в хозяйственный оборот, наметить программу восстановления объемов производства сельскохозяйственной продукции дореформенного уровня, обеспечив тем самым продовольственную безопасность республики». Так, за период с 1990 по 2014 гг. площадь пашни в РБ сократилась более чем на 25 % (1,2 млн га). Одним из таких институциональных ограничений на муниципальном уровне является хищение средств выделенных на рекультивацию земель сельскохозяйственного назначения, доведение их до биологического состояния и упущенную выгоду для землевладельцев нефтедобывающей компанией. Без вмешательства человека плодородие почвы восстановится в результате самоочищения только через сотни лет [6. с. 85-86]. Нефтяники в Башкортостане на проведение рекультивационных мероприятий выплачивают компенсации владельцам земельных участков, в качестве которых выступают муниципальные образования, НКО, фонды, пайщики кооперативов, юридические лица, индивидуальные предприниматели, КФК и др. Речь идет о суммах от 50 до 100 млн. руб в год на протяжении длительного периода времени. В итоге сотни миллионов рублей идут не реальным держателям земли, а на счета третьих лиц. Есть основания полагать, что эти конторы аффилированы с местными чиновниками. К ним прикреплялся список КФК или физических лиц, которые должны были получать компенсацию. Однако в «Башнефть» попадали постановления со списком людей, состоящих из подставных лиц. [7]

Под следствием сейчас находятся бывшие главы Краснокамского и Татышлинского районов, которые «вклинивались» в эту схему. Пострадавшей стороной официально признана лишь компания «Башнефть». Таким образом, оппортунистическое поведение в социально-экономическом развитии муниципальных образований связанных с нефтедобывающей промышленностью стало возможным из-за отсутствия нормативной базы. Во-первых, необходимо инициировать принятие государственного стандарта точных значений предельно допустимых концентраций нефтепродуктов в почве, для правильного учета степени загрязнения почвы. Создать службу по контролю за выполнением рекультивационных мероприятий и доведения до биологического состояния земель, бывших в разработке при нефтедобыче. Во вторых, на республиканском уровне, формализовать правила использования средств от нефтедобывающей компании в муниципалитетах. Для учета и контроля за движением средств полученных от нефтяной компании.

Среднедушевые денежные доходы исчисляются делением общей суммы денежного дохода в регионе на численность его населения на начало года. В нашей республике этот показатель составил 28442 руб. примерно также как и в Пермском крае. Наибольший доход на душу населения зафиксирован в Свердловской области – 35289 руб, наименьший в Оренбургской области – 22689 руб.

Наблюдается снижение реальных денежных доходов населения РБ. Отсюда вытекает институциональное ограничение связанное с возникновением институциональной ловушки. Низкий уровень реальных располагаемых доходов приводит к низкой платежеспособности населения и высокой закредитованности населения перед финансовыми учреждениями, особенно от этого страдает сельское население.

В области здравоохранения за 5 лет существования трехуровневой системы оказания медицинской помощи в республике резко возросла смертность населения по онкологическим, сердечно-сосудистым заболеваниям. Численность врачей на 10 000 чел. населения в РБ составила 42,1 чел, в Татарстане 41,5, а в Пермском крае 51,2 чел. Есть несколько системных ошибок, которые привели к высокой смертности населения именно по причине запущенных заболеваний. Это, прежде всего, низкая заработная плата врачей. Вторая причина это нежелание молодых специалистов ехать работать в моногорода и райцентры. Третья причина это перевод всех медучреждений из муниципальной собственности в республиканскую, поэтому рычагов и возможностей помочь врачам у глав администраций теперь нет. В муниципальном бюджете не заложены расходы по этим статьям. Здесь наблюдается важное институциональное ограничение в решении проблем здравоохранения на муниципальном уровне, ведь проблемы здоровья населения и качества жизни касаются напрямую муниципалитетов, а помочь им нет возможности. На республиканском уровне необходимо использовать опыт Татарстана, где нашли лазейки в законодательстве и передали часть полномочий по охране здоровья местным органам власти. Нужно наделить полномочиями органы муниципальной власти, чтобы у них была возможность реально оказать помощь лечебным учреждениям.

Инвестиции в основной капитал в январе-июле 2018 г., % от среднероссийского уровня. За указанный период в Республике Татарстан было инвестировано 637612 млрд. руб, в Свердловскую область 337798. В Республике Башкортостан 260894. Ниже всех из соседних регионов этот показатель в Оренбургской области – 181713. Институциональные ограничения были озвучены Р.Хабировым: «В Башкирии нет единой инфраструктуры привлечения инвестиций. Тенденция снижения инвестиционной привлекательности республики идет последние несколько лет». [8].

Индекс физического объема, выполненных по виду деятельности «Строительство» в % к предыдущему году. По данному показателю в Республике Башкортостан наблюдается значительное снижение – 90,2 %. В Челябинской области 115,2 %, в Свердловской области 81,1 %.

Институциональные ограничения муниципальных образований препятствующие развитию строительной отрасли связаны с высокими транзакционными издержками на административно-управленческом уровне, такими как издержки сбора и обработки информации, издержки проведения переговоров и принятия решений, издержки контроля, издержки юридической защиты выполнения контракта. Специалисты отмечают что, все это ведет к снижению активности строительных предприятий и уходу в теневой бизнес [9].

Другое важное ограничение связано с низкими располагаемыми денежными доходами, что определяет низкую платежеспособность. Данные факторы обуславливают недостаточный спрос на жилье и объекты социально-культурной инфраструктуры при наличии потенциальной потребности в республике. Рост уровня жизни населения республики послужит естественным стимулом к созданию условий для обеспечения соответствующего качества этой жизни (строительство жилья, инфраструктуры и др.) [9].

Список использованной литературы:

1. Аслаева С.Ш. Прогноз архитектуры экономического пространства Республики Башкортостан с применением производственных функций // Структуризация экономического пространства региона: сущность, факторы, проектирование: монография / под общей редакцией д-ра экон. наук, проф. Р.Ф. Гатауллина – Уфа: ИСЭИ УНЦ РАН, 2016. – 216 с. С. 151-172.
2. Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл и науч. ред Б.З.Мильнера. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997.
3. Аузан А. Социокультурная экономика. // Наука и инновации. № 2 (168). Февраль 2017. С. 4-10.
4. Бабосов Е. Культурный код нации: сущность и особенности // Наука и инновации. № 3 (157). Март 2016. С. 48-50.

5. Мустафин Р.Ф., Харисова Л.Я., Комиссаров А.В. Проблемы природоустройства при рекультивации нарушенных земель на примере Республики Башкортостан. // Природообустройство. 2017. № 5. С.83-89.
6. Рахматов Р. Администрация Татышлинского района не контролирует муниципальные земли? https://proufu.ru/news/economika/75745-administratsiya_tatyshlinskogo_rayona_ne_kontroliruet_munitsipalnye_zemli/<https://proufu.ru/news/society/67972-;> Рахматов Р. На главу Краснокамского района возбуждено еще одно уголовное дело. [zaderzhan_glava_krasnokamskogo_rayona_bashkirii_razif_gilmullin_/?sphrase_id=31451186;](https://proufu.ru/news/novosti/25362-kuda_v_bashkirii_ushli_neftyanye_milliony/?sphrase_id=8967983) Рахматов Р. Куда в Башкирии ушли нефтяные миллионы? https://proufu.ru/news/novosti/25362-kuda_v_bashkirii_ushli_neftyanye_milliony/?sphrase_id=8967983
7. Мухаметшина Е. Врио главы Башкирии: «Стерильных выборов не бывает»././<https://www.vedomosti.ru/politics/characters/2019/01/22/792028-sterilnih-viborov>
8. Буренина И.В., Сайфуллина С.Ф., Бирюкова В.В., Батталова А.А. Стратегический анализ и оценка потенциала развития строительного комплекса в Республике Башкортостан // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 8, №6 (2016) <http://naukovedenie.ru/PDF/36EVN616.pdf> (доступ свободный).

ERZURUM HAVZASI'NDA YERLEŞME VE ZEMİN İLİŞKİSİ
SETTLEMENT AND GROUND RELATIONS IN THE ERZURUM BASIN

Sevda KARACA¹
Hüseyin BAYRAM²

ÖZET

Zemin özellikleri ile yerleşme ilişkisinin incelendiği bu çalışmada çalışma alanı olarak belirlenen Erzurum Havzası, sıkışma ve gerilme tektoniğinin etkisi altında oluşmuş bir ovadır. Erzurum şehri fayların kontrolünde çökmüş olan ve çökmeye devam eden bu ovada bulunmaktadır. Şehir, Erzurum Ovası'nın merkezine doğru yayılma eğilimindedir. Erzurum'da jeolojik ve jeofizik zemin koşullarının binalarda kat sayısı her geçen gün artan yerleşmeler için ortaya çıkaracağı riski belirlemek ve buna dikkat çekmek üzere bu çalışma yapılmıştır. Çalışma hazırlanırken konuya bir dayanak oluşturması amacıyla literatür taraması ve arazi çalışmaları yapılmıştır. İlgili alanı esas alan zemin etüt raporları incelenerek sonuçlar değerlendirilmiştir. Erzurum'da yakın zamanda çok sayıda yeni yerleşme alanı kurulmuş ve kurulmaya devam etmektedir. Gelecekte şehrin genişlemesi öngörülen yönler olan en alçak bölgeleri olup faylanmaya bağlı olarak çökmüş, taban suyu seviyesi yüksek, metrelerce kalınlıkta alüvyal malzeme ile örtülü birinci sınıf tarım arazilerinden oluşmaktadır. Şehrin kuzeyinde Karasu Çayı boyunca yağmurların arttığı dönemlerde bataklık ve göllenmeler oluşmaktadır. Merkez ilçelerin her üçü de güncel ve eski alüvyonlar ile çökellerden oluşan, daha yaşlı arazileri örten kalın bir istif üzerinde bulunmaktadır. Zemin özellikleri düşünüldüğünde yeni yapılan binaların kat sayısının (10-17 kat) oldukça fazla olması ürkütücüdür. Oysa yerel zemin koşulları deprem sırasında meydana gelen yapısal hasarların farklı dağılışının en önemli sebebidir. Tarih boyunca meydana gelen depremlerde en fazla yıkımın gerçekleştiği sahalarda deprem kaynağına yakın yerler, binalarda yapısal hataların bulunduğu yerler ve yerel zemin koşullarının zayıf özelliklere sahip olduğu yerlerdir. Öyle ise Erzurum'da yeni yapılacak binaların yer seçimi ve inşaat teknikleri seçimi yapılırken yerel zemin koşulları büyük bir titizlikle dikkate alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Havza, Zemin, Yerleşme, Hasar.

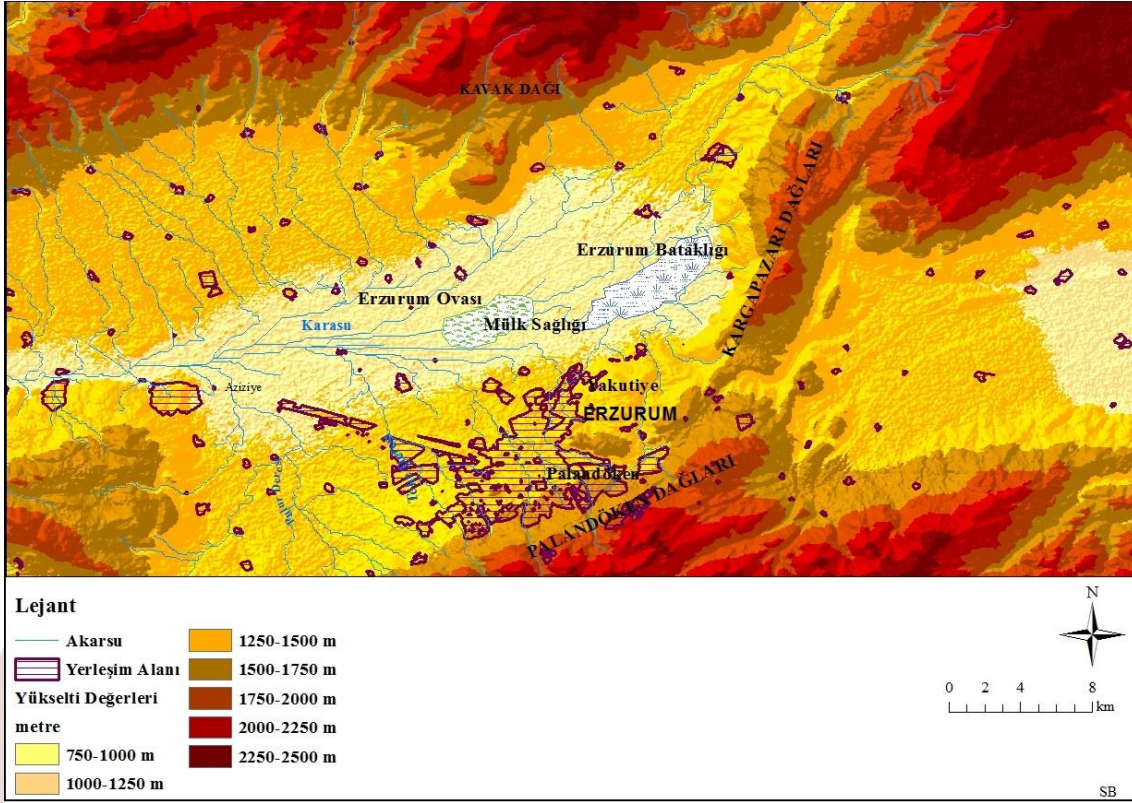
ABSTRACT

Erzurum Basin, which is determined as the study area, is a plain formed under the influence of compression and stress tectonics. The city of Erzurum is located in this plain which has collapsed under the control of faults and continues to collapse. The city tends to spread towards the center of the Erzurum Plain. This study was carried out to determine the risk that ground conditions in Erzurum will cause for settlements whose number of floors increase day by day and to draw attention to this. While preparing the study, literature review and field studies were conducted to provide a basis for the subject. Ground survey reports based on the relevant area were examined and the results were evaluated. Recently a number of new settlement areas have been established and continue to be established in Erzurum. In the future, the city's envisaged directions are the lowest areas of the plain and are first class agricultural land which is collapsed due to faulting and high level of ground water and covered with alluvial material. In the northern part of the city, along the Karasu Stream marshes and ponds are formed when the snow melts and the rains increase. All three of the central districts are located on a thick stack of old and old alluviums and sediments.. Considering the floor characteristics, the number of floors (10 to 17 times) of the new buildings is quite scary. However, local soil conditions are the most important reason for the different distribution of structural damages during the earthquake. The areas where the most devastation occurred during the earthquakes occurred throughout the history are places close to the earthquake source, structural faults in the buildings and local ground conditions where there are weak characteristics. Therefore, local ground conditions should be considered with great care when choosing the location and construction techniques of the new buildings in Erzurum.

Key Words: Basin, Ground, Settlement, Damage.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi.sevdabayram-25@hotmail.com. ORCID ID: 0000-0001-9356-3440.

² Araştırma görevlisi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi. huseynbayrm1985@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-9337-4161.

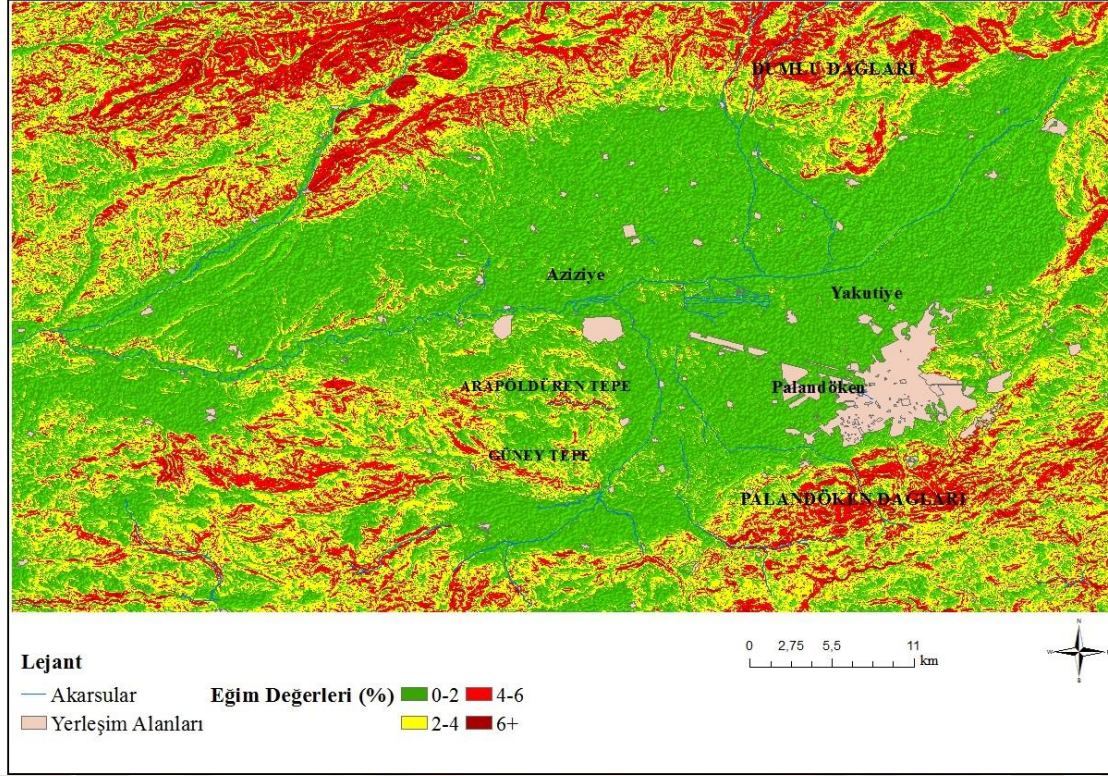

Harita 2. : Erzurum Havzası'nın Yükselti Değerleri Haritası.

Erzurum Havzası ile ilgili ulaşılan sonuçlar değerlendirildiğinde kenarları faylı ve üzerinde de fay hatlarının uzandığı bir ova olduğu anlaşılmaktadır. Ova geçmişte meydana gelmiş sıkışma ve gerilme tektoniğine bağlı olarak çökmüştür ve günümüzde çökmeye devam etmektedir. Tabanı metrelerce kalınlığında alüvyal malzeme ile kaplı olup çok sayıda kuru dere yatağı vardır. Taban suyu seviyesi yüzeye çok yakın olduğundan zemin sıvılaşma riski bulunmaktadır. Erzurum şehri mevcut tüm tehlikelere rağmen Erzurum Ovası'nın ortasına doğru yayılmaya devam etmektedir. Üstelik yeni kurulan yerleşmelerde dikey mimari ile on katı aşkın binalar artık sıradan hale gelmiştir. Yapılacak her bina için zemin şartları ayrı sondaj ve etüt çalışması gerekmektedir. Bu sebeple yapılan etüt çalışmalarının sonuçlarına göre en uygun zemin iyileştirme yöntemleri ve inşaat teknikleri uygulanmalıdır.

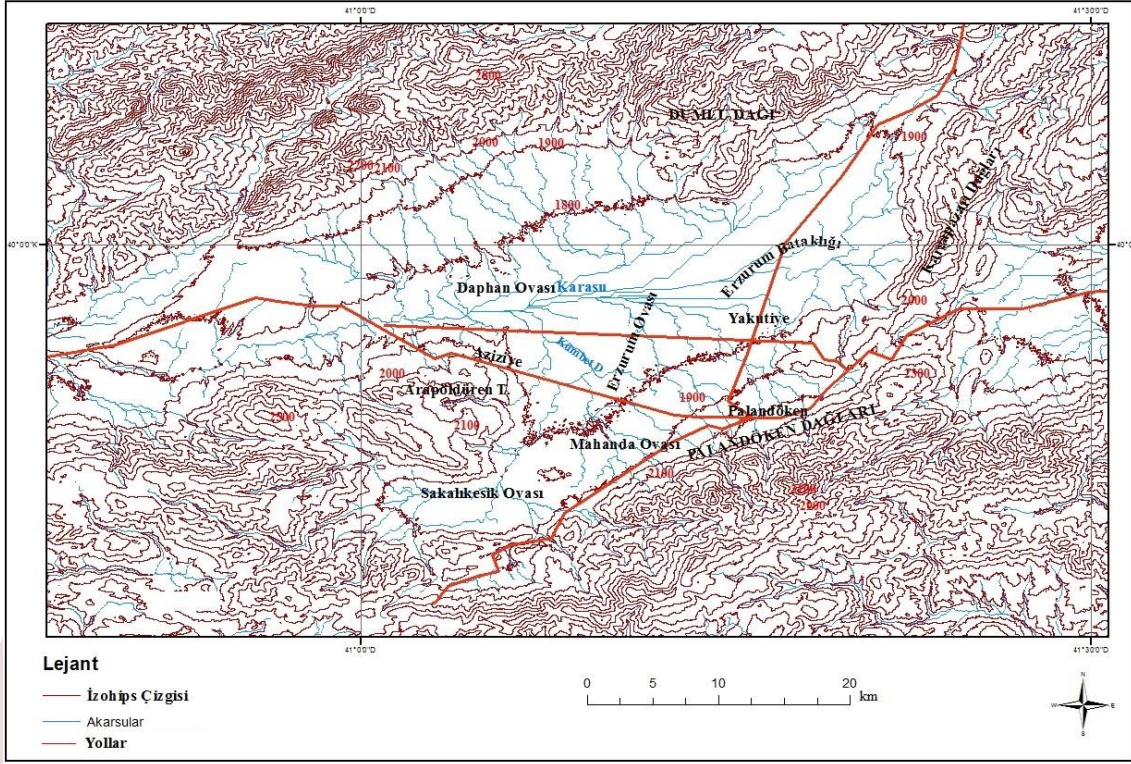
1. Erzurum Havzası'nın Konumu ve Genel Coğrafi Özellikleri

Erzurum ili Türkiye'nin kuzeydoğusunda 25000 km²'ik bir alanı sınırları içerisine almaktadır. İlin yaklaşık % 65'i dağlıktır. Kuzeydoğu-güneybatı istikametinde iki önemli sıradağ ve bu dağların arasında kalmış depresyon zinciri arazisinin genel görünüşünü oluşturmaktadır. Kuzeyde Mescit Sıradağları (3239m), Dumlu Dağı (3169m) ve Kavak Dağı (2903m) uzanır. Güneyde ise Karasu-Aras silsilesine ait sıralar ile Palandöken Dağları (3176 m) bulunmaktadır. Bu dağlar arasında sıkışma tektoniğinin etkisiyle oluşmuş faylanmalara bağlı olarak çöken saha, bir oluk şeklinde uzanmaktadır. Daha sonra meydana gelen tektonizma ve volkanizma sebebiyle bu mevcut oluk bölünmüştür. Bugün Erzurum Ovası (490km²), Daphan Ovası (180km²), Pasinler Ovası ve Köprüköy-Horasan Havzası depresyon zincirinin halkalarıdır. Düz alanlar fazla yer kaplamaz. Bununla beraber kentsel yerleşmeler özellikle ovalarda kurulmuştur.

Harita 3. : Erzurum Havzası'nın Eğim Haritası.

Erzurum Havzası'nın etrafı dağlarla çevrilidir ve dışa akışlıdır. Erzurum Ovası, Daphan Ovası ile Dereboğazı-Sakalikesik Ovası havza içerisindeki düzlüklerdir. Havza'nın merkezinde yükselti 1800-1850 metre olup batıda, Ilıca civarında 1740-1750 metreye düşmektedir. Güneyde, Palandöken Dağları'na doğru 2100 metreye ulaşır. Merkezde eğim % 7-8 civarındadır. Havzada yıllık ortalama sıcaklık 5.9 °C'dir. Kar yılda 116 gün yerde kalır ve hakim rüzgar yönü güneybatı ile güneydoğudur. Yıllık ortalama yağış 453.9 mm olup en fazla yağış mayıs ayında, en az yağış ağustos ayında görülür. Erzurum Ovası, Erzurum Havzası'nın doğusunu ve güneyini oluşturur. Kuzeyde Dumlu Dağları ve Kavak Dağı, Doğuda Kargapazarı Dağları, güneyde Palandöken Dağları ile kuşatılmıştır. Batıda ise Daphan Ovası'na geçilir. Erzurum Ovası'nın, çevresindeki dağlarla olan sınırı faylarla belirlenmiştir. Ovanın üzerinde de faylar bulunmaktadır. Eğim doğrultusunda ovanın tabanına inen sızıntı suları yeraltı suyu seviyesini yüksek tutmaktadır. Özellikle ovanın kuzey kesiminde su tablasının topografya tarafından kesiliyor olması Kan Sazlığı ve Müdürge bataklığının oluşmasına sebep olmuştur. Hatta öyle ki karların eridiği, yağmurların arttığı mayıs ayında ovanın kuzeyinde göllenmeler olmaktadır. Karasu tarafından drene edilen yüzey suları ise taşıdıkları alüvyonu metrelerce kalınlıkta yığılmış, ovanın ortasına doğru uzanan birikinti koni ve yelpazeleri oluşturmuştur. İşte Erzurum kenti bu birikinti yelpazeleri üzerine kurulmuştur.

Harita 4. : Erzurum Havzası'nın Topografya Haritası.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

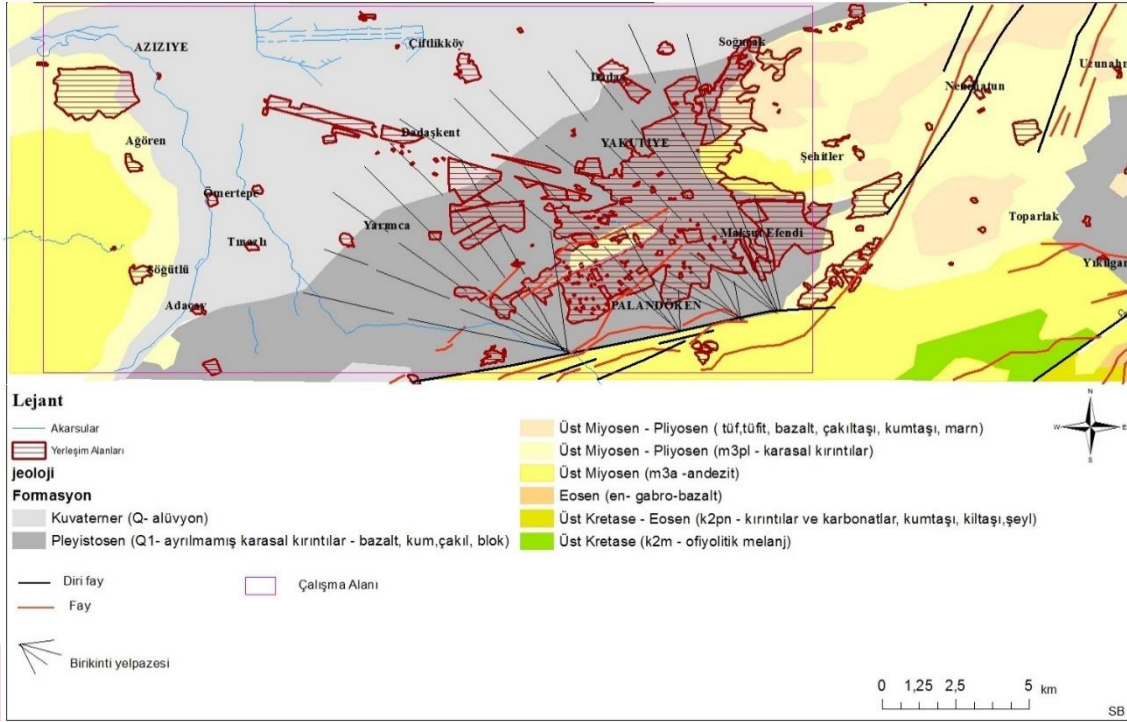
Amacı, üzerine yaşam alanları kurduğumuz zeminlerin jeolojik ve jeoteknik özelliklerini araştırarak yerleşmeye uygun olup olmadıklarını coğrafi bakış açısıyla ortaya koymak olan bu çalışmada Erzurum örneği incelenmiştir. Doğru sonuçlara ulaşabilmek için saha ve yakın çevresiyle ilgili yazılmış kitap, makale ve derlemelerden, oluşturulmuş harita, tablo ve raporlardan yararlanılmıştır. Haritaların oluşturulmasında ArcGIS programı kullanılmıştır.

Araştırmaya literatür taraması ile başlanmıştır. Konuya destek olacak bilgiler değerlendirilmiştir. DSİ, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü İle Büyükşehir Belediyesinden temin edilen topografya, jeoloji ve hidrojeoloji haritalarında mevcut veriler incelenmiştir. ArcGIS programında sahanın konum, topografya, yükselti basamakları, jeoloji ve eğim haritaları hazırlanmıştır. Yine Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü İle Büyükşehir Belediyesinden üç merkez ilçeye ait sondaj ve etüt raporları temin edilmiştir. Zemin özelliklerini belirleyebilmek için Erzurum 1/5000 ölçekli Nazım İmar Planına Esas Etüt Çalışması, Palandöken Belediyesi 1/1000 ve 1/5000 Ölçekli İmar Planına Esas Mikro Bölgeleme Etüt Raporu verileri ve Aziziye Revize İmar Planına Esas Jeolojik- Jeoteknik Etüt Raporu (2014) verileri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Sayısal tablolar halinde verilmiş ölçüm sonuçları incelenerek bir araya getirilmiştir. Çeşitli zamanlarda alan araştırmaları yapılmıştır. Şehirde kurulmuş eski ve yeni yerleşmeler gezilerek yapılan gözlemler değerlendirilmiştir, fotoğraflar alınmıştır.

3. ERZURUM HAVZASININ JEOLÖJİK ÖZELLİKLERİ

3.1. Litolojik Yapı

Erzurum Havzası'nın bugünkü zemin yapısını anlayabilmek için Erzurum ve çevresinin jeolojik ve tektonik geçmişine bakmak gerekir. Sahanın oluşumunu ve gelişimini Paleotektonik ve Neotektonik dönem olarak iki devrede inceleyebiliriz. Paleotektonikte Erzurum ve çevresi karasal bir ortam değildir. Paleozoik yaşlı Akdağ/Karatastepe metamorfiteinden oluşan temel (gnays, amfibolit, şist, mermer) Tetis Okyanusu tarafından örtülmüştür. Jurada denizel ortamda volkanizma sonucunda, temel üzerinde Şahvet Ofiyolit Karmaşığı oluşmuştur (serpantin, peridotit, gabro). Kretase-Paleosen-Eosen aralığında Neotetis Okyanusu sahada hakimiyetini korurken tabanında gri-yeşilimsi gri kumtaşı, kiltası ve şeyller durulmuştur (Üzümpınar Formasyonu/Aziziye grubu).

Harita 5. : Erzurum Havzası Jeoloji Haritası.

Erzurum ve çevresi Orta Eosen sonuna kadar yine denizel bir ortam olup Üst Eosenden Miosen sonuna kadar (Neotektonik başları) deniz ilerlemesi ve gerilemesine sahne olmuştur (Koçyiğit ve diğerleri, 1985: 3-15). Bu ilerleme ve gerileme hareketleri devam ederken meydana gelen volkanik faaliyetler sonucunda Eosen yaşlı Yaylasırtı gabrosu ve Alibaba volkanitleri (bazalt) oluşmuştur. Denizel ortam şartlarının tekrar etkili olduğu Oligosende ise deniz tabanında çakıltaşı, kumtaşı, marn, yapraklı şeyl, kireçtaşı ve şeylden meydana gelen Ağcakoca formasyonu oluşmuştur. Denizin sahayı terk etmeye başladığı Oligosen-Miyosen aralığında sığ denizel ortam ürünü olan Haneşdüzü Formasyonu durulmuştur. Aynı döneme ait Ahlat Formasyonunun karasal kökenli çakıltaşıdan oluşması denizin yer yer sahayı terk ettiğini göstermektedir. Avrasya ve Arap levhalarının birbirlerine doğru hareket ediyor olması Doğu Anadolu'nun tamamında olduğu gibi Erzurum ve çevresinde de sıkışma tektonik rejiminin etkili olmasına neden olmuştur. Bu sıkışma rejimi nihayet Orta – üst Miyosende Bitlis Kenet Kuşağında Neotetis'in kapanmasına neden olmuştur ve saha karasal ortam niteliği kazanmıştır.

Erzurum Havzası'nda pliyosen yaşlı jeolojik birimlerin volkanik ara katkılı (tuf, tüfit, bazalt akıntıları) gölsel ortam ürünü çakıltaşı, kumtaşı, marn ve kireçtaşıdan oluşması bu dönemde sahada bir göl ortamının oluştuğunu, ayrıca volkanizmanın devam ettiğini göstermektedir (Gelinkaya Formasyonu). Aynı döneme ait gölsel birimlerin Pasinler- Horasan havzasında da mevcut olması (Çullu Formasyonu- Horasan Formasyonu) burada çok geniş alanlı bir göl oluştuğuna işaret etmektedir.

Havzada Pleistosen (Kuvaterner) hem gölsel birimler, hem akarsu çökelleri(kum-çakıl-blok) hem de volkanik ürünlerden oluşmaktadır. Bu dönemde kuzeydeki (Dumlu Dağları) ve güneydeki (Palandöken Dağları) dağlık sahalardan doğup havzanın ortasına doğru akan dereler taşıdıkları aşınım malzemesini dağların ovaya dokunduğu noktalarda yığarak birikinti koni ve yelpazelerinin oluşmasını sağlamıştır. Bu yamaç molozları ve birikinti yelpazeleri tutturulmamış çakıl, kum ve çamur depolarından oluşmaktadır. Holosen başlarından günümüze kadar göl tabanlarında ve akarsu vadileri boyunca biriken aşınım malzemesi ise Holosen birimlerini temsil emektedir.

3.2. Tektonik Yapı

Neotektonikte (Miyosen) Erzurum ve çevresinde etkili olan sıkışma rejiminin etkisiyle sahada D-B Doğrultulu kıvrım ve yüksek açılı bindirmeler, K-G doğrultulu açılma çatlakları, KD-GB doğrultulu sol yönlü, KB-GD doğrultulu sağ yönlü doğrultu atımlı faylar ve bu faylar arasında çek-ayır (pull-apart) havzalar gelişmiştir. Senklinallere karşılık gelen D-B uzanımlı kenarları bazen bindirmeli, antiklinallere

karşılık gelen sırtlarla sınırlı dağ arası havzalar oluşmuştur. Çökeller ise bu havzalarda birikmiştir (Şaroğlu - Yılmaz, 1986: 73-94). Erzurum havzası Neotektoniğin başından itibaren vuku bulan bu tektonik ve volkanik hareketlerin etkisi ile oluşmuştur. Havzanın özellikle hangi sürecin etkisi altında şekillendiği ile ilgili bazı görüşler vardır. Şaroğlu (Şaroğlu, 1986:73 – 94) Erzurum-Pasinler-Horasan Havzası'nın Neotektonik başında doğrultu atımlı fayların etkiyle oluşmuş tek bir dağ arası havza olduğunu, volkanizma ve tektonik deformasyonlar sonucunda birbirinden ayırdığını ifade eder. Altınlı'ya göre (Altınlı, 1966: 2-24) Doğu Anadolu'daki ovalar Üst Kretase-Paleosen senklinal veya senklinoryumlardır (kilometrelerce uzanan büyük senklinaller) ya da bunlarla eksen alçalımlarının keşişmesinden vücuda gelmişlerdir. Bunların çöküntü alanı (graben) olduklarını ifade edecek belirtilere rastlanmamaktadır. Atalay (Atalay, 1978) Erzurum Ovası'nın tektonik bir depresyon olduğunu, havzayı çevreleyen dağların orojenik sisteme dahil olmadığını, blok tektonizması sonucu Erzurum Havzasının çöktüğünü, çevredeki volkanik kütlelerin yükseldiğini belirtmektedir.

Karasu Çayı Erzurum Havzası'nın sularını direne etmektedir. Bu sebeple bazı kaynaklarda Erzurum Havzası, Karasu Havzası olarak ifade edilmiştir. Örneğin Keskin (Keskin, 1998) Karasu Havzası'nın doğrultu atımlı fayların oluşturduğu bir pull-apart havza olduğunu, Koçyiğit ve diğerleri (Koçyiğit vd., 1985: 3-15) ise kenarları bütün olarak bindirme faylarla sınırlı olmadığından Karasu Havzası'nın bir dağ arası havza ya da graben olmadığını, bugün hala oluşumunu devam ettiren sol yanal doğrultu atımlı faylanma havzası olduğunu ifade etmektedirler. Bütün bu çalışmalar ile sahada yapılmış sondajlar ve elde edilmiş jeolojik veriler ışığında söylenebilir ki Avrasya ve Arap levhalarının birbirlerine doğru hareketi nedeniyle var olan kuzey-güney yönlü bir sıkışma rejiminin etkisinde kalan Erzurum Havzası ve çevresi kıvrılmış, yer yer kırılmış, faylanmış ve yükselmiştir. Meydana gelen yükselmeler sebebi ile Orta Miyosende deniz sahayı tamamen terk etmekle beraber karasallaşan saha üzerinde devam eden yan basınçların etkisiyle oluşan hafif dalgalanmalar arasında lagüner ortamlar kalmıştır. Böyle ortamlardan biri olan Erzurum-Pasinler- Horasan Havzası'nda volkanitlerle ara katkılı lagüner ortam ürünleri çökelmiştir (Yastıktepe Formasyonu- karasal üst miyosen).Yine bu dönemde sıkışan kabukta açılma çatlakları oluşmuş bu çatlaklardan volkanizma vuku bulmuştur (Bingöl Dağı volkanitleri-Üst Miyosen, andezit, bazalt, piroklastikler, ignimbiritler). Hem volkanizmanın hem de devam eden sıkışma rejiminin etkisiyle Palandöken, Dumlu (riyodasit-dasit) ve Kargapazarı (olivinli bazalt-andezit) kütleleri yükselmeye başlamıştır.

Pliyosen sonu-Kuvaterner başlarında Erzurum Havzası ve çevresinde kabukta sıkışma ve kalınlaşma devam etmiştir. Oluşan açılma çatlaklarından çıkışına devam eden volkanik ürünler (Çobandede Volkanitleri-bazalt, piroklastikler) mevcut sırtları beslemiş ve yükseltisi artan bu kütleler Erzurum-Pasinler-Horasan Havzası'nı birbirinden ayırmıştır. Palandöken Dağları (3176 m) Erzurum Havzası'nı Tekman Havzasından, Kargapazarı Dağları (2800-3000m) ise Erzurum Havzası'nı Pasinler Havzası'ndan ayırmıştır. Yan basınçların etkisiyle sıkışan sahada kırılmalar, doğrultu atımlı faylanmalar meydana gelmiştir. Bugün Erzurum Havzasının sınırlarını çizen doğrultu atımlı faylar böylece oluşmuştur.

Günümüzde havza ve çevresinde yapılmakta olan jeolojik ve jeofizik çalışmalar göstermiştir ki Erzurum Havzası her yönden kendisine etki eden faylarla kuşatılmıştır. Bu faylar devam etmekte olan sıkışma tektoniğinin eseridir ve havza bu fayların kontrolü altında çökmeye devam ederek oluşumunu sürdürmektedir. Pliyosen-Pleistosenden beri sıkışma – genişleme tektoniği denetiminde gelişimini sürdürmekte olan Karasu Havzası (50km uzunluğunda-28km genişliğinde) bir grabenden çok doğrultu atımlı faylanma havzası olup deprenselliği yüksek bir bölgedir (Koçyiğit vd., 1985: 3-15). Erzurum Havzası'nın sınırlarını belirleyen fay sistemleri aynı zamanda burada kurulacak akarsu sistemlerinin de istikametini belirlemiştir. Bugün havzanın en fazla çökmüş noktalarına KD-GB istikametinde yerleşmiş olan Karasu ve çevre yükseltilerden inerek ona kavuşan yan kollar Pliosen –Kuvaterner faylanmalarının denetiminde kurulmuştur. Karasuya güneyden karışan Pulur Çayı, Teke, Egerli ve Karapınar dereleri ve bunların alüvyon yelpazeleri Palandöken faylarının kontrolündedir.

3.3. Erzurum Havzası Zemin Yapısının Titreşim, Esneme, Şişme, Bozunum, Burulma, Sıkışma, Oturma, Sıvılaşma Ve Deprem Gibi Yatay Ve Düşey Kuvvetlere Karşı Dayanım Potansiyeli

Eğim değerlerinin % 0-40 arasında değişmekte olduğu Erzurum Havzası (1750-2100 m) üç merkez ilçe olan Yakutiye, Palandöken ve Aziziye ilçeleri sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bu sebeple zemin özelliklerini belirleyebilmek için Erzurum 1/5000 ölçekli Nazım İmar Planına Esas Etüt Çalışması, Palandöken Belediyesi 1/1000 ve 1/5000 Ölçekli İmar Planına Esas Mikro Bölgeleme Etüt Raporu verileri ve Aziziye Revize İmar Planına Esas Jeolojik- Jeoteknik Etüt Raporu (2014) verileri esas alınmıştır. Raporlarda bildirilen verilere ulaşabilmek için 282 noktada sondaj, 405 noktada sismik ölçüm, 101 noktada mikrotrematör (sürekli ve çok küçük titreşimler) çalışma yapılmıştır.

Jeolojik ve jeoteknik raporlara göre 1.5-3.0 metre derinliklerde yapılan incelemelerde havza ortasında düşük ve yüksek plastisiteli killeri (CL-CH grubu) bulunduğu anlaşılmaktadır. Güneydoğu, güneybatı ve kuzeyde killi ve siltli kumlar (SM-SC-SW grubu) mevcuttur. Etek düzlüklerinde ise çakıllı birimler egemen olarak yer almaktadır. Gelinkaya formasyonunun yayıldığı alanlarda siltli kil ve ince kum (CL-ML) tespit edilmiştir. Plastisite değerlerine göre alüvyonlarda yüksek plastisite, plastik değil – az plastik değerleri çıkmıştır. Killi zeminlerde şişme potansiyeli düşük-orta derecededir (% 0-23).

Kayma ya da kesme dalgası hızları (V_s hızı) zeminin jeofizik özellikleri ile ilgilidir. Kayma dalgası hızları malzemenin şekil bozunumuna veya burulmaya karşı direnci varsa yüksek çıkar. Buna göre havzada hakim olarak C sınıfı (katı kil,silt,kum,çakıl,çimentolu tortul kayalar) ve D (yeraltı su seviyesi yüksek yumuşak kalın alüvyal tabakalar) sınıfı zemin bulunmaktadır. Bunlar en düşük direnç gösteren zemin gruplarıdır. Yerel zemin grupları ise Z_3 ve Z_4 sınıfı zeminlerdir. Eski alüvyonlar yeni alüvyonlara göre yüksek V_s hızları, düşük zemin büyümeleri ve düşük zemin hakim periyotları göstermektedir.

Boyuna dalga hızı ölçümlerine göre (V_p hızı) sıkışabilir zeminlerde (gevşek zeminlerde) P dalgası hızı düşük, sıkışması zor zeminlerde (kaya zeminler) yüksek çıkar. Sahadaki ölçüm sonuçlarına göre (V_p 300-1500 m/sn) eski alüvyonlarda ve Gelinkaya Formasyonunda zemin çok kolay ve kolay sökülebilir niteliktedir. Kaya zeminlerde ise orta-zor sökülebilirlik söz konusudur. Yine boyuna dalga hızına göre belirlenen zemin yoğunluk sınıflamasına göre saha düşük - çok düşük, orta ve bazı noktalarda yüksek yoğunluk değerleri göstermektedir.

Tablo 1: Erzurum Havzası'nı Yerleşme Ve Zemin Grupları.

Jeolojik formasyon	Yerleşmenin Adı	Yerleşmenin Alanı	Nüfus	Zemin grubu	Zemin sınıfı	Jeofizik Özellikler
Kuvaterner (Eski Alüvyon / Yamaç Molozu)	Yakutiye (Şehir merkezi)	29km ²	191.000	D	Z ₄	Yüksek Sıvılaşma Riski Yüksek oturma riski Orta ve yüksek deprem riski
Pliyosen - Çobandede Volkanitleri (bazalt, aqlomera, tuf, ve proklastikler)	Yakutiye (Sanayi – Hilalkent)	13km ²		B	Z ₂	Dayanıklı Orta ve yüksek deprem riski
Miyosen (andezit)	Topdağ, Gaziler, Kurtuluş Mahalleleri	2km ²		B	Z ₂	Dayanıklı Orta ve yüksek deprem riski
Kuvaterner (Eski Alüvyon/ yeni Alüvyon/ Yamaç Molozu)	Palandöken (merkez)	20km ²	168.000	D	Z ₄	Düşük Sıvılaşma Riski Kabul edilebilir oturma riski Orta ve yüksek deprem riski
Pliyosen - Gelinkaya Formasyonu (silt, kum, kil, silttaşı ve marl)	Palandöken (Şehitler, Maksutefendi, Türbe)	2km ²		C	Z ₃	Çok Düşük Dayanıklı Stabilite Sorunu Orta ve yüksek deprem riski
Pliyosen - Gelinkaya Formasyonu (silt, kum, kil, silttaşı ve marl)	Aziziye (İlca)	7km ²	62.000	C	Z ₃	Çok Düşük Dayanıklı Stabilite Sorunu Orta ve yüksek deprem riski
Kuvaterner (Yeni Alüvyon – kil, silt, kum, çakıl)	Aziziye (Dadaskent)	2km ²		D	Z ₄	Yüksek Sıvılaşma Riski Yüksek oturma riski Orta ve yüksek deprem riski
Kuvaterner (Eski Alüvyon – kum, çakıl, blok)	Aziziye (Dadaskent)	5km ²		D	Z ₄	Yüksek Sıvılaşma Riski Yüksek oturma riski Orta ve yüksek deprem riski
Kuvaterner (Yeni Alüvyon – kil, silt, kum, çakıl)	Aziziye (Organize sanayi bölgesi)	6km ²		D	Z ₄	Yüksek Sıvılaşma Riski Yüksek oturma riski Orta ve yüksek deprem riski

Kayma modülü değerleri (Shear) zeminin makaslama gerilmelerine yani yatay kuvvetlere karşı direncini gösterir. Buna göre kayma modülü ne kadar yüksekse formasyonun makaslama gerilmelerine (yatay kuvvetlere, yatay deprem yüküne) karşı direnci o kadar fazla olur. Bu modüle göre Erzurum Havzası'nda

zemin çok zayıf-zayıf özelliktedir. Alüvyon birimlerin Kramere göre (1996) maksimum kayma modülü değerleri ise orta sağlam-gevşek zemin sınıfındadır. Bowles ve Kramere göre dinamik elastisite değerleri alüvyon birimlerin gevşek- orta gevşek zemin sınıflamasına işaret etmektedir. Yine elastisite modülüne göre zeminin dayanımı çok zayıf- zayıf çıkmıştır. Özellikle havzanın batısında en zayıf değerler olmakla birlikte az da olsa sağlam değerler veren noktalar da vardır.

Bulk (sıkışmazlık) modülüne göre zemini çepeçevre saran basınç altında sıkışmanın değeri bulunmaktadır. Yapılan ölçümlere göre hakim sıkışma oranı çok az – az – orta derecede olup birkaç noktada yüksek sıkışma değeri ölçülmüştür. Poisson oranı zemin ve kayaların suya doygunluk derecesi ile ilgili bilgi verir. V_p ve V_s hızları yardımı ile bulunur. Birimlerin gözenekliliğini ifade eder. Bu oran 0,5 e yaklaştıkça suya doygunluk artar. Kohezyonlu ve kohezyonsuz zeminlerde V_s hızlarına göre yapılan sınıflandırmada havzada alüvyonlar ile Gelinkaya formasyonu gevşek ($p: 0,3$), çok gevşek ($p:0,4$) volkanik birimler ise katı ($p:0,1$) özellik göstermektedir.

Taşıma gücü, temel altında bulunan zeminin, herhangi bir yük altındaki kaymaya ve göçmeye karşı göstereceği zemin direncini ifade eder. Çalışma alanında yapılan ölçümlerde havza ortasında düşük taşıma gücü, havza kenarlarına doğru daha yüksek taşıma değerleri bulunmuştur. Havzada genel olarak taşıma gücü değerleri (SPT N) düşük çıkmıştır. Zeminde ince taneli kil-kum-silt olması nedeni ile oturma değeri normal değerlerin üzerinde çıkmıştır. Yapılan sondajlarda, iri ve ince taneli zemin birimlerinin yanal ve düşey yönde çok kısa mesafelerde değişim gösterdiği görülmüştür. Bu tür zeminlerde yapı temelinde farklı oturmalar meydana gelmektedir. Yapılar altında farklı oturmalar, toplu oturmalara göre daha fazla hasar oluşturmaktadır. Havzada ancak Palandöken İlçesi kesimindeki oturma miktarları kabul edilebilir düzeyde görülmektedir.

Deprem sırasında, zeminin titreşim özelliği ve buna bağlı olarak oluşabilecek hasarı tahmin edebilmek için mikrotremor ölçümleri yapılmıştır. Ölçüm sonuçlarına göre havzanın ortasındaki güncel alüvyonlar orta tehlike düzeyi (B), kuzeydoğudaki çakıtaşı, kumtaşı, marn depoları düşük tehlike düzeyi (A), kuzeybatıdaki eski alüvyonlar orta tehlike düzeyi (B), ve güneydeki andezitler düşük tehlike düzeyi sınıfına girmektedir.

Enine dalga hızlarının boyuna dalga hızlarına nazaran çok büyük olması zeminde yer altı suyunun yüksek olduğuna işaret eder. Bununla beraber yapılan sıvılaşma analizi neticesinde havzanın 5 ve üstü büyüklükte depremlerde yüksek sıvılaşma riskiyle karşı karşıya bulunduğu anlaşılmaktadır. Zemindeki C-D grubu yeraltı suyu içeren kumlu kil türü formasyonlar, sıvılaşma kriteri içerisinde kalmaktadır. Havzada yeraltı su seviyesi 1,50 metre ile 9,00 metre arasında bulunmaktadır. Bu durum ovanın ortasına doğru yerleşmeyi çok ciddi bir şekilde tehdit etmektedir.

DSİ' nin dere ıslah çalışmalarından önce Palandöken Dağları'ndan ve Dumlu Dağları'ndan kaynağını alan birçok dere (Karnıyarık Deresi, Deremahallesi Deresi, Gavurbağazı Deresi, Kapıkaya Deresi, Şehir yolu Deresi) Erzurum şehir merkezinin kurulu bulunduğu alandan geçerek Karasu'ya ulaşmaktaydı. Bu sebeple dağların eteğinden ova ortasına doğru uzanan birikinti koni ve yelpazeleri, metrelerce kalınlığında tutturulmamış çakıl, kum, blok ve çamur depolarından oluşmaktadır. Bu özellikteki bir depo dağlardan inen kar ve yağmur sularını kolayca sızdırmaktadır. Sızan sular, ovanın ortasında en alçak noktalarda yığılmakta ve yer yer kaynak suyu olarak yüzeye çıkmaktadır. Bununla beraber Karasu ve kollarının, ovanın ortasına yığıldığı killi alüvyonlar burada geçirgenliği önlediğinden taban suyu seviyesi yüksek, drenajsız sahalar oluşmuştur. Karasu boyunca uzanan Mülk Sağlığı, Kan Sazlığı, Müdürge Sağlığı, Müdürge bataklığı ve göller mevki bu drenajı bozuk ağır bünyeli toprakların yığıldığı alanlardır.

Erzurum Havzası, European Seismological Commission' a göre (ESC) deprem açısından orta ve yüksek tehlikeli bölgeler sınıfındadır. Türkiye deprem bölgeleri haritasındaki verilere göre ise havza birinci ve ikinci derecede deprem bölgesidir. MTA'nın hazırlamış olduğu güncel fay haritası verilerine göre havza ve yakın çevresinde aktif fay zonları Erzurum-Tiflis Fay Zonu, Palandöken Fay Zonu, Aşkale Çizgiselliği ve Kandilli Fayıdır. DSİ genel müdürlüğünün su sondaj verileri göstermiştir ki ovadaki alüvyon kalınlığı dağ eteklerine doğru 50 metre civarında iken ova ortasında 200 metreye ulaşmaktadır. Bu noktalarda faylar kalın alüvyon çökelleri altında gömülü kalmıştır.

Erzurum Fay Zonu, sol yönlü doğrultu atımlıdır. Erzurum'un doğusundan başlayarak Erzurum, Dumlu, Tortum, Narman, Horasan fayları ile devam eder. Bu faylar KD-GB istikametinde genişliği yer yer değişen (8-25 km) kuşaklar halinde uzanırlar. Erzurum fayı, Erzurum-Taşoluk (Tortum) arasında 50 km boyunca uzanır. Enine profili Kargapazarı-Karasu Çayı arasında birbirine az çok paralel faylardan oluşan bir kuşak halinde olup (Şenyurt, Dumlu, Kargapazarı, Köşk, Karakale-Pertek Fayları) Erzurum Havzası'nı doğudan sınırlandırmaktadır. Kuşak içerisindeki Kargapazarı, Karakale-Pertek Fayları, Kargapazarı Dağlarını kesmektedir. Havzadaki başka bir fay sistemi olan Palandöken Fayı, Erzurum Havzası'nın güney sınırını belirlemiştir. Havzanın doğusunda Akyıldırım Dağı mevkiinde Erzurum fay zonuna ait segmentlerle çakışır. KD-GB istikametinde, birbirine paralel ve boyları farklı uzunluktaki birçok fay, Palandöken Dağları'nı keserek kademeler halinde Erzurum Ovası'na doğru inmektedir. Bu faylardan bazıları (Börekli-Tepeköy-Tuzcu hattı) Yenişehir, Yıldızken ve Kiremitlik Tepe arazilerini keserek şehir merkezine kadar devam etmektedir. Erzurum Havzası'nın oluşumu ve gelişimini etkileyen başka bir kırık hattı Aşkale fayı ile ona dik uzanan Kandilli Fayıdır. Aşkale çizgiselliği olarak ifade edilen fay, Tercan-Eskipolat köyü (Aziziye) arasında KD-GB istikametinde, 57 km'lik bir uzunluğa sahiptir. Bu hat boyunca fay, Gelinkaya Formasyonunu da kesmiştir. Bu kuşak, havzanın kuzey-kuzeybatı sınırını belirlemiştir. MTA'nın hazırlanmış olduğu diri fay haritasında havzanın kuzeydoğusunda Umudum Mahallesi civarında da olası faylar belirlenmiştir.

Poisson olasılık dağılımına göre havzada M:6.0 büyüklüğünde deprem olma olasılığı 10 yıl içerisinde % 73, tekrarlama periyodu 8 yıldır. Bu değer, Magnitudü 6.5 olan bir deprem için 22 yıl, M:7.0 olan bir deprem için 64 yıl, M:7.5 olan bir deprem için 233 yıl bulunmuştur. Erzurum'da tarihsel ve aletsel dönemde meydana gelmiş depremler incelendiğinde görülmektedir ki saha sık sık ve şiddetli depremlere maruz kalmıştır. Bu depremler sırasında çok sayıda can kaybı olmuş, birçok ev ve resmi kurum binası yıkılmıştır. AFAD'dan elde edilen verilere, göre tarihsel dönemde kayda geçmiş 18 yıkıcı depremden en şiddetli olanı 1875 yılında gerçekleşmiştir ve X şiddetindedir (M: 7.3). 1852,1859 ve 1868 yılında olan depremler ise IX şiddetindedir. Bunlardan 1859 yılında meydana gelen depremde 15.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Aletsel dönemde kaydedilen depremlerden en şiddetli olanları ise 13 Eylül 1924 (Erzurum-Köprüköy) ve 30 Ekim 1983 (Erzurum-Şenkaya) yılında meydana gelmiştir. Bunların şiddetleri M:6.8 ve M: 6.6 büyüklüğündedir. Elde edilen veriler göstermektedir ki Erzurum fayları M: 7 den büyük deprem üretme potansiyeline sahiptir.

4. ERZURUM'DA YERLEŞMENİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Erzurum ili sınırları içerisinde yerleşmenin ilk izlerine mağaralarda ve höyüklerde rastlamaktayız. Buralarda ulaşılan kalıntılar, sahanın Paleolitik çağdan beri yerleşmek için seçildiğini göstermektedir. Bu ilk yerleşmelerin konumlarının özellikle bir dere ya da çaya yakın bulunması yer seçimi ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. İlk İnsanların geçim kaynaklarının tarım ve hayvancılık olması, etrafi tepelerle çevrili alüvyal düzlükleri çekici hale getirmiştir. İhtiyaç duydukları temiz su kaynağı, verimli tarım toprakları ve hayvanlarına taze ot bulabilecekleri yakın çevredeki yükseltiler yer seçiminde en önemli faktörler olarak ortaya çıkmıştır.

Paleolitik, ilk insanların yaşadıkları çağ olarak bilinmektedir. Erzurum ve çevresinde Paleolitik Çağ yerleşmelerine Hamamderesi mevkiinde ve Dumlu bölgesindeki Şıpşıp Mağarasında rastlanmıştır (Kökten, 1943: 165-169). Höyükler ise Erzurum Ovası'nda Karasu ve yan kolları boyunca sıralanmaktadır. Kaynaktan itibaren Akdağ, Güzelova, Değirmenler, Karaz, Pulur, Tilkitepe, Çiğdemli, Aşıklı, Alaca, Cinis ve Aşkale höyükleri bulunmaktadır. Höyüklerin özellikle Ilıca'da yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bugün Kahramanlar, Pulur, Çiğdemli ve Alaca köylerinde bulunan höyükler birbirlerine çok yakın mesafededir. Kalkolitik çağ insanların özellikle bu mevkileri seçmesinde elbette Karasu ve onun taşıyıp yığıldığı verimli topraklar çok önemli bir faktördür. Yakın çevrede hayvanları için bol ot bulabilecekleri tepelik alanlar da vardır. Engebeli olmayan bu araziler ulaşımı da kolaylaştırmıştır. İnsanlar bugün de yerleşmek için yine bu mevkileri seçmiştir. Öyle ise ilk insanların burada yerleşmesini sağlayan nedenler günümüz insanlarına da çekici gelmiştir.

Erzurum şehrinin kurulduğu ilk yer olduğu düşünüldüğünden Karaz höyüğün ayrı bir önemi vardır. Karaz Höyük Kahramanlar Köyü'nde (günümüzde mahalle olmuştur) bulunmaktadır. Höyük 16 metre yüksekliğinde, 200 metre genişliğindedir. Kalkolitik çağdan Bizans Dönemine kadar uzanan yapı katı tespit edilmiştir (Ceylan, 2008: 70). Höyükteki ilk yerleşme taş devri insanları tarafından kurulmuştur.

Erzurum çok eskiden beri ve bilhassa Ortaçağlarda uzak doğudan, Çin, Hind, Orta Asya ve İran'dan batıya gelen ticaret kervanlarının mühim bir uğrağı ve mübadele merkezi idi. Şarktan gelen ticari mallar evvelâ Akdeniz'e ve Basra körfezine, daha sonra Trabzon'a ve Karadeniz'e inmek için Erzurum'dan geçiyordu. Erzurum Osmanlıların İstanbul ve İzmir'den sonra en mühim gümrük merkezi idi. Osmanlı Devletine mühim gelir sağlıyordu (Konyalı,1960: 11). Tarihi boyunca Anadolu'da kurulan hangi milletin egemenliğine geçiyse doğu sınırından ve çevreden gelebilecek saldırıların durdurulabilmesi için önemli bir kale olma özelliğini korudu. Zaten ilk kuruluş amacı savunma ihtiyacından kaynaklanmıştı. Eski ticaret yolları üzerinde bulunan bu şehrin eteğinde kurulduğu Topdağı, güneyini kuşatan Palandöken Dağları, kuzeyini kuşatan Dumlu Dağları ve doğuda Kargapazarı Dağları, Güneybatıda ise Kiremitlik tepeleri doğal birer savunma hattı olarak uzanmaktadır. İlk kuruluş yeri belirlenirken savunma ihtiyacı, ticaret yollarının güvenliği esas alınmakla birlikte elbette buraya yerleştirilecek halkın su ihtiyacı, tarım ve hayvancılık yapabilecekleri verimli arazilere de sahip olması dikkate alınmış olmalıdır. Bu sahada 12-17 katlı binalar yapmayı düşünmediklerinden zeminde derelerin taşıyıp yığıldığı 200-300 metre kalınlığındaki alüvyal tabaka, yüksek yeraltı suyu seviyesi ile çevreyi kuşatan ve zeminden geçen çok sayıda fay bir önem taşıyordu.

1/25.000 ölçekli Erzurum topografya haritası ile Fuat Bey'in çizmiş olduğu haritadan anlaşıldığı üzere DSİ tarafından dere ıslah çalışmaları yapılmadan önce güneyden ve doğudan kaynaklanan dereler şehrin içinden geçerek Karasu'ya ulaşmaktaydı. Bu derelerden en doğuda olanı (Kapıkaya Deresi olabilir) Topdağı'ndan kaynağını almakta ve Kars Kapı yakınlarından şehre girmekteydi. Gümüslü kümbetin kenarından kuzeye yönelmekte olan dere Osmanlı zamanında kışlaların olduğu noktadan geçerek Kavak Kapı yakınlarından şehri terk etmekteydi. İkinci bir dere Palandöken'den kaynağını almakta, Hasan Bari ve cirit meydanı arasından şehre girmekteydi. Kumlu Dere adı verilen bu dere Erzurum Kalesine doğru akmakta, burada yine palandökenlerden kaynaklanıp şehre ulaşan başka bir dere ile birleşmekteydi. Yoluna devam eden akarsu Kan yolu yakınlarında şehri terk ederek Karasu'ya ulaşıyordu. Yine Palandöken'den kaynağını alan Deremahallesi Deresi Kiremitlik Tepelerin doğusundan şehre girmekte bugünkü Çaykara- Hastaneler caddesi mevkiinden geçerek İstanbul Kapı'nın önünden şehri terk etmekteydi. Şehrin batı sınırında akan dereler ise Karapınar (Kırkdeğirmenler)- Karnıyarık Dereleridir. Palandöken Dağları'ndan kaynağını alan bu iki dere Kiremitlik tepeleri ve Harput Kapı yakınından geçerek birleşmekte ve bugünkü Atatürk Üniversitesi yerleşkesinden geçerek şehri terk etmekteydi.

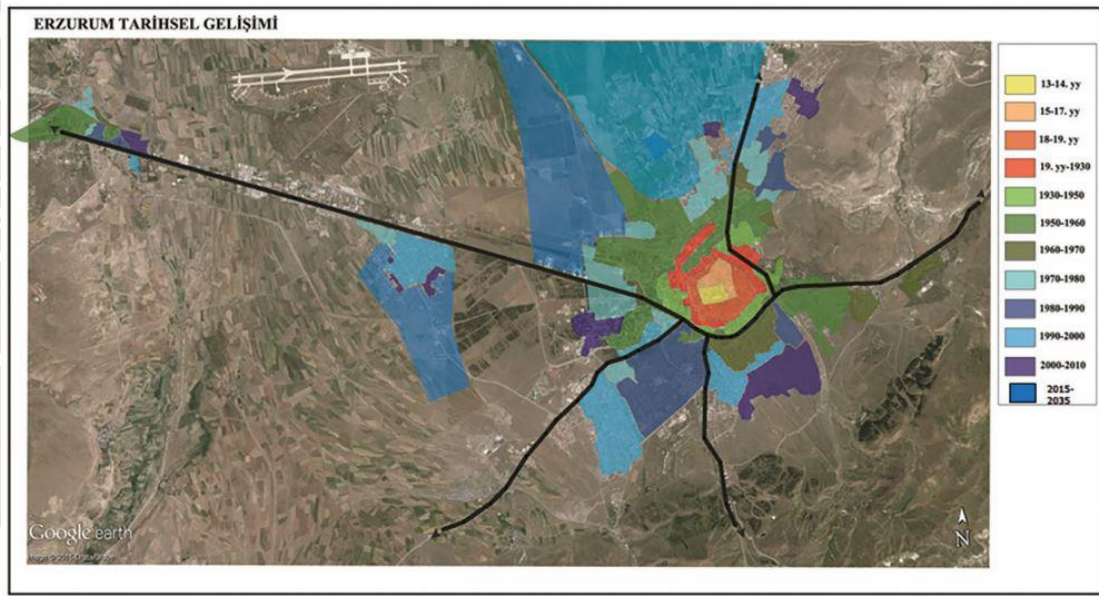
4.1. Erzurum Şehrinin Yayılma Süreci

Kurmay yarbey Fuat Bey'in hazırladığı harita ile Büyükşehir Belediyesinin hazırladığı Erzurum'un tarihsel gelişimi haritasının analiz edilmesinden ve arazi çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre Erzurum MS. 450 senesinde kurulduğunda iç kaleden ibaretti. Daha sonra kent bugünkü Tebriz Kapı, Gürcü Kapı, Erzincan Kapı ve Yeni Kapı arasında genişlemiştir. Şehrin kurulduğu bu alan Palandöken Dağları'ndan ovaya doğru akan derelerin oluşturduğu bir birikinti yelpazesidir. Taban pleistosen yaşlı karasal kıvrıntılar, kum ve çakıl içeren eski alüvyonlardan oluşmuştur. Savunma ihtiyacı sebebi ile iç kale ve bu semtleri içine alacak şekilde bir sur yapılmıştır. Bu sur kabaca bir dikdörtgen şeklindedir. Yaklaşık 30 metre bir aralıktan sonra bu suru ikinci bir sur kuşatmaktaydı. MS 13-14. yüzyılda Erzurum'un yayıldığı alan bu surlarla çevrili iç kale ile surlar dışında halkın yaşadığı dış mahalleler şeklindedir. 15-17. yüzyıllar arasında ise şehrin kuzeydoğuya doğru, özellikle Gürcükapı istikametinde daha fazla geliştiği anlaşılmaktadır.

Surlar dışında kalan, halkın yaşadığı bölgeler çevreye doğru yayılmaya devam edince güvenlik sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple 16. yüzyılda bu bölgeleri içine alacak şekilde üçüncü bir sur yapılmıştır. Bu üçüncü surun duvarları bugünkü Kavak Mahallesi, Gez Mahallesi, Mumcu, Dere Mahallesi, Çırçır, Mahmudiye, Gavurboğan, Habıpefendi ve Abdurrahmanağa mahallelerini içine alacak şekilde uzanıyordu. 18-19. yüzyıllarda şehrin sınırları Batıda İstanbul Kapıya, güneybatıda Harput Kapı ve Kiremitlik Tepelerine, güneyde Toprak Tabya, Hasan Basri ve cirit meydanına, güneydoğuda Kars Kapıya, doğuda Topdağına kuzeyde ise Kavak Kapıya ulaşmıştı. Bu geniş alana dışardan gelebilecek saldırıları önlemek ve etkili bir karşılık verebilmek için zamanın savunma tekniklerine de uygun olarak toprak istihkamlardan oluşan dördüncü surun yapımı gerçekleştirilmiştir. Erzurum'un iç içe surlarla çevrili bu görüntüsü 19. yüzyılın ikinci yarısında değişmeye başlamıştır. Ateşli silahların ve topların gelişmesi surların savunmadaki önemini kaybolmasına neden olunca zamanla büyük bir kısmı yıkılarak ortadan kalkmıştır.

Erzurum şehrinin cumhuriyet döneminde yayılış istikametlerini bu dönemde hazırlanmış olan şehir planlarından takip edebilmekteyiz. Bu kapsamda hazırlanan ilk plan Lambert Planıdır. Bu çalışmada J.H. Lambert, bahçeli siteler, aile evleri, çoğunlukla iki katlı konutların yer aldığı işçi ve esnaf mahalleleri, üç kat izni verilen yeni mahalleler, ticarethane ve konutların bir arada bulunacağı karma bölgeler planlamıştır. Sanayi bölgesinin kentin kuzeyinde olmasını önermiştir. Lambert Planı büyük ölçüde uygulanmıştır (Dursun, 2016: 147-159). Daha sonra yeni plan ihtiyacı ortaya çıkmış 1967 de Zeki Yapar tarafından şehrin planı hazırlanmıştır. Bu planda şehrin belli bir mesafe uzağında uydu kentler önerilmiştir (Gez Köy ve Ilıca civarında). Kentin gelişme alanı olarak bugünkü Yenişehir semti ön görülmüştür. Sanayi bölgesi Zeki Yapar planında da şehrin kuzeyinde gösterilmiştir. Ancak sonradan yapılan değişikliklerle sanayi bölgesi batıya, bugünkü konumuna taşınmıştır. Böylece kırsal bir yerleşme olan Gez Köyün yerleşime açılması kolaylaşmıştır. Erzurum Nazım Plan Bürosu 1981 yılında 1/25000 ölçekli Erzurum kent bütünü ve yakın çevresi nazım planı hazırlamıştır. Plana göre kentin sınırları kuzeydoğuda Dumlu, batıda Ilıca Kasabası ve bazı kırsal yerleşmeleri içine alacak şekilde genişletilmiştir (Dursun, 2016: 147-159). Sanayi bölgesinin Gez Köy yakınlarına alınması, verimli tarım arazilerinin bulunduğu taban suyu seviyesi yüksek güncel alüvyonlar üzerinde Gez Köy ve Dadaşkent adıyla yeni yerleşmelerin kurulmasına neden olmuştur.

Zeki Yapar planından sonra birçok plan yapılmıştır. Bunlardan 2011 yılında Plan Evi firması tarafından hazırlanan 1/5000 ölçekli nazım imar planı onaylanmış olup Erzurum'un kuzey, güney ve batı yönlerinde gelişmesi öngörülmüştür. Bu planda şehrin güneyine bir otoyol, kuzeydoğusuna bir ikinci sanayi bölgesi gösterilmiştir.

Harita 6: Erzurum'un Tarihsel Gelişimi. (Kaynak: Erzurum Büyükşehir Belediyesi)

Erzurum Büyükşehir Belediyesinin hazırlanmış olduğu Erzurum'un tarihsel gelişimi haritasından anlaşılmıştır ki 20. Yüzyılda Erzurum şehri her yöne doğru genişlemeye devam etmiştir. 1930' a gelindiğinde şehre bugünkü Kavak Mahallesi civarı, kuzeyde tren hattı ve DSİ'nin bulunduğu sahanın eklenmiştir. 1930-1950 arasındaki süre içerisinde şehir özellikle batıya ve güneye doğru gelişmiştir. Batıda Lalapaşa mahallesi, güneyde Muratpaşa ve Rabiaana mahalleleri, kuzeydoğuda Kurtuluş Mahallesi ve civarı bu dönemde şehre eklenmiştir. 1950-1960 yılları arasında Şehir kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinde genişlemiştir. Atatürk Üniversitesi yerleşkesi, Ilıca, Ömer Nasuhi Bilmen Mahallesi, Kombina, Şükrüpaşa ve Maksutefendi mahalleleri bu dönemde kurulmuştur. 1970-1980'de Gezköy Organize Sanayi Bölgesi, Tortum yolu üzeri sanayi çevresi, Kazım Karabekir Stadyumu ve Üniversite yerleşkeleri şehre eklenmiştir. 1980-1990 döneminde Yenişehir semti, Kazım Yurdalan Mahallesi, Ilıca çevresi, 1990-2000 döneminde ise Dadaşkent, Yıldızkent, Kayakyolu, İbrahim Hakkı Mahallesi ve otogar şehre katılan yeni yerleşim alanları olmuşlardır. Yakın zamanda ise şehir (2000-2010) Üniversite, Dadaşkent ve Ilıca çevresine doğru gelişmiş, Hilalkent, Yunusemre ve Abdurrahmangazi semtleri kurulmuştur. Yapılan planlamalara göre gelecekte şehir batıya doğru

yayımla eğilimindedir. Özellikle Erzurum Teknik Üniversitesi ve çevresi ile Prf. Dr. İhsan Doğramacı Bulvarı boyunca Dadaşkent'in çevresine doğru genişlemesi ön görölmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hazırlanan planlarda gelecekteki muhtemel nüfus tahmin edilerek yerleşme için uygun alanlar aranmıştır. Bu amaçla seçilen konumlarda sınırlayıcı tek etken topografik engeller olmuştur. Ulaşımın kolay sağlanabiliyor olması esastır. Bunlar dışında hiçbir coğrafî unsur önemsenmemiştir. Sıcaklık, rüzgar yönü ve şiddeti, sis, hava sirkülasyonu şartları, su kaynakları ve tarım arazilerinin korunması gereği bir tarafa, yerleşme alanlarının seçiminde zeminin jeolojik, jeofizik, tektonik ve sıvılaşma özellikleri göz ardı edilmiştir. Yapılan ilk planlarda kat sayısının 2-3 olması bu yaklaşımı makul gösterebilirdi. Ancak günümüzde yapılan binaların 10-17 kata ulaşması tehlikeli bir durumu da beraberinde getirmiştir.

SONUÇ

Erzurum şehri Erzurum Ovası'nda kurulmuştur. İlk kurulduğunda ovanın güneydoğusunda Topdağı'na yaslı korunaklı bir konumda iken bugün her yöne, özellikle batıya ve kuzeye hızla yayılmaya devam etmektedir. Gelecekte şehrin genişlemesi öngörölen yönler ovanın en alçak bölgeleri olup faylanmaya bağlı olarak çökmüş, taban suyu seviyesi yüksek, metrelerce kalınlıkta alüvyal malzeme ile örtölü, birinci sınıf tarım arazilerinden oluşmaktadır. Şehrin kuzeyinde Karasu Çayı boyunca ve Müdürge yakınlarında karların eridiği, yağmurların arttığı dönemlerde bataklık ve göllenmeler oluşmaktadır. Merkez ilçelerin her üçü de güncel ve eski alüvyonlar ile çökellerden oluşun, daha yaşı arazileri örten kalın bir istif üzerinde bulunmaktadır.

Nazım İmar Planlarına Esas Etüt Çalışmaları sonuçlarına göre Erzurum Havzası Ö.A-1-1 (sıvılaşma tehlikesi açısından önemli alanlar), Ö.A-5 (Mühendislik parametreleri açısından (şişme, oturma, taşıma gücü sorunlu alanlar), Ö.A-5.3 (yüksek yeraltı suyu seviyesine sahip sorunlu alanlar) Ö-A-2.1 (önlem alınabilecek nitelikte stabilite sorunlu alanlar) ve AJE alanları (ayrıntılı jeoteknik gerektiren alanlar) sınıfına dahildir. Havza, özellikle Aziziye ve çevresi yatay ve düşey kuvvetlere karşı zayıf dayanımlı olup yüksek oranda sıkışabilir, orta yoğunlukta, çok gevşek, muhtemel litoloji yeraltı suyu ihtiva eden kum ve kilden bir zemin niteliğine sahiptir.

Sıvılaşma tehlikesi açısından önemli alanlar, inceleme alanında morfolojik açıdan eğimin % 0-10 arasında olduğu, temeli kalın güncel alüvyal çökellerin oluşturduğu yerlerdir. Önlem alınmadığı takdirde sıvılaşma sorunlarının olabileceği bu alanlar jeoteknik açıdan oturma, çökme, taşıma gücü gibi sorunların yaşanacağı, Erzurum Ovasının 1750-1780 metre arasındaki orta-çukur bölgelerine karşılık gelmektedir. Karasu Çayına yakın kesimler, Pulur çayı, Teke Deresi, Büyükdere gibi derelerin ovaya boşalım yaptığı yelpazelerin uzak kesimleri bu alanları oluşturmaktadır. Buralarda zemin çok gevşek, suya doygun ve sıvılaşmaya karşı çok duyarlıdır. Erzurum Ovası'nın orta kesimlerinde genel olarak yeni alüvyon ve akarsu taşkın ovası alüvyonları, bataklık çökelleri yer alması, bunların yanal-düşey yönde çok sık geçişler göstermesi ve yer altı su seviyesinin yüzeye çok yakın olması bu alanlarda sıvılaşma riskini artırmaktadır. Bu sebeple sıvılaşma analizleri ayrıntılı olarak yapılmalı gerekli önlemler ve zemin iyileştirme yöntemleri uygulanarak sıvılaşma tehlikesi ortadan kaldırılmalıdır.

Erzurum Havzasında yapı temelleri sıvılaşabilir tüm zemin katmanlarını taşıyacak biçimde kazıklı temeller üzerine oturtulmalı, yüksek katlı yapılaşmadan kesinlikle kaçınılmalıdır. Hafif yapı malzemeleri kullanılmalıdır. Büyük boyutlu yapıların yapılması söz konusu ise sıvılaşmanın sebep olacağı taşıma gücü kaybını azaltmak için binalar bodrumlu yapılmalıdır. Çevre drenajının (atık su, yeraltı suyu, yer üstü suları) yeterli bir şekilde yapılması da çok önemlidir.

Erzurum Havzası'nda eğimin % 0-20 arasında olduğu, temel zemini Pliyosen yaşı Çobandede volkanitlerine ait aglomera, tüf, ve proklastikler ile Kuvaterner yaşı eski alüvyal çökeller, alüvyal yelpaze çökelleri ve yamaç molozu çökellerinin oluşturduğu, önlem alınmadığı takdirde oturma, zayıf taşıma gücü, yüksek zemin büyütmesi ve zemin hakim büyütmesinin beklendiği alanlar Erzurum şehir merkezi, güney, güneydoğu, batı, kuzeybatı ve kuzeyde Çobandede volkanitleri ile eski alüvyon çökellerinin yüzeylendiği alanlardır. Buralarda yeraltı suyu seviyesi 0-12 metre arasında değişmektedir. Alüvyal birimlerin hem yatay hem de düşey olarak çok kısa mesafelerde tane boyutu açısından heterojen bir yapıya sahip olması şişme, farklı oturma ve taşıma gücü problemleri ortaya çıkarabilir.

Yeraltı su seviyesi ovanın ortasına doğru yapılaşmayı çok ciddi şekilde tehdit edecek şekilde sığ iken dağ yamaçlarında daha derinlerde bulunmaktadır. Erzurum Ovasında açılan kuyuların genelinde yeraltı suyu yüzeye yakın seviyelerde görünmektedir. Havza ortasında 0,5m-3,0m derinlikte yeraltı suyu başlarken havza kenarlarına doğru 3,0m-13,0m derinlikte başlar. Çevredeki yüksek bölgelerden Erzurum Ovası tabanına ulaşan yüzey suları ise Karasu tarafından toplanır. Ayrıca Palandöken dağlarından ovaya inen birçok kuru dere yatağı bulunmaktadır. Yağışlı dönemlerde taşkın riskini önleyebilmek için DSİ ve yerel yönetimler kanal ve seddeler yaparak gerekli önlemleri almış ve ıslah çalışmalarını tamamlamıştır. Ancak yine de yeni yapılacak planlamalarda sel-taşkın tehlike riskine karşı DSİ görüşü alınmalı gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Karasu Çayı ve yan kolları boyunca DSİ Bölge Müdürlüğü'nün belirlemiş olduğu su baskını-taşkın riski taşıyan alanlar belirlenmiştir. DSİ'nin 12.08.2010 tarihli yazısında “ mutlak koruma alanı ilan edilen saha içerisinde imar faaliyetleri kesinlikle yasaklanmalıdır” denmektedir.

Eğimin % 20-40 olduğu alanlarda temeli oluşturan zeminin andezit, bazalt, tuf, aglomera ve proklastik birimlerden oluşan (üst Miyosen – Pliyosen) volkanik kayalar ile çakıltı, kum taşı ve marn ardalanmasından oluşan Pliyosen yaşlı sedimanlardan oluşması sahada stabilite sorunun yaşanmasına sebep olmaktadır. Havzanın batısında ve kuzeyinde silt, kum, kil, silttaşı ve marn depolarından oluşan Gelinkaya Formasyonunun yayıldığı alan ile Kiremitlik Tepeleri ve çevresinde stabilite sorunu gözlenmektedir.

Topografik eğimin % 40 dan fazla olduğu alanlarda genellikle andezit, bazalt, tuf, aglomera ve proklastik birimlerden oluşan volkanitler ile çakıltı, kumtaşı ve marn ardalanmasından oluşan sedimanter kayaların olduğu yerlerde önlem alınamayacak derecede kaya düşmesi, heyelen, kütle kayması gibi duraysızlık sorunu beklenmektedir. Kayalık alanlar ve dere yataklarındaki yüksek eğimli yerler bu alanlardandır. Havzada özellikle Bingöl Dağı volkanitleri ve Çobandede volkanitlerine ait birimlerin olduğu % 40 dan büyük eğim şartlarına sahip alanlarda küçük çaplı heyelan, akma ve kütle hareketleri gözlenmiştir. Palandöken'e yakın dağlık kesimlerin etek kısımlarında yağışlı mevsimlerde bu tür akmalar görülmektedir. Miyosen – Pliyosen yaşlı % 20-40 eğim değerlerine sahip alanlarda kontrolsüz kazılar olmadıkça yamaçların duraylı olduğu ifade edilmektedir. Ancak bölge 1. ve 2. dereceden deprem bölgesi olduğundan yapılaşma öncesi “*Deprem Bölgelerinde Yapılacak Yapılar Hakkında 2007 Yönetmeliği*”nde belirtilen kurallara titizlikle uyulması, uygulama imar planı ve parsel bazında yapılacak etütlerde ayrıntılı şev analizi yapılması gerekmektedir.

Erzurum Havzası'nda AJE alanları (ayrıntılı jeoteknik gerektiren alanlar) diri fay tehlikesi olan alanlardır. Yerleşme alanlarında fay kazısı yapacak uygun alanların olmaması, yer yer 200 metreden kalın alüvyonların fayların üstünü örtmüş olması, ayrıca fayların 20 kilometreyi bulan bir hat içerisinde yayılmış bulunması tehlikenin boyutlarını tam anlamıyla tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Bununla beraber Erzurum fay zonuna ait fayların her iki tarafında 40 metre olmak üzere toplam 80 metre olan alanlar diri fay tehlikesi olan AJE alanları olarak kabul edilmektedir. Bu sahada günümüzde birkaç köy dışında büyük nüfus yoğunluğu ve yapılaşma bulunmamaktadır. Ancak bunlar sahanın 1. ve 2. dereceden deprem bölgesi olduğu ya da yüksek deprem riski taşıyan bir yöre olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Geçmişte meydana gelen depremlere bakılırsa özellikle Dumlu ve Palandöken faylarının yaklaşık 6-7 arası büyüklükte deprem üretebilme potansiyeli olduğu anlaşılmaktadır. Depremlerin tekrarları periyotlarına göre Yapı ömrü ortalama 50 yıl olan bir binanın 6.0-6.5-7.0 büyüklüğünde bir depremle karşılaşma ihtimali %50'nin üzerindedir. Bütün bunlara rağmen Erzurum'da son zamanlarda yapılan binaların yükseltisi 17 kata kadar ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

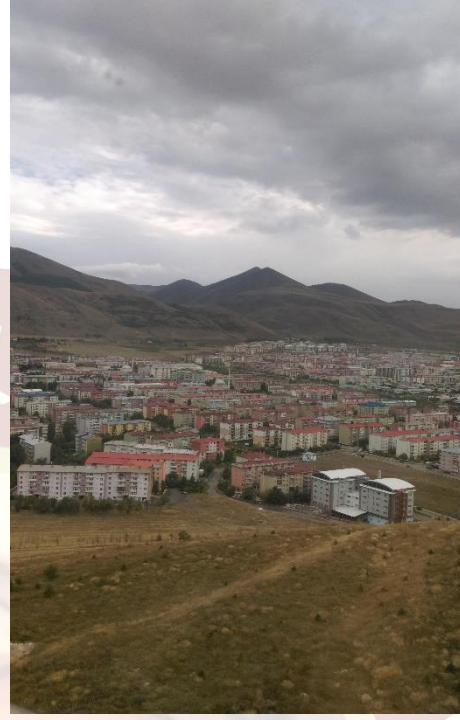
- Akın, U., (2016). *Gravite verilerinden Türkiye'nin sismik hız dağılımı ve kabuk yapısının ortaya çıkarılması*. MTA Dergisi 153, s.185-202.
- Aksu, B. (2014). *Erzurum şehir merkezinde kuzey-güney doğrultulu bir hat boyunca yer alan yapı stoğunun zemin ve yapı periyodu açısından değerlendirilmesi*. Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Altınlı, E., (1966). *Doğu ve Güneydoğu Anadolunun jeolojisi*. MTA Dergisi, no:66-67
- Atalay, İ., (1978). *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*. Ankara. Sevinç Matbaası.
- Atalay, İ., (1983). *Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları*. Ege Coğrafya Dergisi, C.1, S.1, s.68-99.

- Beygu, A.Ş., (1936). *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. İstanbul. Bozkurt Basımevi.
- Çakıcı, H., Tüdeş, Ş., Bulut, F. (2012). *Kentsel Kullanım Alanında Gelişen Heyelanlar Ve Jeoteknik Analizi: Kırkdeğirmenler (Erzurum) Örneği*. Gazi Üniversitesi Mühendislik- Mimarlık Dergisi. C.27, S.4., s.739-751.
- Ceylan, A., (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum. s.70.
- Dursun, D. ve diğerleri. (2016). *Kış Kenti Erzurum'da İklim, Planlama ve Yerel Yönetim Politikalarının Etkileşim Düzeyi*. Planlama;26(2), s.147-159.
- Ercan, T. ve diğerleri. (1990). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Neojen Volkanitlerine İlişkin Yeni Jeokimyasal, Radyometrik ve İzotopik Verilerin Yorumu*. MTA Dergisi, S.110, S.143-164.
- Eymirli, S. (1994). *Erzurum Kenti Açık Ve Yeşil Alanlarının Saptanması Ve Kent İçi Açık Yeşil Alan İlkeleri Yönünden Araştırılması*. Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Adana.
- Gedik, A., (1985). *Tekman (Erzurum) Havzasının Jeolojisi ve Petrol Olanakları*. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/581414>.
- Keskin, M., (1998). *Erzurum- Kars Platosunun Çarpışma Kökenli Volkanizmasının Volcano Stratigrafisi ve Yeni K-Ar Yaş Grupları Işığında Evrimi: Kuzeydoğu Anadolu*. MTA Dergisi, S.120, s.135-157.
- Koçyigit, A. ve Diğerleri, (1985). *Karasu Havzası'nın (Erzurum) Tektonomorfolojisi ve Mekanik Yorumu*. C.Ü. Mühendislik Fakültesi Yer Bilimleri Dergisi, C.2, S.1, s.3-15.
- Konyalı, İ.H, (1960). Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, ErzurumTarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, Sayı: 2, İstanbul. Ercan Matbaası.
- Kökten, İ.K. (1943). *Karaz Sondajı*. Türk Tarih Kongresi- 3, Ankara, s.165-169.
- Küçükuşurlu, M. (2017). *Erzurum Kalesi ve Tabyaları Hakkında Bazı Tespitler*. ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 11/3, s.67-84.
- Pamukçu, O. ve Diğerleri. (2015). *Doğu Anadolu Bölgesindeki Kabuk Yapısının Düşey ve Yatay Yönlü Analizi*. MTA Dergisi, S.151, s.221-233.
- Şaroğlu, F., Yılmaz, Y. (1986). *Doğu Anadolu'da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri*. Maden Tetkik ve Arama Dergisi, S.107, s.73-94 .
- Tarhan, N. (1991). Hınıs-Varto-Karlıova (Erzurum-Muş-Bingöl) Dolayındaki Neojen Volkanitlerinin Jeolojisi ve Petrolojisi. MTA Dergisi, S.113, s.45-60.
- Yurttaş, H . (2000). *Fuat Bey'in Erzurum Haritası*. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Erzurum. S.15, s49-71.
- 25 Mart (Mw:5.5) ve 28 Mart (Mw:5.5) 2004 Aşkale Depremleri Değerlendirme Raporu*. MTA Genel Müdürlüğü Jeoloji Etütleri Daire Başkanlığı.
- Erzurum Büyükşehir Belediyesi 1/ 5000 ölçekli nazım imar planına esas jeolojik-jeoteknik Etüt Çalışması*, (2011). Anakent Planlama Ltd. Şti.
- Palandöken Belediyesi 1/1000 ve 1/5000 Ölçekli İmar Planına Esas Mikrobölgeleme Etüt Raporu*. 2016. Aydın Mühendislik.
- Erzurum İli Aziziye İlçesi Selçuklu ve Saltuklu Mahalleleri Revize İmar Planına Esas jeolojik-jeoteknik Etüt Raporu*. 2014. Erzurum.

EKLER

Fotoğraf 1: Palandöken Dağları eteklerinde kurulmuş yerleşme.

Fotoğraf 2: Yıldızkent yerleşmesinden bir görünüş.

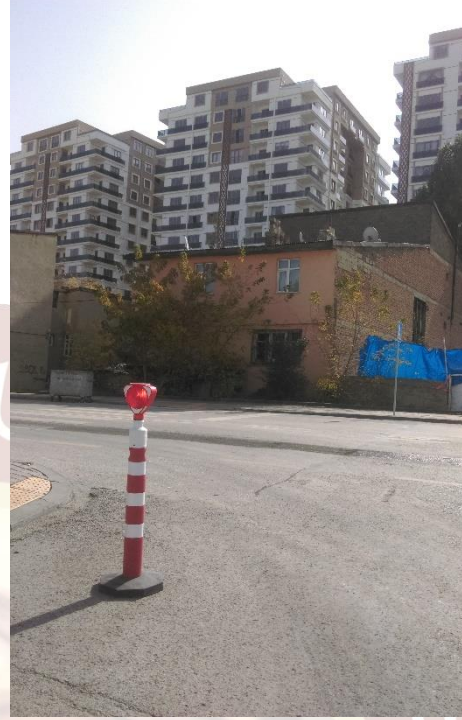
Fotoğraf 3: Erzurum’ da son zamanlarda yapılan 10 kattan yüksek binalar.

Fotoğraf 4: Erzurum’ da son zamanlarda yapılan 10 kattan yüksek binalar.

Fotoğraf 5: Dadaşkent’de zemin özelliklerine uygun iki katlı bir bina.

Fotoğraf 6: İstanbul Kapi’da eski ve yeni Evlerden bir görünüş.

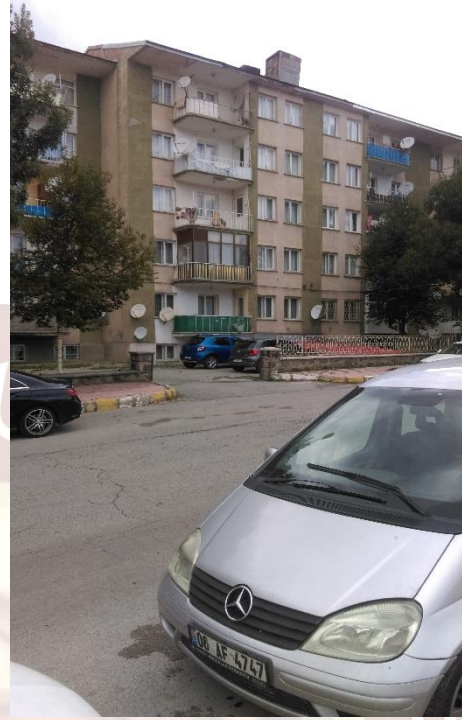
Fotoğraf 7: Eski akarsu vadisine yapılmış katli binalar.

Fotoğraf 8: Eski akarsu vadisine yapılmış çok katli binalar.

Fotoğraf 9: Erzurum'da yeni kurulmuş yerleşmelerden biri.

Fotoğraf 10: Yenisehir semti kurulurken yapılan ilk binalardan biri.

**MANİSA YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN YAZMA ESER CİTLERİ
HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME**
THE EVOLUATION ON BOOKBINDINGS BELONG TO MANISA MANUSCRIPT LIBRARY

Doç. Gül GÜNEY¹

ÖZET

Şehzadeler şehri olan Manisa tarihte maddi ve manevi pek çok zengin kültürel değerlere sahip olmuştur. Bu değerler arasında Manisa ve çevresinden temin edilmiş yazma eserler başta gelir. Bu eserler merkezde şahıs, cami, mescit, medrese gibi yapılardan, Akhisar, Kırkağaç, Soma, Gördes, Demirci gibi de çevre ilçelerden toplanmıştır. Bugün söz konusu yazma eserler Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. Kütüphanede yaklaşık 8bin 249 adet Cd. ve DVD aktarılmış yazma eser bulunmaktadır. Zengin koleksiyona sahip kütüphane tıp, edebiyat, astroloji, dini bilimler, tasavvuf, fıkıh, kelim gibi pek çok konuda yazma eseri bünyesinde barındırmaktadır. Söz konusu eserler gerek konuları, gerekse hat, tezhip, cilt gibi kitap sanatları açısından özellik taşımaktadır. Çalışmada Manisa Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer alan yazma eserlerin ciltleri hakkında genel bir değerlendirme yapılarak, kütüphanede aşırı yıpranmış, onarılmadığı durumda varlığını sürdüremeyecek bazı yazma eserlerden örnekler verilip durum tespiti yapılmıştır.

Anahtar Kelime: Manisa, Kütüphane, El Yazması, Cilt.

SUMMARY

Manisa, the city of the princes, has many rich cultural and material values in history. The Manisa manuscripts comes the first culturel material among the these values. These manuscripts were gathered from the area such as Akhisar, Kırkağaç, Soma, Gördes, Demirci and mosque, madrasah in the center. Today, these manuscripts are kept in the Manisa manuscripts library. There are approximately 14850 books with printed books before the alphabet revolution. The library which has a rich collection, contains many subjects such as medicine, literature, astrology, religious sciences, mysticism. These works are specific in terms of subjects, as well as book arts such as calligraphy, illumination and bookbinding. In this study, it was made a general evaluation about bookbindings located in Manisa manuscripts library. And In addition some manuscripts are given as an example If they are'nt repaired they can not survive.

Key Word: Manisa, Library, Manuscript, Bookbinding

GİRİŞ

Manisa, gerek coğrafi, siyasi, gerekse tarih içinde yer aldığı özellikli kimliği ile ege bölgesinin önemli şehirlerinden biri olmuştur. Tarih, coğrafya, siyasi, sanat, mimari ve maddi-manevi kültürel değerlerimiz gibi pek çok konu açısından önem arz ederek araştırmacıların dikkatini çekmiş, hakkında çalışmalar yapılmış ve yayımlanmıştır. Pek çok yönü ile özellikli olan Manisa şehri maddi kültürel değerlerimiz olan yazma eserleri de bünyesinde barındırması açısından önem taşımaktadır. Merkezde yer alan "Manisa Yazma Eser Kütüphanesi" bugün yazma eserlerin saklandığı özel kütüphanelerden biridir. Kütüphanede bulunan yazma eserler kendi binasına taşınmadan önce, 1945 yılından 2013 yılına kadar "Manisa İl Halk Kütüphanesinin" depolarında saklanmıştır. 2013 yılında restorasyonu tamamlanan "Hıdıroğlu Konağı" olarak da bilinen binaya taşınarak "Manisa Yazma Eser Kütüphanesi" adı altında hizmet vermeye başlamıştır. Kütüphanede yaklaşık 8 bin 249 adet CD ve DVD'ye aktarılmış yazma eser bulunmaktadır. Harf devriminden önce basılmış matbu eserlerle birlikte yaklaşık 14850 adet kitap vardır. Zengin koleksiyona sahip kütüphane tıp, edebiyat, astroloji, dini bilimler, tasavvuf, fıkıh, kelim gibi pek çok konuda yazma eseri bünyesinde barındırmaktadır. Kütüphanede yer alan yazma eserler merkezde cami, mescit, medrese, imarethane ve kütüphanelerden² Akhisar, Kırkağaç,

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi,
e mail: gul.guney@deu.edu.tr. Orcid Numarası: 0000-0001-2345-6789

²Manisa Yazma Eser Kütüphanesinde yer alan yazma eserlerin pek çoğu merkezde bulunan cami, medrese ve tekkelerden toplanmıştır. Ayrıca Muradiye ve çeşnigir kütüphanelerinden, Akhisar Zeynelzade ve Demirci Kıran Kütüphanelerinden de yazma eser toplandığı bilinmektedir. Manisa'nın ilk kütüphanesi olarak bilinen Saruhan beyi Muzaffereddin İshak Bey'in Ulu

Soma, Gördes, Demirci gibi çevre ilçelerden ve şahıs koleksiyonlarından toplanmıştır (Karagöz, 1974: 14-17). Ayrıca şehzadeler şehri olan Manisa, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman veya III. Murad gibi önemli padişahların şehzadelik yıllarını geçirdikleri şehir olması münasebeti ile Saray-ı Şehzadegân'da³ bulunan saray kütüphanesindeki kitapların da bu koleksiyonu oluşturmasında önem arz ettiği bilinir.⁴ Ne yazık ki bugün saray ve kütüphanesi ile ilgili bir kalıntı yoktur. Ancak kütüphane binası olacağı düşünülen Fatih kulesi de günümüz binaları ile uyum sağlamış ve sıradan bir yapı haline gelmiştir (Bilgin, 1995: 369-377).

Fatih Sultan Mehmed'in Saray-ı Şehzadegân'da kurmuş olduğu saray kütüphanesi içinde yer alan ve Osmanlı şehzadelerinin burada eğitimleri sırasında kullanmış oldukları kitapların bir kısmı bugün Manisa yazma eserler kütüphanesinde yer almaktadır. Yapılan araştırmada bu kitaplarda sultanların mühürleri, vakıf ve temellük kayıtları tespit edilmiştir. Örneğin Fatih Sultan Mehmed'e ait kitaplarda "Muhammed bin Murad Han" ibarelerinin yer aldığı beyzi formda mühür bulunur (Cunbur, 1957: 1-16). 45 HK 9424 envanter numaralı yazma eserde "Sultan Murad Bin Sultan Selim Han'ın bu Mushafı kendinin yaptırmış olduğu camiye (Muradiye Camii) H. 982 / M. 1574'de vakf ettiği" yazılıdır. Yine 45 Hk 2813 envanter numaralı yazma eserde, "III. Murat tarafından babası Kanuni oğlu Selim'in türbesine konmak üzere vakf edilmiştir" ibareleri yer alır. 45 Hk 9418 envanter numaralı yazma eserin sonunda ise Kanuni Sultan Süleyman'a ait vakıf kaydı sonradan eklenmiştir. Bu kayıtlar yazma eserin gerçek kimliğini ortaya koyduğu gibi Osmanlı hükümdarlarının kitaba olan düşkünlüğünün de bir belgesidir. Bugün kütüphanede yer alan pek çok yazma eserin (din, bilim, tarih, edebiyat vb. konulu) muhtevisiyatı kadar cilt, hat, tezhip gibi kitap sanatları açısından da değerleri yüksektir. Ancak pek çok yazma eser aşırı yıpranmış kültürel kimliklerini yitirecek durumdadır. Ciltleri dağılmış, sayfaları yırtılmış, kopmuş, mürekkebi akmış pek çok nadide eserin gelecek kuşaklara aktarılabilir durumu kalmamıştır. Bu eserlerin restorasyonu yapılmadığı takdirde, günümüzde yok olmaya yüz tutmuş geleneksel sanatlarımızdan cilt sanatının nadide örnekleri de yok olacaktır. Bu çalışma ile depolarda saklı kalmış, herkes tarafından erilmesi güç, sanat değeri yüksek yazma eserlerin cilt özellikleri tanımlanarak, acil restorasyona ihtiyacı olan eserlerin durum tespiti yapılmıştır.

DEĞERLENDİRME

Kütüphanede Bulunan Yazma Eserlerin Ciltlerinin Genel Özellikleri

Kütüphanede 8 bin 249 adet yazma eser bulunmaktadır. 12. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında istinsah edilmiş yazma eserler nadide, özellikli ciltlere sahiptir. Türk cilt sanatının tarihsel gelişimini ortaya koyabilecek örneklerle sahiptir. Ayrıca ciltleri kadar çok çeşitli konuları ihtiva etmesi açısından da önem taşırlar. Eserler kütüphanenin nem ve ısı ayarlı ve raylı sistem üzerinde hareket eden kitaplıkların yer aldığı depolarda saklanmaktadır. Bugünkü saklanma koşulları sağlıklıdır. Ancak daha önce maruz kaldığı dış etkenlerden dolayı eserlerin pek çoğu yıpranmış durumdadır. Hem ciltlerinde hem de sayfalarında yıpranmanın izleri görülmektedir. Özellikle ciltlerinde görülen yıpranmalar, sayfalarında bozulmalarına sebep olmuş, pek çok yazmanın sayfalarının dağılmış olduğu görülmüştür. Kütüphanede yapılan çalışmada ciltler hakkında aşağıdaki tespitler yapılmıştır:

- Ciltler, deri başta olmak üzere, kumaş, ebru ve mukavva gibi farklı malzemelerden yapılmıştır. Ancak çoğunluk olarak deri ciltler hâkimdir.

camii ve medrese ile birlikte, caminin kuzeyine yaptırılan İshak bey kütüphanesi Manisa'nın ilk kütüphanesi olarak bilinir. Bkz: Sadık Karagöz: Manisa İli Kütüphaneleri, Ayyıldız matbaacılık, Ank.1974, s.17-18

³ Çeşitli dönemlerden kalma çok sayıda yapıyla bugün adeta bir müze kent konumundaki Manisa'da, Sultan II.Murad, 849/1445-46 yılında kentin kuzeyinde bir saray inşa ettirmiştir. Saray-ı Şehzadegân yani Şehzadeler Sarayı adıyla bilinen bu yapılar topluluğu, Sultan II. Mehmed döneminde bazı eklerle genişletilmiş ve 1595 yılına kadar faal olarak kullanılmıştır. Bu tarihten sonra kentin Şehzadeler Kenti kimliğini yitirmesi nedeniyle terk edilen saray, hızla tahrip olmuş, yağmalanmış, buna karşılık zaman zaman yapılan onarımlarla ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Ne yazık ki saraydan günümüze, Şehzadeler Türbesi ile kent merkezindeki Fatih Parkı içinde yer alan ve bugün resmi kurum binası olarak hizmet veren Fatih Köşkü ya da Fatih Kulesi dışında herhangi bir yapı kalmamıştır. Bkz : İ. Bilgin, "Manisa Sarayı", Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, I, Ankara 1995, s. 369-377, M. Ç. Uluçay, Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi, İstanbul 1941, s.10, Ç. Uluçay - İ. Gökçen, Manisa Tarihi, İstanbul 1939, s. 81, Şakir Çakmak*- İnci Kuyulu Ersoy: "Manisa Saray Hamamı", Sanat Tarihi Dergisi, Cilt 21, sayı 1, Nisan 2012,

⁴ Kütüphanede pek çok yazma eserin temellük ve vakıf kaydında sultanlara sunulmuş olduğu ibareleri yer alır. Bkz: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 45 Hk 840, 45 Hk, 45Hk 2812, 45Hk 2813, 45Hk 9424 envanter numaraları pek çok yazma eserde bu kayıtlar görülür.

- Deri ciltlerde genelde kahverengi, bordo ağırlıkta olmak üzere siyah renkler kullanılmıştır.
- Mücellit imzalı ciltlere rastlanmamıştır.
- Deri ciltlerde görülen motif ve kompozisyonların dönemin özelliklerini taşıdığını görmekteyiz. Genelde şemse, salbek ve köşebent motiflerinden oluşan şemseli ciltler alttan ayırma, üstten ayırma ve soğuk şemse olarak tezyin edilmiştir. Bunun dışında yekşah, ceharkuşe, zilbahar, mülemma, mülevven ve müşebbek cilt örnekleri de bulunmaktadır.⁵
- Kütüphanede kumaş cilt örneklerine çok rastlanmamıştır. Ancak 45Hk 5165 Ahsenü'l-Hadis adlı yazma eserin cildinin desenli ipek kumaş olduğu tespit edilmiştir.
- Deri ve kumaş ciltlerin yanında kütüphanede battal, taraklı, şal ebrusu olarak adlandırdığımız çeşitli ebru kaplı cilt örneklerine rastlanmıştır.⁶ Bununla beraber kâğıt kaplı mukavva ciltler de görülmektedir.
- Ciltlerin kap içleri deri ve çoğunlukla aherli renkli kâğıtlar ve ebrulu kâğıtlarla kaplanmıştır. Ancak tezyinat açısından özellikli olduğu düşünülen 45 Hk 3136 ve 3137 envanter numaralı Ecza-i Şerif yazmalarının kap içlerinde müşebbek şemse örneğine rastlanmıştır. Kütüphanede müşebbek şemse örneğinin bulunduğu başka bir yazma yoktur.
- Ciltlerin bazıları yıpranmaması için yeşil renk keten ile kaplanmıştır. Yıpranan deri ciltler bezlerle ve farklı deri parçaları onarılmaya çalışılmıştır.
- Ciltler genellikle eserin istinsah tarihi ile uyumludur. Ancak sonradan tamir görmüş cildi değiştirilmiş metnin tarihi ile uyum sağlamayan örnekler de bulunmaktadır.
- Ciltlerin pek çoğunun şirazelerinin dağıldığı görülmüştür. Dağılmayan şirazelerde sıçandışi, balıksırtı gibi örme teknikleri görülmüştür.
- Tezyinat açısından değerlendirildiğinde ciltlerin genelde şemseli ciltler olduğu tespit edilmiştir. Şemse, köşebent ve salbek motifleri ciltlerin alt ve üst kapların dışlarında bazen de içlerinde kullanılmıştır. Bu alanlarda rumi ve hatayi gurubu motifler simetrik olarak kompoze edilmiştir. Ciltlerin tezyinatında kullanılan motif ve kompozisyonların döneminin üslup özelliklerine göre tasarlandığı görülmüştür. Örneğin 16.yüzyılda önemli sanatçılardan olan Şahkulu'nun eserlerinde yer alan hançer yapraklar, ciltlerin şemse içi kompozisyonlarında da görülmektedir (Mahir,1986: 113-131).
- Ciltlerin dış pervazlarında genelde paftalar yer almakta, paftaların içi bazen hatayi gurubu motifler, bazen de sülüs hatla ayetler ile tezyin edildiği görülmüştür.
- Kütüphanede yer alan 18. ve 19. yüzyıl Türk cilt örneklerinde klasik dönem üslupları devam etmektedir. Bu dönem özelliği gösteren çok yazma vardır. Ancak kompozisyon ve motiflerin işleniş şeklinde bariz bozulmalar görülmektedir. Özellikle şemseli ciltlerde salbek motifinin boyutu, tığlardaki düzensizlik, yaprak, penç, ve hatayi motiflerinin kural dışı çizilmeleri bu dönem ciltlerinde ön plandadır. Gerek motif ve kompozisyonlarında, gerekse işleme tekniklerinde klasik dönem Türk ciltlerinde görülen işçilik bu dönem ciltlerinde görülmemektedir.

Kütüphanede Cilt Açısından Onarılması Gereken Bazı Yazma Eserlerden Örnekler

1945 yılından 2013 yılına kadar Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde yer alan yazma eserler, bugün yeni binasında(Manisa Yazma Eserler Kütüphanesi) ısı ve nem ayarlı odalarında, raylı metal dolaplarda korunmaktadır. Ancak Manisa ve civarından toplanan pek çok yazma daha önce bulunduğu yerde dış etkilere maruz kalmış, cilt ve sayfalarında aşırı yıpranmalara neden olmuştur. Bazı yazmaların bilinçsizce onarılmaya çalışılması ise esere daha çok zarar vermiştir. Alt ve üst kabın, yırtılan ve kopan sayfaların bant ile tutturulması, tezyinatı bozulmuş sayfaya bilinçsizce yapılan desen uygulamaları, eksik sayfa yerine yazmaya ait olmayan bir sayfanın fotokopisinin yapıştırılması gibi pek çok bilinçsiz uygulamalar yapılmıştır. Bu yapılan uygulamalar yazma eserlerimizin ömrünü daha da azaltmaktadır. Aşağıda kütüphanede restorasyona ihtiyacı olan bazı yazma eserlerimizin ciltlerinden örnekler verilmiştir.

45 Hk 5838/32 Envanter No'lu Yazma Eser: el-Makâmât

Celâl ed-dîn Abd er-Rahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî (849-911/1445-1505)'nin Mâkâmâtıdır. (Edebiyat ile ilgili) H.963 M.1555 tarihli istinsah kaydı vardır. Eser 315x210-245x135 mm ölçülerinde, 286

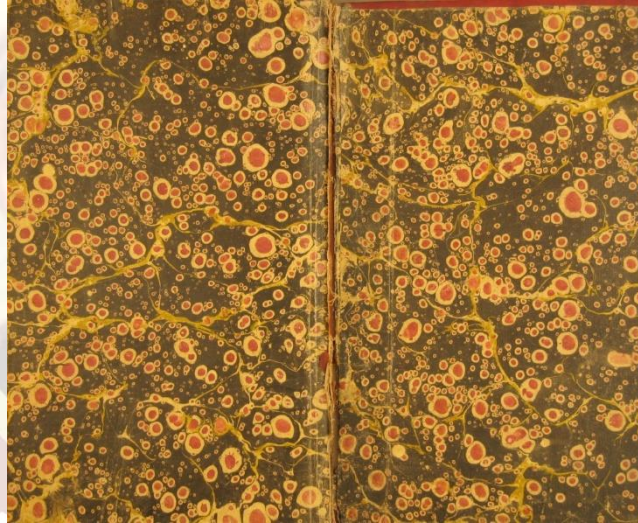
⁵ Bakınız: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 45Hk 2804, 45Hk 2813,45 Hk 2821, 45Hk 3136,45 Hk 6622 envanter numaralı yazma eserler. Türk cilt sanatı ve tezyinatı hakkında bkz. Kemal Çiğ: Türk Kitap Kapları, İstanbul 1971, s.1-25, Mine Esiner Özen: Türk Cilt Sanatı, Ankara 1998, s.9-37, İsmet Binark: Eski Kitapçılık Sanatlarımız, Ankara 1975, s.1-8

⁶ Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 45 Hk 9424, 45 Hk 3020, 45 Hk 8400, 45 Hk 4980 envanter numaralı yazma ciltlerin ebrulu olduğu görülmüştür.

varak, 25 satır ve nesih hat ile yazılmıştır. Cildi bordo renginde meşin deriden oluşan yazma cilttir.⁷ Alt ve üst kap üzeri altın bordür ve cetvellerle çevrilmiştir. Köşelerinde de üç benek tezyin edilmiştir. Kap genel olarak yıpranmıştır. Alt kap sırtından ayrılmış, üst kap ise zararlı haşereler tarafından kemirilmiş, üzerinde delikler açılmıştır. Deri soyulmuş mukavvası görülmektedir. Şirazesı dağılmak üzeridir. Kap içi battal ebru ile kaplıdır. Sayfalarında nem ve rutubetten kaynaklanan lekelenmeler, kurt yenikleri, yırtılmalar görülmektedir (Resim 1-2).

Resim 1: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 45 Hk 5838/32 Envanter No'lu Yazma Eserin Cildi

Resim 2: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 45 Hk 5838/32 Envanter No'lu Yazma Eserin Kap İçi

45 Hk 4610 Envanter Numaralı Yazma Eser

Alî b. Ebû Bekr b. Abd el-Celîl el-Merginânî (Ö/D530-593/1135-1197)'nin el-Hidâye fi Şerhi Bidâyetil-Mübeddî'sidir. Konusu İslam dini-fıkıhdır. Müstensihi Mehmed b. Süleyman'dır. H.1066 M.1655 tarihli istinsah kaydı vardır. Eser 192x125-158x77 mm ölçülerinde, 367 varak, 29 satır ve nestâlik hat ile Arapça yazılmıştır. 1a da Hafız Süleyman b. Mehmed İzmirî'nin mülkiyet kaydı ve mührü vardır. Hacı Eyüb'ün vakıf mührü vardır.

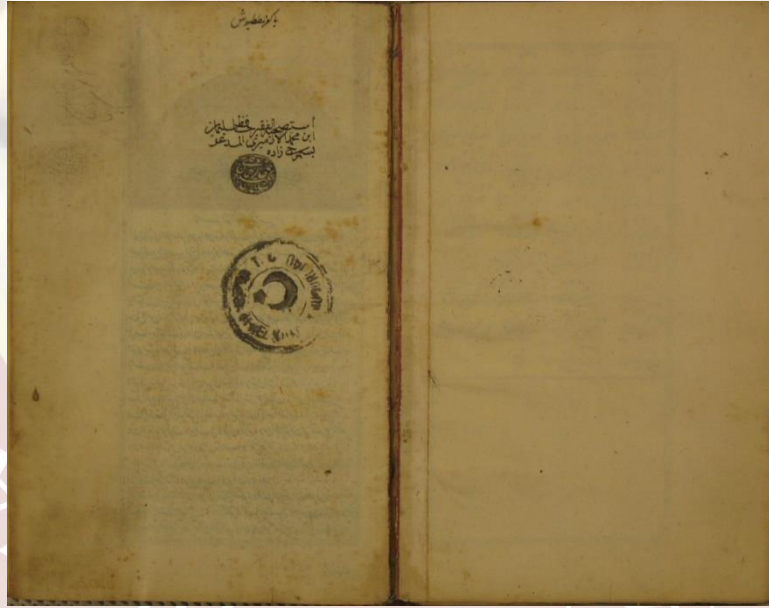
Yazma eserde aherli ve filigranlı kâğıtlar kullanılmıştır. Eserin cildi alt ve üst kap, sırt, sertab ve mikleb'den oluşmaktadır. Bordo renginde meşin alttan ayırma şemse cilttir. Alt ve üst kap ortasında oval, dendanlı şemse motifi yerleştirilmiştir. Şemse içi bulut ve hatayi gurubu motiflerle simetrik olarak

⁷ Yazma cilt: Deri ciltler üzerinde fırça ve altın ile yapılan tezyinata verilen addır. Bkz.Mine Esiner Özen: Türk Cilt Sanatı, T.İş Bank.Kültür Yay. Ankara 1998.s.22 Zeren Tanındı: "Kitap ve Cildi" Osmanlı Uygarlığı 2, Mas Matb. İstanbul 2003, s.841-863,

olarak tezyin edilmiştir.⁸ Sertabı altın ipliklerle ketebe açma formundadır. Mikleb üzerine şemse formu serbest hatayı gurubu motiflerle tezyin edilmiştir. Kap bazı onarımlar görmüştür. Kopan sırtına deri yapıştırılarak alt ve üst kabın ayrılması engellenmiştir. Yine deri parçaları ile sertabın yırtılan kısımları tamir görmüştür. Kap içi nohudi renkte filigranlı ve aherli krem rengi kâğıtlarla kaplanmıştır.(Resim3-4)

Resim 3: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 45 Hk 4610 Envanter Numaralı Yazma Eserin cildi

Resim 4: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 45 Hk 4610 Envanter Numaralı Yazma Eserin Kap İçi

45 Hk 6440 Envanter Numaralı Yazma Eser

Sûdî Mustafâ Bosnavî (öl. 1007/1598den sonra)'nin Şerh-i Gülistân adlı eseridir. Konusu Fars dili ve edebiyatıdır. Müstensihî belli değildir. H.1194, M.1779 tarihli istinsah kaydı vardır. Eser 210x160-145x85 mm ölçülerinde, 497 varak, 23 satır ve tâlik hat ile Türkçe yazılmıştır. Yazma eserde aherli ve filigranlı kâğıtlar kullanılmıştır.

Yazma eserin cildi bordo renğinde meşin deriden oluşur. Alttan ayırma şemse olarak tezyin edilmiştir. Alt ve üst kabın ortasında şemse ve salbek motifi kullanılmıştır. Şemse içi simetrik olarak rumi motifi

⁸ Rumi ve hatayı gurubu motifler hakkında bkz. İnci A.Birol-Çiçek Derman: Türk Tezyini Sanatlarında Motifler, İstanbul 1991, s.65,179, İlhan Özkeçeci-Şule Bilge Özkeçeci: Türk Sanatında Tezhip, İstanbul 2007, s.58

ile tezyin edilmiştir. Ancak motiflerin aşırı yıprandığı kompozisyonun belli olmadığı görülür. Motif zeminlerinde kullanılan altın dökülmüş nerdeyse yok olmuştur. Kap genel olarak aşırı yıpranmıştır. Kabin sırtı kopmuş, şirazesi dağılmak üzeredir. Kap üzerinde lekeler, yırtılmalar ve kopmalar görülmektedir (Resim 5).

Resim 5: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 45 Hk 6440 Envanter Numaralı Yazma Eserin cildi

45 Hk 6445 Envanter Numaralı Yazma Eser

Kemâl Paşazâde Şemsed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543)'nin Nigaristân adlı eseridir. Müstensihî Seyid Hüseyin Bursavî'dir. H.981, M.1572 tarihli istinsah kaydı vardır. Eser 210x120-140x65 mm ölçülerinde, 217 varak, 17 satır ve tâlik hat ile Farsça yazılmıştır. Yazma eserde aherli ve filigranlı kâğıtlar kullanılmıştır.

Yazma eser kahverengi meşin deri, alttan ayırma şemse cilttir. Alt ve üst kap salbekli şemse ve köşebentlerden oluşur. Şemse içi hatayi gurubu motiflerle serbest olarak tezyin edilmiştir. Kap genel olarak aşırı yıpranmıştır. Ancak alt kap üst kaba nazaran daha iyi durumdadır. Üst kabin gömme şemsesi ve köşebentleri yerinden ayrılmış, altınları dökülmüştür. Ayrıca kap üzerinde lekeler, yırtılmalar, kopmalar, çatlaklar ve delikler görülmektedir. Cildin yine sırtında ve miklebinde kopmalar, yırtılmalar yer alır (Resim 6).

Resim 6: 45 Hk 6445 Envanter Numaralı Yazma Eserin Cildi

45 Hk 7992 Envanter Numaralı Yazma Eser

Ebû Şâme Abd er-Rahmân b. İsmâ'il ed-Dimaşkî (599-665/1203-1267)'nin İbrâbü'l-Me'âni min Hirzi'l-Emânî adlı eseridir. Müstensihi Muhammed el-Mukri'dir. H.703, M.1303 tarihli istinsah kaydı vardır. Eser 265x188-200x140 mm ölçülerinde, 188 varak, 23 satır ve Nesih hat ile Arapça yazılmıştır. Yazma eserde aherli ve Abadî kâğıtlar kullanılmıştır.

Yazma eserin cildi kahverengi meşin deridir. Selçuklu dönemi cilt tezyinat özelliği göstermesi açısından özelliklidir. Cilt özelliği eserin istinsah tarihi ile uyum sağlamaktadır. Alt ve üst kap dışı altı kollu yıldız formu ve kollarından oluşan çokgenlerle geometrik tezyinata yer verilmiştir (Demiriz,2004:36). Yıldız formun altında ve üstünde penç motifi görülür. Kabın dış pervazında zencerek motifi soğuk baskı tekniği ile işlenmiştir. Cilt oldukça yıpranmış, sırtının yaklaşık 2/3 yok olmuş, sayfalardan ayrılmıştır. Alt kap üst kaba göre daha iyi durumdadır. Üst kabın köşelerinde deriler kopmuş, mukavva görülmektedir. Ayrıca kap üzerinde kurt yeniklerinden oluşan delikler yer alır. Acilen onarıma ihtiyacı vardır (Resim 7).

Resim 7: 45 Hk 7992 Envanter Numaralı Yazma Eserin Cildi

45 Ak Ze 1817 Envanter Numaralı Yazma Eser

Eser Kur'an-ı Kerîmdir. Akhisar Zeynelzade koleksiyonundan gelmektedir. Müstensihi ve istinsah kaydı yoktur. Eser 190x135-145x90 mm ölçülerinde, 317 varak, 13 satır ve nesih hat ile Arapça yazılmıştır. Yazma eserde aherli ve su yolu filigranlı kâğıtlar kullanılmıştır.

Kahverengi meşin deriden oluşan cildin alt – üst kap ve miklebi vardır. Şemseli cilt örneklerinden olduğu cilt üzerindeki izlerden bellidir. Dış etkenlere maruz kalan kabın aşırı yıprandığı görülür. Deri üzerinde, çatlamlar, yırtılmalar ve delikler cildin ömrünü azaltmaktadır. Özellikle kabın sırtında ve sertabındaki parçalanmalar, dökülmeler ve kurt yenikleri dikkat çekmektedir. Mikleb ise eserin alt kabından kopmak üzeredir.

Resim 8: 45Ak Ze 1817 Envanter Numaralı Yazma Eserin Cildi

45 Hk 4349 Envanter numaralı Yazma Eser

Eser Kur'an-ı Kerim'dir. Müstensihî ve istinsah kaydı yoktur. Eser 235x160-185x110 mm ölçülerinde, 489 varak, 9 satır ve nesih hat ile Arapça yazılmıştır. Yazma eserde aherli ve Abâdî kâğıtlar kullanılmıştır.

Bordo meşin deriden oluşan cildin alt kabı ve miklebi yoktur. Sırtı ve üst kabı bulunmaktadır. Ancak üst kabın derisinin tamamen kopması ile kap mukavva halindedir. Mukavva üzerinde yer alan izlerden cildin şemse cilt örneği olduğu tespit edilmiştir (Resim9). Mukavva üzerinde kurt yeniklerinden oluşan delikler vardır.

Resim 9: 45 HK 4349 Envanter Numaralı Yazma Eserin Cildi

45 HK 6788 Envanter Numaralı Yazma Eser

Eser Kur'an-ı Kerim'dir. Eserin müstensihî Hüseyin İbn Mustafa, istinsah kaydı ise H.1198 M.1783 dür. Eser 172x118-116x65 mm ölçülerinde, 305 varak, 15 satır ve nesih hat ile Arapça yazılmıştır. Aherli su yolu ve taç filigranlı kâğıtlar kullanılmıştır.

Bordo meşin deriden oluşan cildin alt ve üst kap sırt, sertap ve miklebden oluşur. Gömme şemse örneklerindedir. Şemse, köşebentler hatayı gurubu motiflerle tezyin edilmiştir. Ancak kap genel olarak aşırı yıpranmıştır. Deri çatlamış, yüzeysel kırılmalar ve yırtılmalar mevcuttur. Özellikle üst kap, alt kaba

oranla daha çok yıpranmış, kaplanan deri kopmuş, mukavva görülmektedir. Cildin miklep ve sırtında da ayrılma ve kopma vardır. Şirazesi dağılmış, sayfalar sırttan ayrılmak üzeridir.

Resim 10: 45 HK 4349 Envanter Numaralı Yazma Eserin Cildi

SONUÇ

Cilt örneklerinde de görüldüğü gibi kütüphanede pek çok yazma eserin konservasyon ve restorasyona ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir. Eserlerde görülen fiziki, kimyevi, biyolojik, mekanik ve bunlar dışında kalan çeşitli tahrip unsurlarıyla bozulmuş, asli hüviyetini kaybetmiş pek çok yazma eserin sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesi için bazı önlemler alınmalıdır. İvedilikle yazma eserlerde görülen bozulmalar tespit edilerek aslına uygun olarak restorasyonu yapılmalıdır. Ayrıca pasif ve aktif metod ve tekniklerle müdahale edilerek eserin daha çok zarar görmesi engellenmelidir (Küçük, 1999:24). Aksi takdirde kültürel mirasımız olan yazma eserlerimiz ve günümüzde yok olmuş klasik cilt sanatımızın örneklerini gelecek kuşaklara aktarmamız mümkün olmayacaktır. Ne yazık ki ülkemizde yazma eser konservasyonu ve restorasyonu üzerine yapılan çalışmalar yetersiz ve eksiktir. Bu konuda bilinçli uzmanların ve çalışmalar yapan kurumların sayısı oldukça azdır. Var olan restorasyon merkezleri de yetersizdir. Bunlardan biri 1955-1960 yılları arasında devlet desteği ile Süleymaniye kütüphanesi içinde kurulan restorasyon atölyesidir. Ancak bu atölyede ilerleyen yıllarda eleman ve malzeme sıkıntısı yaşanmasından dolayı yeniden yapılandırılmaya gidilmiş ve bu yapılandırma dâhilinde Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü tarafından 1991 yılında İstanbul Yazma ve Nadir Eserler Patoloji ve Restorasyon Araştırma Merkezi'nin kurulması projesi başlatılmıştır. Bu proje 1999 yılında tamamlanmış fakat merkez hizmete açılmamıştır. Bu konuda çalışan bir başka kurum Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi bünyesinde kurulan restorasyon merkezidir. Burada gerekli makine ve donanım Kültür Bakanlığı tarafından sağlanmıştır. Bununla beraber Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü restorasyon biriminde restorasyona yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

Günümüzde bu merkezlerde restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Ancak bu merkezlerin yetersiz oluşu Manisa yazmaları örneğinde olduğu gibi, bu konuda zengin olan ülkemizde pek çok yazma eserin yok olmasına sebep olmaktadır. Ayrıca Geleneksel sanatlarımız olan cilt sanatının nadide örnekleri de kaybolmaktadır. Bu eserlerin geleceğe aktarılması gün geçtikçe daha da zor bir hale gelmektedir. Yazma eserlerimizin ömrünü uzatabilmek için restorasyon merkezlerinin çoğaltılması ve bu konuda çalışacak uzmanların istihdam edilmesi öncelikli olarak önemlidir. Bununla beraber üniversitelerimizin restorasyon ve konservasyon anabilim dalları içinde kitap restorasyonuna yönelik birimler oluşturulmalı, bu konuda eğitimler verilmelidir. Ayrıca gençlerimize burslar verilerek, yurt dışına

gönderilmeli ve bu konuda eğitimler aldırılmalıdır. Yazma eser kütüphanelerinin kendi restorasyon birimleri oluşturularak buralarda çalışacak kişiler istihdam edilmelidir. Kütüphanelerde belirli zamanlarda eğitimler ve seminerler verilerek halk ve toplum bu konuda bilinçlendirilmez.

KAYNAKÇA

- Bilgin, İ. (1995). Manisa Sarayı. Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi I, Ankara 1995, s. 369-377.
- Binark, İ. (1975) Eski Kitapçılık Sanatlarımız. Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- Birol, İ. Derman, Ç. (1991). Türk Tezyini Sanatlarında Motifler. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı no:26
- Cunbur, M. (1957). Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği, *Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni*, cilt 6, sayı 4, s.1-16
- Çığ, K. (1971). Türk Kitap Kapları. İstanbul. Doğan Kardeş matbaacılık Sanayi A.Ş
- Çakmak, Ş.- Ersoy, K.İ. (2012). Manisa Saray Hamamı. Sanat Tarihi Dergisi, Cilt 21, sayı 1, Nisan 2012.
- Demiriz, Y. (2004).İslam Sanatında Geometrik Süsleme. İstanbul: Yorum Sanat ve Yayıncılık Şti.
- Karagöz, S. (1974). Manisa İli Kütüphaneleri. Ankara: Ayyıldız matbaacılık.
- KÜÇÜK, C. (1999-2000). Türkiye’de Restorasyon Eğitimi, Sorunları ve Sonuçları: I. Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıklarının Konservasyonu ve Restorasyonu Kolokyumu, 6-7 Mayıs 1999-2000 Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, s.24 “*Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksek Okulu Restorasyon ve Konservasyon Programı*”
- Mahir, B. (1986) Saray Nakkaşhanesinin Ünlü Ressamı Şah Kulu ve Eserleri. Topkapı Sarayı Yıllık I.s.131-140
- Özen, M. E. (1998). Türk Cilt Sanatı. Ankara: T. İş Bank. Kültür Yayınları.
- Özkeçeci, İ. - Özkeçeci, Ş. ([M16]2007) Türk Sanatında Tezhip. İstanbul
- Tanırdı, Z. (2003). Kitap ve Cildi. Osmanlı Uygarlığı 2, İstanbul: Mas Matb.
- Uluçay, M.Ç. (1941).Manisa’daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi, İstanbul 1941,
- Uluçay, M.Ç - İ. G. (1939).Manisa Tarihi, İstanbul 1939,

MISIR EKİMİ YAPAN ÇİFTÇİLERİN TARIMSAL YAYIM VE DANIŞMANLIK HİZMETLERİ İÇİN ÖDEMENE YÖNELİK TUTUMLARI: ŞANLIURFA ÖRNEKLEMESİ
THE ATTITUDES OF CORN PRODUCER FARMERS' FOR THE PAYMENT FOR AGRICULTURAL EXTENSION AND CONSULTANCY SERVICES: ŞANLIURFA SAMPLING

Mustafa Hakkı AYDOĞDU^{1*}

Mehmet ALTUN²

ÖZET

Günümüzde, artan ve çeşitlenen nüfusun gıda ihtiyacının karşılanabilmesi için, tarımsal üretimde verimliliğinin artırılması bir zorunluluktur. Mısır, farklı iklim kuşaklarında ve dünyanın birçok yerinde yetiştirilen bir ürün olup, farklı kullanım alanları vardır. Mısır, Ülkemizde birinci ve ikinci ürün olarak yaygın bir şekilde yetiştirilmekte olup, Türkiye ithalatçı konumundadır. Genellikle çiftçiler buldukları toplumun en az eğitilmiş kısmını oluşturmaktadır. Tarımdan beklenen faydaların sağlanabilmesi ve artırılabilmesi için çiftçinin tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetleriyle desteklenmesi oldukça önemlidir. Bu çalışmanın amacı, Şanlıurfa ilindeki mısır üreticisi olan çiftçilerin tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetlerine olan bakışlarının ve ödemeye yönelik tutumlarının belirlenmesidir. Bu amaçla basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 294 çiftçi ile 2017 yılı üretim sezonunda, yüz yüze görüşmeler yoluyla anketler yapılmıştır. Elde edilen veriler SPSS de Ki-kare testi ile hipotez testleri ile analiz edilmiştir. Katılımcılardan elde edilen sonuçlara göre, tarımsal faaliyetler esnasında teknik destek ihtiyacı %79'dur. Çiftçilerin gelir artırıcı yayım ve danışmanlık hizmetlerine ödeme istekliliği oranı %57'dir. Bu sonuçlarda etkili olan faktörler, çiftçinin eğitim seviyesi, arazi miktarı ve çiftçilik deneyimidir. Bu faktörler istatistiki olarak anlamlı olup, önem seviyesi $p < 5\%$ 'dir. Diğer taraftan çiftçinin yaşı ile ödemeye olan tutumu arasında istatistiki olarak, $p < 10\%$ seviyesinde, anlam yakınlığı vardır. Tarımsal yayımda hizmet sunumu veren aktörlerin yelpazesi genişlemiştir. Bundan dolayı kamu denetimi ve düzenlemelerinin önemi büyüktür. Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar, etkin bir tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetleri için, karar vericiler ve politika oluşturanlar tarafından kullanılabilir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Yayım ve Danışmanlık, Mısır Çiftçileri, Ödemeye olan tutum, GAP-Şanlıurfa

ABSTRACT

Nowadays, it is a necessity to increase the productivity of agricultural production in order to meet the food needs of the increasing and diversified population. Corn plants are grown in different climatic zones and in many parts of the world and they have different usage areas. Corn plant is cultivated widely in Turkey the first and second products. Turkey is the importer of corn. Generally, farmers constitute the least educated part of the society. It is very important to support the farmer with agricultural extension and consultancy services in order to provide and increase the expected benefits from agriculture. The aim of this study is to determine the views of corn farmers in Şanlıurfa on agricultural extension and consultancy services and their attitudes towards payment. For this purpose, 294 farmers were selected by simple random sampling method and in 2017 production season, surveys were conducted through face-to-face interviews. The data were analyzed by hypothesis tests with Chi-square test in SPSS. According to the results obtained from the participants, the need for technical support during agricultural activities is 79%. The rate of farmers' willingness to pay for income-increasing extension and consultancy services is 57%. The factors effective in these results are the farmer's level of education, land quantity and farming experience. These factors are statistically significant at level of $p < 5\%$. On the other hand, there is a marginal significance between the age of the farmer and attitude towards payment at a level of $p < 10\%$. The range of actors providing service delivery in the agricultural extension has expanded. Therefore, public auditing and regulation are of great importance. The results

^{1*} Sorumlu Yazar, Doç. Dr. Harran Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, mhaydogdu@hotmail.com, Orcid Number: 0000-0002-4945-5239

² Harran Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, altunmet@hotmail.com, Orcid Number: 0000-0002-8536-4916

of this study can be used by decision and policy makers for effective agricultural extension and consultancy services.

Keywords: Agricultural Extension and Consultancy, Corn Farmers, Attitudes towards payment, GAP-Şanlıurfa.

GİRİŞ

Dünya da hızlı nüfus artışı ve kentleşmeye dayalı olarak gıda tüketimi artarken, tarım alanları azalmaktadır (Aydoğdu vd., 2015; Bayar, 2018). Küresel olarak, artan nüfusun gıda ihtiyacının karşılanması, çeşitliliği ve yeterliliği konusunda duyulan endişeler son dönemlerde daha sık konuşulmaya ve tartışılmaya başlanmıştır (Aydogdu vd., 2016). Dünya genelinde, artan gıda talebinin karşılanması için yeni tarım alanlarına ihtiyaç vardır. Dünyadaki ekilebilir alanların neredeyse tamamının kullanılması nedeniyle, yeni tarım alanlarının oluşturulması pek mümkün değildir. Kaldı ki kentleşme, iklim değişikliği ve kuraklık nedeniyle tarım alanları da giderek azalmaktadır (Aydogdu vd., 2018; Bayar, 2018). Türkiye’de, 2001 yılında toplam tarım arazisi 40.97 milyon hektar iken, 2018 yılında 37.82 milyon hektar olarak tespit edilmiştir (TUIK, 2019). Bir başka ifade ile anılan dönemler arasında tarım arazileri yaklaşık %8 oranında azalmıştır. Diğer taraftan aynı dönem içinde ekilen tarımsal alanlar ise 17.92 milyondan, 15.44 milyona gerilemiştir (TUIK, 2019), yani yaklaşık %14 oranında azalmıştır.

Mısır, farklı iklim kuşaklarında ve dünyanın birçok yerinde yetiştirilen bir ürün olup, ülkemizde birinci ve ikinci ürün olarak yaygın bir şekilde yetiştirilmektedir (Geçit, 2009: 72). Buğdaygiller familyası içerisinde yer alan mısır, tek yıllık bir sıcak iklim tahıl bitkisidir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) verilerine göre, Dünya da tarım yapılan toplam alan 1.5 milyar hektar civarında olup, bunun 712 milyon hektarında tahıl ekimi yapılmaktadır. Küresel olarak, mısır 183 milyon hektarlık bir alanda yetiştirilmekte olup, mısırın tahıl ekiliş alanı içindeki payı ise %25.7’dir. Dünya’da 2.7 milyar ton tahıl üretimi içinde, mısır üretim miktarı 1.04 milyar tondur. Mısırın toplam tahıl üretimi içinde ki payı ise %38.5’dir (FAO, 2017). Dünya da tahıl ekiliş alanları bakımından mısır, buğday ve çeltikten sonra gelmekte olup, üretim miktarı açısından ise ilk sıradadır. Dünya’da genel olarak mısır, insan ve hayvan gıdası olarak kullanılmaktadır. Gelişmiş ülkelerde üretilen mısırın ağırlıklı olarak hayvan yemi olarak kullanılırken, az gelişmiş ve geri kalmış ülkelerde ise insan beslenmesinde özel bir öneme sahiptir. Mısır danesinden elde edilen nişasta, glikoz ve mısırözü yağı ekonomik olarak önemli hammaddelerdir (Altun-Aydogdu, 2018). Son dönemlerde etanol üretiminde mısır hammadde olarak da kullanılmaktadır (Altun, 2017). Türkiye’de, TÜİK verilerine göre, 2016 yılında 680 bin hektarlık bir alanda mısır ekimi yapılmış ve 6.4 milyon ton verim elde edilmiştir. GAP Bölgesinde ise 172 bin hektarın üzerinde ekim yapılmış olup, 1.63 milyon ton verim elde edilmiştir. Aynı dönemde Şanlıurfa’da ise 68 bin hektarlık bir ekim alanından, 548 bin ton verim elde edilmiştir. Mısır üretim miktarının, tüketim ve kullanım alanlarına bağlı olarak, Ülkemizde yeterlilik oranı yaklaşık %80 civarındadır (TUIK, 2017). Ülkemiz, mısır da ithalatçı konumundadır. Tüm bu verilere bağlı olarak, mısır bitkisinin üretimi, ülkemiz açısından önemlidir. Mısır da verim değerlerinin artırılması, hem çiftçi refahını ve hem de toplumsal refahı olumlu yönde etkileyecektir.

Küresel olarak, birkaç istisnası dışında, genellikle çiftçiler buldukları toplumun en az eğitilmiş kesimini oluşturmaktadırlar. Bu durum genel olarak ülkemiz içinde geçerlidir. Ege bölgesinde tarımsal yayım konusunda yapılan bir araştırmada, çiftçilerin sürdürülebilir yayıma katılım düzeylerinin düşük olduğu ve kırsal kesimlerde eğitim faaliyetleriyle farkındalık oluşturulması gerektiği belirlenmiştir (Yıldız-Boyacı, 2017). Ülkemiz de tarım halen çoğunlukla emek yoğun olarak yapılmakta olup, tarımsal mekanizasyon gelişmiş ülkeler seviyesinde değildir. Tarımdan beklenen bireysel ve toplumsal faydaların yeterince sağlanabilmesi ve artırılabilmesi için çiftçinin tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetleriyle desteklenmesi gereklidir. Tokat ilinde, tarım danışmanlarıyla yapılan bir çalışmada, yayım ve danışmanlığın yaygınlaştırılması, çiftçilerin bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesinin gerekliliği belirtilmiştir (Kızılaslan-Erdemir, 2013). Balıkesir ilinde ortalama müdahale etkisi değerlerine göre yapılan bir çalışmada, işletmelerin yayım ve danışmanlık hizmetlerinden faydalanmaları durumunda, daha fazla yıllık gelir elde edebilecekleri belirlenmiştir (İmamoğlu-Çobanoğlu, 2018). İlk önceleri kamu hizmeti olarak verilmeye başlayan tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetleri, günümüzde özel sektör ve sivil toplum kuruluşları tarafından da verilmeye başlanmıştır. Temel amacı, çiftçilerin tarımsal üretim

de, bilgi, teknik ve yöntemler konusundaki ihtiyaçlarının zamanında ve yeterli düzeyde karşılanmasını sağlamaktadır. Tarımsal yayım ve danışmanlık ile çiftçilerin, tarımsal üretim, işleme ve pazarlama sürecinin bütün aşamalarında karşılaştıkları problemler ve bunların birbirleriyle ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmaları amaçlanmaktadır. Yeni teknolojileri çiftçilere benimsetmek ve kullanırmak suretiyle, bu problemleri çözebilecek bilgi ve beceri kazandırılması hedeflenmektedir. Bu kavram aynı zamanda kırsal alanda yaşam standardının yükseltilmesini amaçlayan, tarımsal işletme sahiplerinin eğitimi, yayım, danışmanlık ve bilgilendirme faaliyetleri olarak da tanımlanmaktadır (Anonim, 2019).

Bu çalışma, mısır üreticiler ile ilgili geniş kapsamlı olarak yapılan bir çalışmanın bir parçası olup, amacı mısır üreticisi olan çiftçilerin tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetlerine olan bakışlarının ve ödemeye yönelik tutumlarının belirlenmesidir.

MATERYAL VE YÖNTEM

Şanlıurfa, GAP kapsamından yer almakta ve tarımsal potansiyel açısından en önemli il konumundadır (Küçük, 2015; GAP, 2019). Çalışmada ve analizlerde kullanılan veriler, Şanlıurfa'da mısır ekimi yapan çiftçiler ile anket yöntemiyle elde edilmiştir. Bu amaçla basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 294 çiftçi ile 2017 yılı üretim sezonunda, yüz yüze görüşmeler yoluyla anketler yapılmıştır. Anketler %95 güven sınırında ve %5 hata payı ile yapılmıştır. Elde edilen veriler SPSS de Ki-kare testi ile hipotez testleri ile analiz edilmiştir. Hipotez testleri, önceden belirlenmiş bir ana kütle parametresinin, elde edilen örneklem kütlelerinin parametresi ile karşılaştırılıp test edilmesidir. Eğer örneklem istatistiği, test edilen değere yakın ise hipotez doğru kabul edilir, değil ise reddedilir (Kalaycı, 2014: 65). Ki-kare testi, iki veya daha fazla sınıflı ölçekle ölçülmüş değişkenler arasında ilişki olup olmadığının tespitinde kullanılır (Durmuş vd. 2013: 184).

ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Araştırmaya katılanların %93'u evli ve katılımcıların yaş ortalaması 43 yıldır. Anket yapılan çiftçilerin %66,4'ü ilköğretim ve altında eğitim görmüşlerdir. Ortalama hane halkı sayısı 14 olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların ortalama arazi büyüklükleri 278 dekar olup, çiftçilerin %91,8'i kendi mülklerinde ve ortak aile işletmesinde çiftçilik yapmaktadır. Çiftçilerin ekimini yaptıkları ana ürün mısır olup, bunu pamuk, buğday ve bunlardan bir kaçı (pamuk, buğday ve mısır) takip etmektedir. Çiftçilerin tarımsal üretimden elde ettikleri gelirin ortalaması 132 bin TL/yıl olup, dekara ortalama gelir 472 TL olarak hesaplanmıştır. Araştırmaya katılan çiftçilerin mısır üretimindeki yıllık deneyimleri ortalaması 8.5 yıl olarak tespit edilmiştir. Çiftçiler mısır en çok ikinci ürün olarak ve kısa dönemde yetiştirdiği için tercih etmektedirler. Çiftçiler mısır üretiminde en çok aile içi iş gücünü kullanmaktadırlar. Mısır ürünü yetiştiriciliğini büyük oranda deneyimlerine dayalı olarak yaptıklarını belirtmişlerdir. Çiftçilerin tarımsal faaliyetler sırasında teknik destek ihtiyaçlarını belirlemek için sorulan soruya verilen cevapların dağılımı Tablo 1'de verilmiştir. Buna göre çiftçilerin büyük bir çoğunluğu tarımsal faaliyetler esnasında teknik desteğe ihtiyaç duymaktadırlar.

Tablo 1. Tarımsal faaliyetler esnasında teknik destek ihtiyacı

Teknik destek ihtiyacı var mı?	Frekans (n)	Yüzde (%)
Hayır	24	8.2
Bazen	39	13.3
Evet	231	78.6
Toplam	294	100.0

Ortalama: 1.70 ve Standart Sapma: 0.611

Çiftçilerin yayım ve danışmanlık hizmetlerine bakışlarının belirlenmesi için ödeme istekliliği sorulmuştur. Alınan cevaplara göre çiftçiler, onlara faydalı olacak ve gelirlerini arttıracak bir yayım ve danışmanlık hizmetine %57 oranında ödeme taraftarıdır. Cevapların frekans dağılımları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Çiftçilerin gelir artırıcı yayım ve danışmalık hizmetlerine ödeme istekliliği

Danışmalık hizmetine ödeme istekliliği	Frekans (n)	Yüzde (%)
Hayır	81	27.6
Olabilir	45	15.3
Evet	168	57.1
Toplam	294	100.0

Ortalama: 1.30 ve Standart Sapma: 0.873

Çiftçilere faydalı olacak ve gelirlerini arttıracak bir danışmanlığa ücret ödeme isteği bağımlı değişken olarak alınmıştır. Bağımsız değişkenler olarak ise yaş, deneyim, arazi miktarı, hane halkı sayısı, gelir, mülkiyet ve eğitim seçilmiştir. Bağımsız değişkenlerin, bağımlı değişkenleri hangi oranda etkilediklerini belirlemek için hipotez testleri yapılmıştır. Hipotez test sonuçları ve sıra ortalaması değerleri Tablo 3’de yer almaktadır. Deneyim değişkeni açısından sonuçlar değerlendirildiğinde 0.05 önem düzeyinde alt gruplar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Sıra ortalamaları incelendiğinde en fazla ödeme istekliliğine sahip olanlar 1 ile 5 yıl arasında deneyime sahip olan katılımcılardır. Bir başka ifade ile en deneysiz olan grup, en fazla ödeme taraftadır. En az ödeme istekliliği ise 16 yıl ve üzeri deneyime sahip olan, yani en fazla deneyimli grubun katılımcıdır. Bu sonuçlar araştırma öncesi öngörülen beklentiler ile tutarlıdır. Bu sonuçlar, istatistiki olarak anlamlı olup, önem derecesi $p < \%5$ seviyesindedir. Arazi değişkeni açısından Çizelge 3 değerlendirildiğinde, 0.05 önem düzeyinde alt gruplar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Sıra ortalamaları değerlendirildiğinde en fazla ücret ödeme taraftarı olan grup 201 ile 300 dekar arasında arazi miktarına sahip olan katılımcılardır. En az ödeme istekliliğine sahip olan grup ise 1 ile 100 dekar arasındaki arazi sahipleridir. Yani en az arazi miktarına sahip olan katılımcılardır. Arazi miktarının büyüklüğü gelir, dolayısıyla ödeme gücü üzerinde etkilidir. Bu açıdan elde edilen sonuçlar tutarlıdır. Eğitim değişkeni açısından Çizelge 3 incelendiğinde, 0.05 önem düzeyinde, eğitim değişkeninin alt grupları arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Sıra ortalamaları incelendiğinde, tarımsal yayım ve danışmanlık için ödeme istekliliği en fazla ilkököl eğitim seviyesine sahip olan katılımcılarda ortaya çıkmaktadır. En az ödeme istekliliği ise üniversite eğitim seviyesine sahip olan katılımcılarda tespit edilmiştir. Eğitim seviyesi ile bilgi ihtiyacı arasında doğrusal bir ilişki vardır. En az eğitilmiş olanların bilgi ihtiyacı daha fazladır. Bu açıdan sonuçlar tutarlıdır.

Tablo 3. Gelir artırıcı yayım ve danışmanlık hizmeti hipotez testleri

Değişkenler	Gruplar	N	Sıra ortalaması
Yaş (Yıl)	18-29	28	108.98
	30-39	90	146.85
	40-49	76	156.34
	50-59	63	150.24
	60 ve üzeri	37	155.41
Deneyim (Yıl)	1-5	84	158.72
	6-10	159	150.45
	11-15	37	122.31
	16 ve üzeri	14	113.29
Arazi (Dekar)	1-100	116	128.59
	101-200	87	151.25
	201-300	32	171.25
	301 ve üzeri	59	166.26
Hane halkı (Sayı)	1-9	130	144.75
	10-19	106	147.35
	20 ve üzeri	58	153.92
Gelir (TL/Yıl)	1-100000	214	144.69
	100001-200000	31	146.42
	200001-300000	18	134.36
	301000 ve üzeri	31	175.61
Mülkiyet	Kendi	180	149.99
	Yüzdellik	11	160.59
	Ortak Aile İşletmesi	90	143.69
	Kira	13	128.31
Eğitim	Okuryazar	19	149.42
	İlkokul	176	158.56
	Ortaokul	38	125.11

	Lise	42	129.71				
	Üniversite	18	118.00				
Test İstatistiği							
	Yaş	Deneyim	Arazi	Hane halkı	Gelir	Mülkiyet	Eğitim
Ki kare	8.823	9.344	14.696	0.609	5.290	1.641	12.306
Df	4	3	3	2	3	3	4
p değeri	0.066**	0.025*	0.002*	0.738	0.152	0.650	0.015*

*p<%5 istatistiki olarak anlamlılık düzeyi, ** p<%10 istatistiki olarak anlam yakınlığı

Diğer taraftan, Çizelge 3 sonuçlarına göre; yaş, hane halkı, gelir ve mülkiye değişkenleri ile çiftçilere faydalı olacak ve gelirlerini arttıracak tarımsal yayım ve danışmanlık için ücret ödeme isteği arasında 0,05 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Bununla birlikte, yaş değişkeni ile ödeme istekliliği arasında istatistiki olarak anlam yakınlığı belirlenmiş olup, $p=0.066<0.10$ düzeyindedir. Bu sonuçlara göre deneyim, arazi ve eğitime ilişkin hipotezler kabul edilirken, yaş, hane halkı, gelir ve mülkiyet değişkenlerine ilişkin hipotezler reddedilmiştir. Erzurum ilinde yapılan bir araştırmada da, çiftçilerin eğitim seviyeleriyle, yayım ve danışmanlık bilgilerinin faydalı olduğuna inanma oranlarını ve yayım hizmeti ödeme istekliliğini olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir (Sezgin, 2010). Şanlıurfa-Harran ovası için yapılan bir çalışmada, tarımsal yayımda ödeme istekliliğini etkileyen faktörler arasından medeni durum, eğitim ve arazi miktarının ödeme istekliliğini arttırdığı tespit edilmiştir (Aydogdu, 2017).

SONUÇ

Tarımsal faaliyetlerde bulunan çiftçilerin bilgi, teknik ve yöntemler konusundaki ihtiyaçlarının zamanında ve yeterli düzeyde karşılanmasının üretimde verimliliğin artırılması ile tarımın gelişmesi açısından önemi büyüktür. Ankete katılan çiftçilerin tarımsal faaliyetler için teknik destek ihtiyacı %79 civarındadır. Günümüz koşullarında, nerdeyse hiçbir tarımsal faaliyet, yayım ve danışmanlık hizmetleri olmadan, beklenen faydaları yeteri kadar sağlayamamaktadır. Burada tarımsal bilginin verilmesinin yanında, yayımcının performansı da etkili olmaktadır. Ülkemizde tarımsal yayım çalışmaları açısından hem çiftçi ve hem de yayımcı açısından beklenen faydalar yeterince sağlanamamıştır. Aydın ilinde, kamu tarımsal yayım hizmetleri veren kişilerin performans değerlendirme çalışmasının sonucuna göre, yayımcıların yaklaşık %30'nun kötü ve normalin altında ve %41'nin ise normal düzeyde performansla sahip olduğu tespit edilmiştir (Tunalıoğlu-Çınar, 2013). Önceleri sadece kamu tarafında verilen yayım ve danışmanlık hizmetleri, şimdi sivil toplum örgütleri, ziraat odaları, tarımsal danışmanlık şirketleri ve serbest tarım danışmanları da verilebilmektedir. 1940'lardan günümüze kadar, kamu tarafından ücretsiz olarak verilen tarımsal yayım ve danışmanlık faaliyetlerinden beklenen faydaların yeterince sağlandığı söylenemez. Çoğulcu tarımsal yayım sistemi, çiftçilere yayım hizmetlerinin tek bir kuruluş yerine, birden fazla kuruluş tarafından sunulması esasına dayanmaktadır (Çukur-Karaturhan, 2011). Birçok ülkede, ekonomik, sosyal ve politik gelişmeler nedeniyle, tarımsal yayım sistemlerinde kamunun etkisinin azalmasıyla, çoğulcu ve maliyet paylaşımlı yapılar oluşturulmuştur (Boyacı-Yıldız, 2014). Hizmet sunumunun çeşitlenmesi ve genişlemesi, iktisadın egemen olan arz ve talep kavramı ile açıklanabilmektedir. Özel sektör hizmet sunumlarının karşılığında bir hizmet bedeli olacağı bilinen ve beklenen bir durumdur.

Bu araştırma da, çiftçilerin gelirlerini arttırabilecek bir tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetine olumlu baktığı ve ödeme istekliliğine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Burada göz ardı edilmemesi gereken en önemli husus, tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetleri kimler tarafından verilerse verilsin, mutlaka kamu denetiminde ve kamu politikalarına uygun olarak yapılması gerekmektedir. Çünkü özel sektör, tohum, ilaç ya da gübre vb. firmalar yoluyla tarımsal piyasaya mal sunumları yapmaktadırlar. Serbest piyasa koşullarında, işletmelerin en basit şekliyle, temel amacı kar elde edebilmektedir. Araştırmaya katılan çiftçilerin %61'i pazarlama firmalarından teknik destek almaktadırlar. Bu destek kaynağı tartışmaya açık bir durumdur. Çünkü firmaların kendi ürünlerini pazarlamak için, çiftçinin gerçek ihtiyacının dışında ya da bire bir ihtiyaçları karşılamayan mal ve hizmet pazarlaması yapabilmesi de mümkündür. Bundan dolayı kamu denetimi ve düzenlemelerinin önemi büyüktür. Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar, etkin bir tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetleri için, karar vericiler ve politika oluşturanlar tarafından kullanılabilir.

EKLER

Bu çalışma, sorumlu yazar danışmanlığında, Mısırdaki Farklı Sulama Sistemlerinin Kullanımında Etkili Olan Faktörlerin Belirlenmesi Ve Ekonomik Analizi: Şanlıurfa İli Örneği, Harran Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezinden üretilmiş olup, HÜBAK tarafından Proje No: 16079 ile desteklenmiştir.

KAYNAKLAR

- Altun, M. (2017). Mısırdaki Farklı Sulama Sistemlerinin Kullanımında Etkili Olan Faktörlerin Belirlenmesi Ve Ekonomik Analizi: Şanlıurfa İli Örneği, Harran Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, Şanlıurfa.
- Altun, M. and Aydogdu, M. H. (2018). The Socio-economic Profile and Technical Support Needs of the Maize Producers' at GAP-Sanlıurfa, Turkey. *IOSR Journal of Agriculture and Veterinary Science (IOSR-JAVS)*, 11(12):60-65. Doi:10.9790/2380-1112016065
- Anonim, (2019). Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarımsal Yayım ve Danışmanlık, https://ankara.tarimorman.gov.tr/Belgeler/liftet/tarimsalyayimvedanismanliknedi_r.pdf (Erişim tarihi: 22.03.2019).
- Aydogdu M. H., Karlı B., Yenigün K. ve Aydogdu, M. (2015). Tarımsal Sulamalarda Ödeme İstekliliğinin Probit Model İle Belirlenmesi; Harran Ovası Örnekleme. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Dergisi*, 7(2):355-363.
- Aydogdu, M. H. (2017). Evaluation of Farmers' Willingness to Pay for Agricultural Extension Services in GAP-Harran Plain, Turkey. *Journal of Agricultural Science and Technology*, 19(4):785-796.
- Aydogdu, M. H., Karlı, B., Parlakci Dogan, H., Sevinc, G., Eren, M. E. and Kucuk, N. (2018). Economic Analysis of Agricultural Water Usage Efficiency in the GAP-Harran Plain: Cotton Production Sampling, Sanliurfa-Turkey. *International Journal of Advances in Agriculture Sciences*, (ISSN: 2456-7515). 3(12):12-19.
- Aydogdu, M. H., Karlı, B., Yenigün, K., and Aydogdu, M. (2016). Evaluation of Farmers' Willingness to Pay for Water under Shortages: a case study of Harran Plain, Turkey. *Journal of Environmental & Agricultural Sciences*. 7:23-28.
- Bayar, R. (2018). Arazi Kullanımı Açısından Türkiye’de Tarım Alanlarının Değişimi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16(2):187- 200.
- Boyacı, M. ve Yıldız, Ö. (2014). Türkiye’de Tarımsal Yayım Sisteminde Çoğulcu Yapının Bir Görünümü. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 51(1):1-11.
- Çukur, T. ve Karaturhan, B. (2011). Çoğulcu Tarımsal Yayım Sistemi ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 48(2):151-158.
- Durmuş, B., Yurtkoru, E. S. ve Çinko, M. (2013). *Sosyal Bilimlerde SPSS’le Veri Analizi*. İstanbul: Beta Basım A.Ş. 5.Basım, ISBN 978-605-377-541-6.
- FAO. (2017). Production-Maize: estimated world production and share of white maize in total maize production <http://www.fao.org/3/W2698E/w2698e03.htm> (Erişim tarihi: 22.03.2019)
- GAP. (2019). GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, İl profilleri, http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdf/icerik/IL_profilleri/SANLIURFA.pdf (Erişim tarihi: 21.03.2019).
- Geçit, H. H. (2009). *Tarla Bitkileri*. Ankara: A.Ü.Z.F. Ders Kitabı: 521, Yayın No: 1569, ISBN 978-975-482-803-0.
- Kalaycı, Ş. (2014). *SPSS Uygulamalı Çok değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti, 6. Baskı. ISBN 975-9091-14-3
- Küçük, N. (2015). Pamuğun Dünyası, Küresel Aktörler Ve Politikalar. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 2(4):60-85. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/assam/issue/32281/358439>.
- Kızılaslan, N. ve Erdemir, S. (2013). Tarım Danışmanlarının Tarımsal Yayım Ve Danışmanlık Sistemindeki Rollerini Ve Sisteme Bakış Açılımları (Tokat İli Merkez İlçe Araştırması). *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi*, (6):67-84.
- İmamoğlu, H. ve Çobanoğlu, F. (2018). Balıkesir ilinde tarımsal danışmanlık hizmetinin etkisinin değerlendirilmesi. *Harran Tarım ve Gıda Bilimler Dergisi*, 22(2): 263- 274
- Sezgin, A. (2010). Çiftçilerin Tarımsal Yayımın Finansmanına Katılma Desteklerini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Erzurum İli Örneği, *Tarım Bilimleri Dergisi*, 16:116-122.
- TUİK. (2017). Tarımsal Veriler, <https://www.tuik.gov.tr/veri-tabani> (Erişim tarihi: 18.12.2017).

TUİK. (2019). Türkiye İstatistik Kurumu, Tarım Alanları, http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001 (Erişim tarihi: 21.03.2019).

Tunalıoğlu, R. ve Çınar, G. (2013). Aydın İlinde Kamu Alanında Görev Yapan Tarımsal Yayım Personelinin Kişisel Performanslarının İncelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 8(2):11-22.

Yıldız, Ö. ve Boyacı, M. (2017). Yayımcılara Göre Çiftçi Uygulamalarının Sürdürülebilirliği: Ege Bölgesi Örneği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(2):271-280. DOI: 10.24181/tarekoder.369436

PLATON'UN TIMAIOS VE ŞÖLEN DİYALOGLARINDAKİ KAVRAMLARINA FARKLI YAKLAŞIMLAR

DIFFERENT APPROACHES TO THE PLATON'S TIMAIOS AND FOLIOR DIALOGUE

Merve KAPLAN¹

ÖZET

Platon'un Timaios diyalogunda ifade edilen "khôra" kavramı ve şölen diyalogu önemli fikirler sunmaktadır. Platon'un bu kavramı yorumlama şekli daha çok evren ve evrenin yaratılması hakkında iken, Kristeva ve Irigaray gibi feministler bu kavramı çağdaş feminist tartışmalar ile yeniden ifade etmişlerdir. Platon'un khôra kavramı yaratılışın temeli iken, Kristeva'ya göre khôra kadının özneliğini ve benliğini yarattığı alan, Irigaray için ise dişil bir mekandır. Kristeva ve Irigaray, toplum üzerinde hâkim olan patriarkal ideoloji bağlamında post-yapısalcılık, psikanaliz ile dil ilişkisini ele almaktadırlar. Dil, eril tahakkümün ezici ağırlığının altındadır. Erilin daima üstün, akıllı, güçlü, dişilin ise aşağı, zayıf kabul edildiği bir dil anlayışı söz konusudur. Kadının haklarını savunmak, kadını özgürleştirmek, toplumda var etmek, "özne" olmasını sağlamak için ilk olarak dile karşı koymak elzemdir. Bu söz konusu feministler, kadın ile erkek arasındaki ayrımcılığı ve hiyerarşiyi kapsayan dilin hakkaniyetli kullanımı sağlanırsa, içinde bulunduğumuz ataerkil anlam-değer dünyasını bozguna uğratılabilmenin mümkün olacağını düşünmektedirler. Bu çalışma ile Platon'un diyaloglarından yola çıkarak kadınların kendi benliklerini oluşturmalarının sağlanması amacıyla yönelik feminist söylemler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kristeva, Irigaray, Platon, Dişil

ABSTRACT

The concept of khora and feasting dialogue presented in Plato's Timaios dialogue offer important ideas. While Plato's way of interpreting this concept is more about the creation of the universe and the universe, feminists such as Kristeva and Irigaray have re-expressed this concept in contemporary feminist debates. While Plato's concept of khôra was the foundation of creation, according to Kristeva, khôra is the place where the woman created her subjectivity and self, and a feminine place for Irigaray. In the context of patriarchal ideology that dominates society, Kristeva and Irigaray deal with post-structuralism, psychoanalysis and language. Language is below the overwhelming weight of masculine domination. There is always a sense of language in which the male is always superior, intelligent, strong and feminine is considered as weak. To defend the rights of women, to liberate women, to exist in society, to ensure that the subject is the first language must be opposed. These feminists believe that it is possible to defeat the patriarchal meaning-value world in which the language, which encompasses discrimination and hierarchy between men and women, is ensured. In this study, feminist discourses will be examined in order to enable women to form their own ego based on Plato's dialogues.

Key Words: Kristeva, Irigaray, Plato, Feminine

1. PLATON VE KHORA KAVRAMI

Bu çalışmada khôra kavramının tanımından başlayarak kavramın antik-çağa ve post-modern dönemlere ait iki düşünür olan Platon ve Kristeva tarafından ele alınmasındaki etkenler ve bu kavramın feminizm ile olan bağı irdelenecektir.

Platon, idealar ve fenomenler şeklinde iki farklı âlem bulunduğunu ifade etmektedir. Fenomenler, ideaların yansımasıdır. Bir fenomen ya da madde somuttur, sonludur ve değişime tabiidir. Bir maddenin ideası ise kusursuz ve sonsuzdur. Platon'un bu iki âlemin niteliklerini ve farklılıklarını açıklarken kullandığı bir maddenin ideasından maddenin fenomeninin nasıl meydana geldiğine dair cevapları açıklayıcı nitelikte değildir. Yaratılışın nasıl gerçekleştiğine cevaplar arayan Platon, khôra kavramından söz etmektedir. Khôra, oluş ve varlık için bir tür mekân sağlamakta olup yer ya da topos değildir. Khôra kavramının anlamı kozmoloji üzerine yazılmış olan "Timaios" metni bir bütün olarak ele alındığında kavranabilmektedir. Khôra kavramı, kozmos öncesini anlatmaktadır. Elementler bir araya gelerek kozmosu meydana getirmektedir. Khôra, somut, gözlemlenebilen, dokunulabilen bir kavram değildir.

¹ORCID ID: 0000-0001-5648-0902, Doktora Öğrencisi, kaplanmerve33@gmail.com, Gaziantep/TÜRKİYE

Soyut bir ifade olan khora kavramı tüm türleri içine alarak onları şekillendirecek bir yapıdadır. Görülen ve duyulan şeylerin yatağı ve temelidir. Somut dünyanın yaratılmasında duyumsanamayan soyut bir araçtır (Akan, 2016:1-23).

2. PLATON VE KADIN

Platon'un kozmosu açıklarken kullandığı kavramlar ataerkil toplumda erkeğe atfedilen sıfatlarla son derece benzer kavramlardır. Platon, Timaios'ta açıkça dile getirmese de ataerkil bir söylemi içeren bu erkek ile kozmosun aynı niteliklerle ifade edilmesinin bir sonucu olarak eril daima akılla, güçle, iyi ve kusursuz olanla özdeşleştirilmiştir. Erkeğin özellikle dış dünyada ve kamusal alanda hâkim olduğu bir toplumun kozmos anlayışını tahmin etmek oldukça kolay olmaktadır. Platon'un kurguladığı evren, erkeğin merkezde olduğu ataerkil bir evrendir. Evreni yaratan Tanrı, dahi, akıllı, düzenleyici, iyi ve mükemmel olmaktadır. Antik Çağ'da ataerkil bir toplum mevcut olup erkek, toplumda her şeyin merkezi ve temeliydi. Evrenin yaratılışını inceleyen Platon'un yaşadığı toplumun ataerkil olması da fikirleri üzerinde bir hayli etkili olmuştur. Evreni yaratan Tanrı olan Demiürgos, bir cinsiyete sahip olmasa da barındırdığı sıfatlar erkeğe yakın sıfatlardır. Bir sonuç olarak ortaya çıkan evren de erkeği temsil eden ya da onu yansıtan bir evren olmuştur. Platon'un evreni açıklarken kadın cinsiyetini hatırlatacak ifadeler kullanmaması son derece tabiidir. Platon'un yaşadığı dönemlere daha detaylı bakmak gerekirse klasik dönem olan Atina toplumunda kadınların ontolojik statüsü, bu dönemde kadınların toplumda ön plana çıkan, görünen bir konumda olmadığını göstermektedir. Kadınlar erkekler gibi merkezde olmamakla birlikte daha çok içeride yer almaktadırlar. Onlara öncü olarak bulunan 'kyrios' ismi verilen bir erkektir. Kyrios ismindeki erkek, dişilin eşi, ağabeyi, babası ya da atası olabilmektedir. Kyrios ismindeki bu erkek artık dişilin maddi, manevi koruyucusu olup dişile sağlıklı bir hayat vermekten mesul görülen kişidir. Kadının yaşam kalitesinden sorumlu bir erkek olması fikri kadın için ne tür kısıtlamaları beraberinde getirmektedir?

Kadının bu dönemdeki dış ve sosyal yaşantısına baktığımızda duruşmalarda ifadesine başvurulmaz, kendi adına yapması gerekli olan yasal işlemleri yürütme hakkına sahip değildir. Koruyucusu görevindeki 'kyrios' isterse onun aracılığı ile bu söz konusu işlemleri gerçekleştirebilmektedir. Bunun yanı sıra kadınlar 'politai' kabul edilip oy kullanma hakkına sahip değillerdir. Kadın toplumsal alanda yok sayılmaktadır. Tek başına bir kişi olarak kabul görmeyen kadın eve (oikias) hapsolmuştur. Kadın bu bağlamda sosyal yaşamdan uzaklaştırılmıştır. Antik çağda kadının eve hapsolması erkeklerle aynı statüde olmadıkları, aynı konuma gelemeyecekleri anlamına gelmektedir (Boyacı, 2014: 205-230).

Kadına yüklenen görev ise ev işi ve çocuk eğitimidir. Nüfus ve söz haklarının olmadığı ve baskı altında olan bu kadınlar, erkeklere verilen haklardan neden uzaktır? Platon, kadınlardan ideal bir toplum tahayyül ettiği "Devlet" yapıtında bahsetmektedir. Platon'un ideal toplumuna göre çocuklar doğduğu andan itibaren herkesin çocuğu, kadınlar ise herkesin kadını niteliği taşımaktadır. Platon'a göre doğan her çocuk anne ve babasından alınarak çocuk anne ve babasını tanımadan yetişmelidir. Çocuklar ortak olmalı ve bu bağlamda baba oğlunu, oğul babasını tanımadan yetişmelidir (Eflatun, 1985: 146).

Kişiler, anne ve babası yaşındaki herkesi kendi anne ve babası olarak bilecektir. Çocukların ve kadınların herkes için ortak olması Platon'un ideal devletinde bu şekilde ifade edilmektedir. Platon bu ortaklık ile bölünmeyi önlemeyi amaçlamaktadır. Platon'a göre devlet için bölünme kötülüklerin en yıkıcısı ve en büyüğüdür. Kişiler 'o benim ya da o benim değil' diye düşünürlerse toplum bölünecektir. Toplumda bölünme olmaması için herkes herkesin annesi ve çocuğu olduğu durumda yaşanan mutluluk ve keder de ortak olacaktır. Her biri bir şeye değil herkes aynı şeye benim diyecektir. Herkes kendi için kazanmayacak, herkes kendi kazandığını kendi evine götürmeyecektir. Çıkarları, sevinçleri, dertleri mümkün olduğu kadar bir olan bir toplum düşleyen Platon, devletin bu şekilde olursa hiç parçalanmayacağını savunmaktadır (Eflatun, 1985: 153).

Platon "Kadınlar ve çocuklar herkesindir" düşüncesini geçerli bir nedene yani toplumun refahına ve bütünlüğüne bağlamış olsa da Platon'un bu düşüncesi kabul edilebilir değildir.

Platon'un kadın ile ilgili ifadelerine değinecek olursak öncelikle toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında kadının varlığının inkârı söz konusu değildir. Platon, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında cinsiyete dayalı işbölümünü kabul ederek kadının ve erkeğin kendi doğalarına uygun olarak üzerlerine düşen tüm

sorumlulukları yerine getirmesini öngörmüştür. Platon'a göre eril daha çok güç gerektiren işleri yerine getirebilecek bir potansiyele sahip olduğundan dolayı dişilin ev içi sorumlulukları konusunda onunla yarışamaz. Dişil, annelik ve ev içi ile toplumda kabul görerek ona yüklenen roller neticesinde 'oikosta' varlığını sürdürmektedir. Platon'un kadın üzerine görüşlerinden bir diğeri ise Antikçağ'da 'oikosta' ev içi sorumluluğun tamamıyla dişile ait olduğunu savunurken erili, kamusal düzende karar mekanizmasından sorumlu tutmaktadır. Yani Platon'a göre güç erildedir. Platon'a göre dişil, erkek egemen ideolojiye dâhil olabilmek için eğitimden geçmek zorundadır. Eşitlik durumunun sağlanması için dişilin erilin tabiatına uygun hale getirilmesi esas teşkil etmektedir. Kadın hangi alanda söz sahibi olmak istiyorsa o alanın eğitimine tabii tutulmalıdır. Kadın bu anlamda ikincildir. Her ikisinin de eğitim ile kendini geliştirmesi esas iken kadının erkeğe yetişebilmesi için eğitim alması gerektiği vurgulanmaktadır. Kadın ve erkeği eşit bir düzeye taşıyabilecek olan bu eğitimin en önemli olduğu alan savaş alanıdır. Kadın savaşçı olabilmek için çok iyi bir askeri eğitim almak zorundadır. Devletin birliğini korumak amacı ile kadın gerekli eğitimleri aldıktan sonra erkeğin hâkimiyet alanlarından en önemli olan alana dâhil olma hakkını elde edebilmektedir. Bir diğer görüş ise kadının yapılan kötülüğe karşı verilen bir ceza olduğu görüşüdür. Fail erkektir. İhtiras dolu, iyi sıfatından uzak, vaktini tembellikle geçirendir. Kötülük yapan eril Demiurgos'un yardımı ile bir daha hayata geldiğinde cezalandırılmaktadır. Ve bu ceza bir daha hayata kadın olarak gelmesidir. Yaptığı kötülüklerin karşılığında kadın olmak. Bu görüşe göre kadın olmak başından bir ceza niteliği olup kişiyi aşağılayıcı bir kimliktir. Platon, Timaios'ta ifade ettiği üzere kötülük yapan bir erkeğe verilecek en büyük ceza kadın olarak dünyaya gelmektir. Kadın, ontolojik konumunu bu bağlamda elde etmektedir. Bu ontolojik statüyü ortaya çıkaran erkeğin yaptığı kötülüklerdir. Yeni kimliğini kötülüğün cezası neticesinde elde eden kadın ceza anlamına gelmektedir. Ceza neticesinde dünyaya kadın olarak gelmesi uygun görülen erkek içindeki potansiyel kötülüğü aktüel hale getirmeyi sürdürürse artık kadın olarak da kalamayarak kadından aşağı bir konumda görülen hayvana dönüşecektir. Platon'un varlık hiyerarşisinde kadını niteleyecek olursak özet haliyle kadın ikincil konumda kalmaktadır. Platon'un Demiurgos ile inşa ettiği evren kusursuz bir evrendir. Bu bağlamda bu kozmos erkeğe ait bir kozmostur. Kadın bu evrende ikincil konumdadır. Birincil konuma akıl, zekâ, iyi ve kusursuz olarak inşa edilen bu tanıma uygun olan eşdeğer şekilde tasvir edilen erkek, tanımı dolayısıyla daha uygun görülmektedir.

3. KHORA KAVRAMINA KRİSTEVA YORUMU

Edebiyat teorisyeni, psikanalist, felsefeci olan Kristeva, dilbilim, göstergebilim, psikanaliz, felsefe, edebiyat kuramı üzerine çalışmalar yapmıştır. Çalışmaları arasında cinsiyet çalışmalarına da sıkça yer vererek feminizm açısından önemli konuları irdelemektedir. Kristeva düşüncesine göre bütün kadınların sesi olmak, tüm kadınlar adına konuşmak mümkün olmamaktadır. Kadına yönelik genel söylemler ve kanılar kadın ile ilgili makul bir yaklaşım değildir. Kristeva, postmodern toplumda kadın konusunu irdelerken kitle nosyonu yerine topluluk nosyonunu kullanmayı yeğlemiştir. Kitle sürüyü ifade ettiğinden kadınların genellenmesi durumunu ortadan kaldırmak amacıyla böyle bir fikri savunmuştur. Feminizmin ortaya çıkma sürecinde kadınların tek ses olduğu gerçeği yadsınmaz bir gerçektir.

Feminizmin ortaya çıktığı ilk dönemlerde kadının bireysel hak talep etmesi elzemdi. Kadınlar seslerini duyurmak için haklar talep ederek beraber eylemler yaptılar. Ve bu şekilde biz oldular. Kadınların o dönemlerde biz olması seslerini duyurmaları için son derece önemli iken son zamanlarda bu biz olma durumu sorunları da beraberinde getiren bir duruma dönüşmüştür. Postmodern dünyanın da bir gereği olan biz kavramı yerini ben kavramına bırakmıştır. Bu durum neticesinde kadınların sorunları, istek ve arzuları etnik ve kültürel yapıları tüm sınıflarda dile getirildi. Duns Scotus'un "Hakikat genel düşüncede değil, tekil düşüncededir." fikrinden yola çıkan Kristeva kadın problemlerinde tekil olanın üzerinde durmuştur. Bu görüşü neticesinde kitle feminizmi ile arasına bir mesafe koymuştur. Kristeva, kadınların bu özgürlük hareketleri sonucunda tekipleştiği, aynılaştığı fikrini savunmaktadır. Birey, ilkeler ve amaçlar neticesinde yol almazsa ya da söz konusu ilkelere tabii olmazsa özgür olamaz. Kadının özgür olması içerisinde bulunduğu o grubun totaliter hedefleri ile doğrudan ilgilidir. Kristeva'ya göre kadının özgür olması tekil olması ile ilişkili olup tüm bireylerin, kadınların, siyahîlerin, eşcinsellerin aynı olduğu görüşü farklılığı, otantikliği, özgünlüğü ve değişimi reddetmektedir (Durudoğan, 2010: 18-32).

Kristeva, Platon'dan aldığı khôra nosyonunu geliştirerek kadına farklı bir bakış açısı getirmiştir. Kristeva, khôra nosyonunu irdelerken çocuğun konuşmaya başlamadan önceki sürecini ve konuşma sürecini ele alarak çocuğun konuşmadan önce annesi ile kurduğu bağı khôra demiştir. Kristeva,

Platon'un Timaios diyalogundan esinlenerek aldığı bu nosyonun zamansallık ve mekânsallık anlamında farklı olduğunu ifade etmiştir. Khôra'nın konumlandırılması söz konusu değildir (Kristeva, 1984: 25: 26).

Kristeva için khôra anlamın ve yorumun hâkim olduğu yer olmaktadır. Khora'da anlamın oluştuğu yer Platon'un teorisinde ise evrenin ortaya çıktığı bir alandır. Platon Timaios'ta mükemmel bir yapıcudan, üreticiden bahsetmektedir. Bu yapıcı ve üretici işlevi ise Demiurgos aracılığı ile yerine gelmektedir. Tanrı, evreni meydana getirebilmek için 3 bileşene gereksinim duymaktadır. Bu bileşenlerden ilki yapıcının ele aldığı kutsal modeldir. Bu kutsal model maddi olmayan şeylerden ortaya çıkmıştır. Kavramak sadece düşünme yolu ile mümkün olmaktadır. Bu söz konusu bileşenlerden diğeri, içinde bulunduğumuz kavradığımız dünyadır. Demiurgos kutsal model ile kavrayabildiğimiz fenomenler yaratmaktadır. Diğer bileşen ise daha önce bahsettiğimiz khôradır. Platon bu bileşenleri sırasıyla baba, oğul ve anne ile ilişkilendirmektedir. Metafizik olan ve muhakemesi yapılan alan, babaya aittir. Maddi olan ve nitelenen şey oğula ait olarak görülmüştür. Kavranması en zor olan khôradır. Akla ya da duyulara konu olmaktan uzak olan bu nosyon Demiurgos'da tasvirini yapmaya çalıştığımız bu şeyde yani maternal khôrada kadını ifade eden biçimlenmemiş hazneyi yaratmaktır (Cavarero, 2005: 134-135). Kristeva, anne, baba ve çocuk üzerinden ifade edilen khôra nosyonunu feminizm açısından tekrar yorumlamaktadır. Öznellik, maternal alan, dışlama, konuşan varlık gibi çeşitli kavramlar neticesinde bu yorumlamasını sistemli bir hale getirmektedir. Kristeva'nın ifade ettiği khôra, ilk olarak bebeğin, annesinin vücuduyla olan bağı neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Kristeva'nın khôra şeklinde tanımladığı ifade "semiyotiğin evi" yani anlamın, anlamının bir ürünüdür. Kristeva ile Platon'un khôra ile ifade etmek istediği anneye ait bir alanı ifade ederek manayı reddetmektedir. Platon'da khôra kavramının Kristeva'da çağrıştırdıkları sembolik dünyanın inşasıdır (Rich, 2007: 53-54).

Kristeva, söz konusu kavramı geliştirmesinin bir nedeni ise dildışının işleme şeklini anlatmaktır. Dil diğer gösterge sistemlerinden ayrılmaktadır. Kristeva, Platon'un khora kavramını çocuğun dil öğrenmeden önce gelen varsayımsal bir fazı ifade ettiğini ileri sürmüştür. Kristeva'ya göre khora kavramının bir başka tanımı ise konuşma öncesi khôranın maternal olduğu şeklindedir. Yani bu bağlamda maternal olması Freud'un belirsiz olan "içgüdüsel dürtülerine" benzemektedir. Khôra tam bir bütünlük içermemektedir. Kristeva khôrayı bir de dildışı işleyiş bağlamında ele almıştır. Çocuğun dil öğrenimi bir kopma gereksinmektedir. Dolayısıyla öznenin bir kereliğine bilinçli ya da bilinçli olmayan şekliyle deneyimlediği bir ayırım, sembolik öncesi khôradan ayrılma anlamına gelmektedir (Makaryk, 1993: 521).

Kristeva düşüncesine göre khoradan ayrılış ilk ve son çıkış değil bu geçici bir ayrılıştır ve kişiler yaşamları boyunca khôra'ya tekrar gidip gelmektedirler. Khora geçişli yapısı dolayısıyla hayat boyunca hep var olacaktır. Noelle McAfee, Kristeva'nın khôrasını yorumladığında "ritmik" şeklinde yaptığı yorumların daha belirsiz olduğunu gözlemlemiştir. McAfee görüşüne göre Platon'un khôrası anne, sütanne, ana-rahmi gibi benzetmeler yapması açısından daha anlaşılardır. Platon'a göre khôra evrenin içinde yaratıldığı bir ana tema iken Kristeva için khôra insanın kendi benliğinin yaratıldığı zemindir. Bir çocuğun oluşumunun ilk nüveleri khôrada inşa edilmektedir. Söz konusu bu yer çocuğun içgüdülerini oluşturduğu yerdir. McAfee görüşüne göre Kristeva, Platon'un khôrasını önemli olmayan bir kavramışçasına anlatmaktadır. Dolayısıyla Kristeva için bu khôra kavramı çocuğun, annesinin bedenini, kendi bedenini ve çevresini bir bütün olarak algıladığı yerdir. Çocuk dil edinimini oluşturduğu ve dilin dünyası ile tanıştığında khôranın izlerini kaybetmesi de söz konusu olmayacaktır. Bebeğin varlığını ilk hissettirdiği alan ana rahmidir. Dolayısıyla bebeğin içgüdülerinin meydana geldiği yerdir. Khôra, bedensel köklerimizle yani yaşamın tasarlandığı o maternal ile doğrudan ilgilidir. Khôra, kişilerin yaşamları boyunca uğrayacağı bir yerdir ve ona doğru yapılan her yolculuk öznenin kendini oluşturmasına olanak tanıyacaktır (McAfee, 2004: 24-36).

4.İRİGARAY PERSPEKTİFİNDEN PLATON DİYALOGLARININ YORUMLANMASI

Speculum of the Other Woman isimli eserinde Luce Irigaray, Platon'un Timaios'ta ortaya attığı khora kavramını dişil bir alan, ana rahminden yola çıkarak tekrar yorumlamıştır. Irigaray'a göre Platon'un mağarası, hep aynı alana mensup kişileri işaret etmektedir. Mağaranın girişi uzun bir koridordan ibaret olup mağaranın tümü de bu girişe göre tanımlanmaktadır. Giriş bir tane olduğu için aynı zamanda çıkışı göstermektedir. Irigaray, Platon'un, mağaranın girişini tasvir ederek yaptığı bu durumu hal-i hazırda

mağaranın içindekilerin tekrar üretimi ve yeniden temsiline yöneltme girişimi şeklinde ifade etmiştir. Bu durum aslında her şeyi tersine çevirerek gerçekleşmektedir. Giriş çıkışın tek bir olmasının sonucunda mağaradaki tüm herşey de yüksekte alçağa, alçaktan yükseğe, arkadan öne, önden arkaya, içten dışa, dıştan içe olacak şekilde çift şekilde bir mantıktadır. Ancak tüm konular mağaranın içinde olup biter. Mağara daima orada olmanın bir temsili görevi taşıdığı için bu mekândaki kişiler asli olana dönememektedir. Bu sebeple yalnızca Timaios diyalogunda Platon, khora'yı birinci idea ile ikinci duyular arasında her ikisinin irtibatı için gerekli, fakat kendisi form olmadığı için de belirsiz bir tür şeklinde tarif etmektedir.

Derrida, Platon'un khora'sını kökenini dekonstrüksiyon için kullanmış ve bir anlamda kavrama olumsuz anlamda da olsa değerini ifade etmiştir (Hafız 2016: 176-191). Çift yönlü mağarada kişilerin tek yapacağı şey dönüşün mümkün olmaması nedeniyle kendilerine sunulan şeylere bakmaktır (Irigaray 1985: 243-44). Mağarada kişilere bir ateş verilmektedir; fakat bu ateş mahkûmların arkasından yansıtma görevi gören, dünyevi bir ateş olan ışıktır. Yansıyan ışık görevi gören bu ateş, yalnızca yansı ve gölgeye sebep olmakta, mahkûmların gölge oyunlarını belirli bir tarzda görmelerine olanak sağlamaktadır. Irigaray'a göre mağara içinde yaşadığımız dünyadır. Ona göre bu mağaranın esasen başka bir mağarayı temsil için vardır. Bu bağlamda bu mağaradan yansıyan ışık, hakikat anlamında güneşin imgesiyle yanmasına rağmen, sarp ve yokuşlu da olsa daima aynı olan gerçeğe geçişe yarayan bir yol daha bulunmaktadır. Yalnız bu "geçit" ne iç ne de dıştır. Geçit yok sayıldığında bütün donuk ve katı dikotomiler, kategorik farklar, net ayrımlar ve salt süreksizlikler geçerliliğini devam ettirmektedir. Bir başka yönden geçidin varlığı yok sayıldığından, mağaranın içindeki mahkûmlar ile onu terk eden kişi arasındaki zıtlığın önüne geçilememektedir. Bu zıtlık aynı zamanda gerçek ile gölge, hakikat ile rüya, iyi ile kötü arasındaki dikotomiyi anlatmaktadır (Irigaray 1985: 246).

Irigaray'a göre esas olan, Platon'un mağarasının yorumlanmasında içine ya da dışına odaklanmaktan ziyade geçit olmadan iç ve dışın mümkün olmayacağını kavranmasıdır. Mağaranın geçidi, logosantrik gelenekte bastırılmıştır. Geçitten geri çekilme önermelerimizi, yargılarımızı ve aldığımız kararları, baba, idea ya da logos gibi bir kalıbın aynılığına hapsedmektedir. Bastırılmışlık iç ve dış arasındaki ayrımın kalbine ya da teorik olarak bir olanın eylemini mümkün kılan başkaya bakmanın akledilememesinin neticesinde ayrımların çoklu eylemini bizden uzaklaştırmaktadır. Platoncu ontoloji bir ontolojik konum içermeyen ve form-dışı olması sebebiyle de tanımlanamayan öteki anne olmaktadır. Luce Irigaray, annenin geleneğin üzerine inşa edilen zeminin dışıl ve başka karakterine kendinden gönderme ile öykünmekte ve içkin dinamikleri ile yerinden etmek istemektedir. Karşıtlıklar üzerinden inşa edilen bir ontoloji ile dışıl dışlanmaktadır. Irigaray, dışılın başka karakteri üzerinden tüm eril logosantrik sistemleri dekonstrüksiyon uğratmaktadır. Üzerine kurulan khora dışıl olmaktadır. Irigaray Platon'un Şölen diyalogundaki Diotima (kadın) figürünü irdelemiştir. Şölen diyalogunda, hepsi kendine özgü tarz ve üslupla kendini ifade eden hatiplerin, aşka dair söylemlerinin tedrici verildiği Platon diyalogudur. Platon'un şölen diyalogunda aşka bir anlamda doruk olan bir diyalogu Platon, Sokrates'in ağzından bir kadına yaptırmaktadır. Irigaray, aşkın tedrici yükselişinin ifade edildiği bu konuşmanın doruk diyalogunu bir kadına yaptırmasına üzerinde durmaktadır. Diyalogdan yemeğe ve diğer konuşmacılara karışmayan Diotima fiili olarak da orada bulunmamaktadır. Diotima aracılığı olmadan, fanilikten ebediliğe geçiş imkânsızdır. Bu ikiliklerde Diotima'nın, bir nevi mutavassıt olduğu aşıkardır (Irigaray 1989: 32-33).

Sevgiyle ilintili şekilde Diotima'nın bilgiye yönlendirici misyonu, hem ona ulaştıran bir rehber, hem de o yolun öznesi şeklinde işlenmiş, buna ek olarak, diyalogdaki diğer konuşmacılardan farklı olarak, sevginin Tanrı'nın kendisi olduğu varsayımı çürütülmüştür. İkilikler arasındaki dışıl geçidin hatırlanmaması koşulunda, "ya/ya da" düşüncesiyle ikili dünyanın kendini oluşturması kaçınılmaz olmaktadır. Diotima'ya göre sevgi, ikisi arasında olmakla beraber, bu dünyayı da ilga etmeyen bir "buradalık" olarak görülmelidir. Diotima bu şekilde Sokrates'in, "aşk mükemmel bir Tanrı'dır" görüşünü, gerçeği kendilik olarak vazeden bir bilgelik ve efendilikle olmasa da, gülerek, herkesin öyle düşündüğü varsayımı ile cevaplandırarak, bir şekliyle hal-i hazırda bulunan gerçeklerden feragat etmeyi öğreterek reddetmektedir. Aşk bu şekilde fani ya da ebedi iki kişiden biri değil, ama "bütünün bütünlüğünü kurma" amacıyla başka bir daimon olarak yansıtılmaktadır. Sevgi bu şekilde ne fani ne ebedi, ne yokluk ne varlık ne cehalet ne bilgi olan ara buluculuğuyla gerçek, bilgi ve iyinin peşinde olmanın bir bağlamda bir şartı olarak ifade edilmektedir. Bu şekilde ikilikler arasında olan geçit olmadan

bilgi, varlık ve ebediyet ile bilgisizlik, yokluk ve fani arasındaki arayış da imkânsızlaşmaktadır. Irigaray düşüncesinde Diotima'nın, eril ile dişilin birleşmesini, faninin ebediyet arayışında yaratıcı bir etkinlik şeklinde görülmesi, anlaşılammamaktadır. Devlet diyalogundaki mağara benzetmesindeki şekliyle, bu diyalogda da kadınlığın yaratıcı ve üretken geçit rolünün yok sayılması, aslında erkeğin üzerine inşa edilen zeminin unutulması demektir. Tam da burada dişil bedeni eril eserlere eğreti şekilde ekleme teşebbüsünde olmadığını, bilakis baştan beri zaten içkin bir formda oluştuğunu ifade etmektedir (Irigaray 1989: 36).

Irigaray, diyalogun ilerleyen kısımlarında Sokrates'in "işte, Diotima ile olan diyalogunda sevgi üzerine edindiğim ders bu şekildedir. Bir gün dedi ki bana..." şeklindeki ve bundan sonra Diotima'dan alıntılanacağı diyalogu, önceki konuşmadan ayrı tutmaktadır. Buradan başlayarak Diotima, ilk diyalogundaki üçüncü tür olan aşka olan vurguyu yıkmaktadır. Dişil ile erilin ya da beden ile ruhun ayrıyeten ataerkil toplumların, tinsel soyağacını böyle dönüştürdükleri düşünmektedir. Vahyi ve gerçeği egemenlikleri altında tutan eril-tanrılar, kendilerini, soyağacındaki dişil etkenden ve bedensel köklerinden ayırmışlardır. Bu şekilde dişili onu iştirilmez hale getiren yeni bir mantık düzeni ortaya koymuştur. Bu yoksayma dişilin soyağacındaki izlerini silmeye yöneliktir. Bu şekliyle Platon'dan bu zamana, Yunan mitolojisinde yanan her ev ocağının kutsal mekânı ve bu ateşe göz kulan olan dişil kutsallık olarak kabul edilen Yunan tanrıçası Hestia, yüce bir anlam yüklediği eril tanrılar lehine bastırılmaktadır. Irigaray ayırıcı bu yok edilişi, dişil soyağacının kopuşu şeklinde ifade etmektedir (Irigaray 2006: 15-17).

Irigaray' göre Platon'un khorasında tüm karşıtlıkların yeniden gün yüzüne çıktığı Timaios diyalogunda da aşikârdır. Platon, Timaios'ta ruhun cismanilik işareti olan arzular kontrol altına alınmazsa, erilin ruhunun bir kadın ve ardından da bir hayvan olarak geri dönme riskinden bahsettiği diyaloglarda dişil, ruhsal olana zıt bir şekilde cismaniliği ifade etmektedir. Platon'un mağara benzetmesindeki gibi, Şölen ve Timaios diyalogları üzerinden Irigaray, Platoncu ikili-kutupluluğun, dişilliğin konumsallığını kendi eril ve özne merkezli diliyle oluşturarak, dişili bu sisteminin dışında bıraktığını ifade etmektedir. Fakat dişil öge sistemin daima içerisinde olmaktadır. Diotima'nın ikinci konuşmasında ya da Timaios'un sonlarında geçen erkeğin bir ceza ve aşağılanma belirtisi olarak kadına, ondan da hayvana dönüşmesine yönelik ifadelerin bulunması, eril ve söz merkezli yapıda dişilin, ruhsal ve ilahi olanla zıt bir şekilde konumlandırılmasının bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekli itibariyle geçit yıkılmış, aşk nesnesi geçitsiz bir biçimde öznenin dışında yeniden konumlandırılmış ve bu bağlamda eril ve dişil arasındaki ilişki yeniden hiyerarşileştirilmiştir. (Irigaray, 1989: 39-40).

4. SONSÖZ YERİNE

Platon'un diyaloglarında çeşitli kadın tasvirlerine yer verilmiştir. Onun kavramları evrenin oluşmasını anlatmak amacıyla kullanılan bir araçtır. Kristeva, khôra kavramını feminizm ile ilişkisi bağlamında ele alarak dişilliğin oluştuğu başlangıç noktası şeklinde yorumlamıştır. Platon'a göre "khôra" fenomenin inşa edildiği yer iken, Kristeva'ya göre "khôra" kadının tüm yaşamı boyunca kendi benliğini oluşturduğu alandır. Platon'un Timaios'ta kullandığı khôra fenomenlerin idealardan meydana gelmesini anlamlandırma çabasıdır. Bu bağlamda Platon'a yöneltilen en önemli eleştirilerden bir tanesi maddi olan evrenin inşasının oluşmasına yönelik tezlerinin net olmadığı yönündedir. Platon, fenomenlerin, ideaların birer yansıması niteliği gördüğünü ifade etmesine rağmen "oluşun" net bir izahını yapamamıştır. Platon'un Timaios metninde evrenin inşasına yönelik yorumları biraz daha açıklayıcı niteliktedir. Bu bağlamda Demiurgos diye isimlendirdiği mimar Tanrı khôra'da ateş, toprak, su ve havayı karıştırarak fenomenler dünyasını yaratmaktadır. Bu yaratma esnasında Demiurgos ideaya bakarak tek tek maddi nesnelere meydana getirir.

Derrida, khôra kelimesinin başka bir dile çevrilmesinin yanlış olacağı fikrini ileri sürmüştür. Khôra bireylerin algıladığı anlamda bir mekân değildir. Algılanamayan bu mekân gözle görülemez niteliktedir. Yani khôranın ne olduğu anlatmak zordur, bizim anlayacağımız yalnızca bu kavramın ne olmadığıdır. Platon'a göre khôra'nın kavranması oldukça güçtür.

Platon'un khôra kavramını anlatırken ifade ettiği benzetmeler bu kavramla ilgili bir takım çağrışımlar yapmaktadır. Dolayısıyla anne, baba ve çocuk benzetmesi khôra'yı daha net bir şekilde anlamamıza olanak tanımaktadır. Anne khôra, baba idea, çocuk ise maddi nesnenin bir temsilidir. Platon'un kadına

bakış açısını bu kavram üzerinden anlama çabamız neticesinde net bir şey söylemek çok da mümkün değildir. Platon kadınların erkeklerle eşit olması için iyi bir eğitim alması gerektiğini savunurken erkeklerin ceza olarak kadın şeklinde dünyaya geldikleri fikrinde olmuştur. Platon yer yer de olsa kadın erkek eşitliğini de savunmuştur.

Kristeva bu söz konusu kavramı “anne, kadın, anlam, özne” gibi nosyonlar ile ifade etmiştir. Kristeva’ya göre çocuğun konuşmaya başlamadan önce annesiyle arasındaki bağ olan khôra, ataerkil yapıda hep ötekileştirilmiş, bastırılmıştır. Kristeva düşüncesine göre anneye ait olan hep ikincil konumda olmaktadır. Kristeva, Freud’un id-ego, süper-ego etrafında ifade ettiği şeyleri toplumsal cinsiyet bağlamında eleştirmektedir. Kristeva’ya göre egonun olması için idin bastırılması durumu sorunlu bir perspektif sunmaktadır. Birey olabilmek için anneye duyduğu sevginin bastırılması ve babanın otoritesini kabullenme zorunluluğu kadının ötekileştirildiği anlamına gelmektedir. Kristeva odip-öncesi döneme odaklanmaktadır. Bu bağlamda özneyi oluşturan şeyin esasında babanın yasasını kabullenmek olup olmadığı konusunu irdelemektedir. Kristeva fallosantrik paradigmaları incelemektedir. Fallosantrik kültürün ikili karşıtlıklar üzerindeki konumu dolayısıyla erilin karşısındaki dişilin zayıf, öteki, değersiz, eksik olarak konumlandırılması söz konusudur. Özne erildir. Dişil ise bu bağlamda eksik bir özne olmaktadır. Kristeva, Freud’un ortaya attığı bu tezlerin khôra üzerinden bir eleştirisini yapmaktadır. Khôra, odip-öncesi dönem olup çocuk daha konuşmaya başlamamıştır. Dil olmamakla beraber tam anlamıyla anlaşılmayan ifadeler, mimikler söz konusudur.

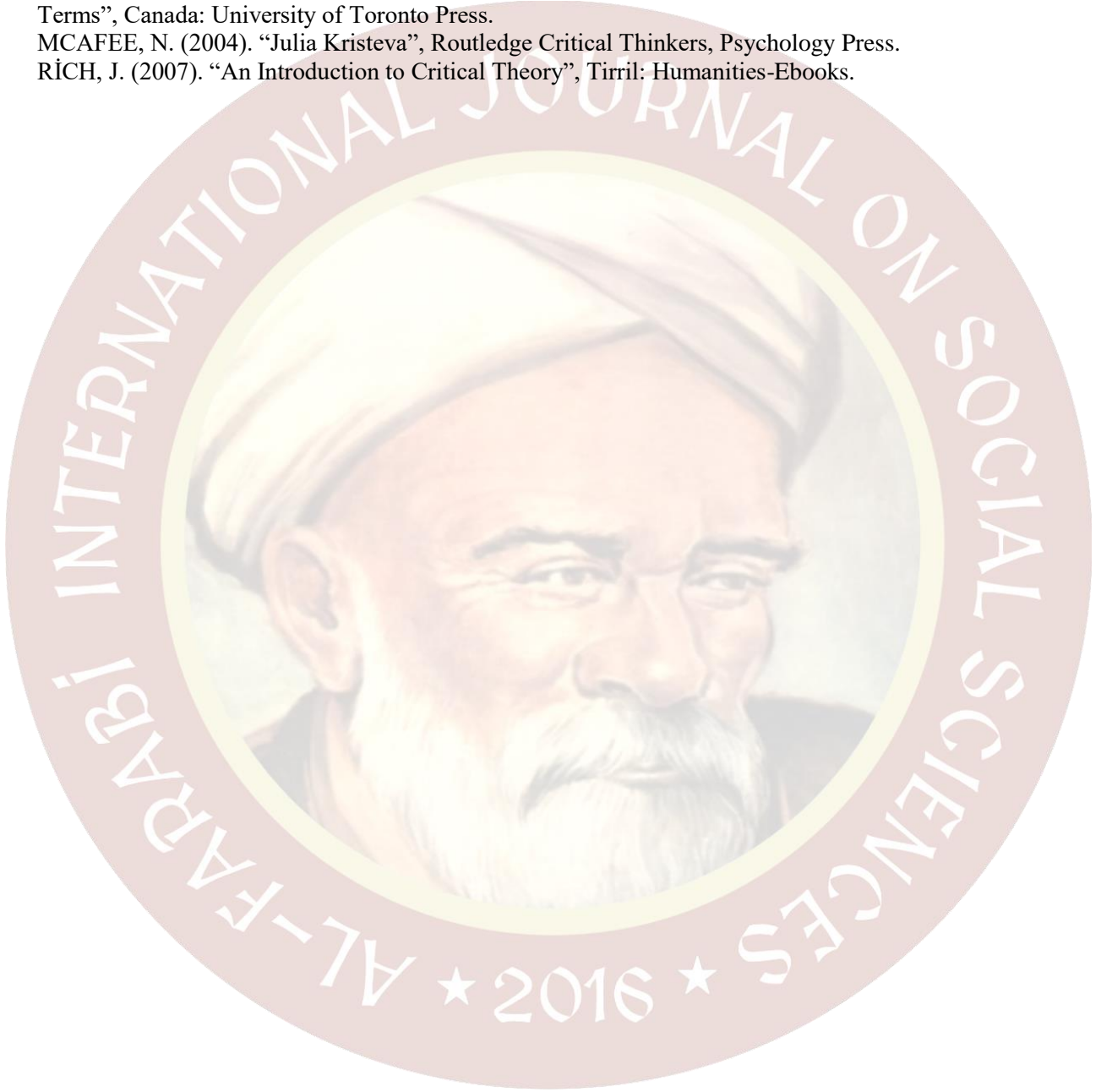
Kristeva çocuk ile annesi arasında ayrıcalıklı bir bağ olduğu görüşünü savunmaktadır. Bu etkileşimin kendini gösterdiği alan semiyotiktir. Bu bağlamda sembolige karşı bir duruş sergilemektedir. Kristeva’da semiyotik olanın ifadesi khôra kavramı ile özdeştir. Khôra’da anne ile çocuğun kullandığı dil ahenkli bir ses, şiirsel bir dildir. Khôra asla reddedilmemeli, küçümsenmemeli ve görmezden gelinmemelidir. İçgüdülerimiz, dürtülerimiz, hislerimiz Khôra’da masum, çocuksu, naif ve temizdir. Kaç yaşında olursak olalım çocuksu hallerimiz khôra ile doğrudan ilişkili olmaktadır. Ve bu söz konusu hisler bizim khôra’ya dönmek istediğimiz anlamına gelmektedir. Hepimiz annemizle kurduğumuz o bağın neticesinde ana rahmine dönmeyi ve o şiirsel dile kavuşma arzusunu taşımaktayız. Kristeva’ya göre sembolik düzenin anne ve çocuk arasındaki ilişki dâhilinde bilinç, ego, kendi olma, yapı, düzen, yasa vs. meydana gelirken, semiyotik düzenin etkisiyle de sanat, yaratma gücü, mana, dil vs. ortaya çıkmaktadır. Özne ise bu bağlamda iki düzenin arasında gidip gelmekte ve devamlı bir oluş halinde olmasından ötürü Kristeva’nın öznesi “süreç içindeki özne” olmaktadır.

Irigaray, şölen diyalogunda geçen kadın imgesi üzerinde durmuştur. Bu bağlamda arkaik dönemlerde bilge kişiye ilham verenin her zaman bir dişi - doğa, kadın ya da tanrıça- olduğunu ifade ederek, dişil kökenin bastırıldığını görüşünü savunmaktadır. Irigaray, bu bağlamda, beden ile ruh arasındaki diyalektiğe anlam veren dişilin ve annenin taşıyıcılığının ilga edildiğini ifade etmektedir. Ona göre güzelliğin maddesel örgüsü de, dişil ögenin, aklın rasyonel amaçsallığına bağlanması neticesinde unutulmaya yüz tutan bir gerçektir. Platon’da duyusal nesnenin kendi ön şartı olarak bir formda oluşabilmesi ya da duyusal formların bir klonu olmaları ile bu klonlamanın sürekli bir mekânda ve khora meydana gelmesinin zorunluluğundan yola çıkarak Irigaray, dişili, ikilikler arasındaki ara-bulucu işlevi olarak değer görmesi ve bu bağlamda ortaya çıkarılması gerektiği görüşünü savunmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKAN, A. (2016). “Timaios Diyalogunun Etik-Politik Okuması”, ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar.
- BOYACI, N. (2014). “Platon’da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma”, FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi).
- CAVAREVO A. (2005). “For More Than One Voice: Toward a Philosophy of Vocal Expression”, Stanford University Press, California.
- DURUDOĞAN, H. (2010). “Julia Kristeva, Özgürleştirilen Tekillik”, İstanbul.
- EFLATUN. (1985). “Devlet”, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- HAFIZ, Muharrem (2016), Khora ve Felsefe: Platon’un Üçüncü Türü ve Felsefe Tarihindeki Yorumları, DM Yayınevi, İstanbul.
- IRIGARAY, Luce (1985) Speculum of the Other Woman, trans. Gillian C. Gill, New York: Cornell University Press.

- IRIGARAY, Luce (1989) “Sorcerer Love: A Reading of Plato’s Symposium, Diotima’s Speech”, trans. Eleanor H. Kuykendall, *Hypatia French Feminist Philosophy*, vol. 3, no. 3.
- IRIGARAY, Luce (1995) “The Question of the Other”, trans. Noah Guynn, *Another Look, Another Woman: Retranslations of French Feminism*, Yale French Studies.
- IRIGARAY, Luce (2006) *Ben Sen Biz: Farklılık Kültürüne Doğru*, çev. Sabri Büyükdüvenci-Nilgün Tural, İmge Kitabevi, Ankara.
- KRİSTEVA, J. (1984) “Revolution in Poetic Language”, Margaret Waller (translator), New York: Columbia University Press.
- MAKARYK Rena R. (1993). “Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms”, Canada: University of Toronto Press.
- MCAFEE, N. (2004). “Julia Kristeva”, Routledge Critical Thinkers, Psychology Press.
- RİCH, J. (2007). “An Introduction to Critical Theory”, Tirril: Humanities-Ebooks.

**INFLUENCE OF THE PERSONAL SUBJECTIVITY ON FORMATION OF
COMMUNICATIVE LEADERSHIP**

Kamalbek BERKIMBAYEV¹
Moldir SULTANMURAT²
Gaukhar YERSULTANOVA³
Serik KASTAEV⁴

ANNOTATION

The reflection of leadership in formation of personal physical, psychic, intellectual, professional development, intelligence, senses, volition at the «psychology» level was considered in this article. The definitions as leader and leadership, person was widely explained, the importance of person role in formation of communicative leader was described. Also various methods of teaching communication in the methodical book to determine the role and the place in formation as a subject of teaching activity.

Key words: Leader, Leadership, Person, Communication, Subject, Subjectivity, Method, Teaching.

In communication the issue of personal factors puts the investigation of the subjectivity development patterns in the foreground:

- a) relation of the author and the listener to the discussion point;
- b) to oneself;
- c) to the other;
- d) self-reflection as a method of control of own speech and the prospect of correcting own manner of speaking. It is evident that nowadays among the required and professional important competency the leadership is put a head as set of qualities of the subject reflecting the level of creative, intellectual and emotional-volitional activity and which is ready to reinvent himself. Society requires leaders and organizers possessing the skills of teamwork and leadership, and also resting upon the ideas of the humanistic method, person - centered, similarly capable of communication and empathy on the basis of the same styles interaction.

A leader (person in charge) starting from the person – not appointed by top,

- 1) organizer and inspiratory of the staff,
- 2) a group member possessing the highest sociometric and communicative status («one of us», - like the most ones, «our the best»),
- 3) more respected person known as a leading role while taking group decisions and while organization of joint works for achieving the goals.

«A profession leader— it is a person capable of influencing on the other to integrate the joint professional activity. A leader regulates the interrelation in group, keeps the values of the professional group during the group relations, influences on the formation of the group values and means them to a certain extent» [1]. According to the opinions of the American investigators of the Higher educational establishment problems the main quality of the professional leader is the specific definition of goals, skills to form them and skill to present the group due to the specific situation and to the clear conscious prospect. T.M. Balykhina states the following three types of the professional leadership: 1) business; 2) intellectual; 3) leadership in communication. In particular the communication is an integral part of the leader's activity. Communication is estimated as a capability of receiving and giving information in order to achieve the desired and exact results. It is no coincidence that the leader is called as «a power communicator».

¹ Doctor of pedagogical sciences, professor, «Pedagogical sciences» department, «Humanitarian sciences» faculty, International Kazakh-Turkish University by Hodja Ahmet Yassawi, town Turkestan

² PhD student, «Pedagogical sciences» department, «Humanitarian sciences» faculty, International Kazakh-Turkish University by Hodja Ahmet Yassawi, town Turkestan;

³ PhD student, «Linguistics» department, «Humanitarian sciences» faculty, Kazakh Pedagogical University by Abay, town Almaty;

⁴ PhD student, «Pedagogical sciences» department, «Humanitarian sciences» faculty, International Kazakh-Turkish University by Hodja Ahmet Yassawi, town Turkestan;

At the present time there are different methods to classify the leadership not only to define it: 1) «instrumental leader», «expressive leader» (due to the activity area); 2) «situational leader», «universal leader» (due to the activity type); 3) «inspiratory-leader», «executor-leader» (due to the peculiarities while participation in group interaction).

Actually, the leadership— not only pedagogical but also the social and psychological issue. A base note of the social psychology is an explanation of position diversities of the same group people due to their relation to each other and to the group activities. Although the problem of developing the leadership position of the person concerns not only the philosophers and psychologist, it always attracted the attention of the teaching staff too.

The analysis of the psychological-pedagogical book allows to do conclusion that the present methods of leadership investigation is distinguished by three methods of the base variables: 1) leadership skills; 2) leadership behavior; 3) case of leader action. In the meantime a particular attention is paid to the description and behavior of the followers.

Position of the M.I. Rozhkov that the leader-«makers» (attempting for work) and the leader-«breakers» (attempting for own benefit to show themselves) is interesting, he considers the leader as capable of the following: a) leading; b) inciting to work; c) influencing on the entourage very hard[2].

The scientists rest upon the following while forming the pedagogical system of developing the leadership position: a) perfect facts about the leadership and leader; b) development of leaders in order to teach; c) selection of students; d) determination of diagnosis characteristics of preparation level of being a communicative leader.

Main methodical issue –making a sample of teaching for forming leadership qualities and which should be developed in future not formal adaptation of the students to the truth[3].

It is to be noted that the terms in the domestic teaching experience are considered as a synonym because of the connection with leadership communication: «leadership ability» and «communicative ability». Certainly, the leadership — is a connecting specification of the person consisting of the communicative culture as an obligatory component, until digesting it is uncertain to achieve authority and leading position in group.

A leadership potential should be considered as connecting personal quality, the characteristics of the detection are the following: 1) high motivation which will be the work subject; 2) developed intellectual, communicative, suggestive peculiarities; 3) creativity. The student period differs by the high motivation to possess leadership skills, by the active social orientation of the activity, the students wants to be confident in himself and to feel the belonging in an important activity, he has a right to learn to show himself, to be the valued member of the group due to his estimation. However, there is no entire communicative system to form the communicative leader in the higher professional education system: it offers students to learn the modern norms of the pedagogics, communication psychology, but the fragment knowledge doesn't help to be the competent during the professional leadership communication.

Necessity in preparing the method of developing the leadership qualities on the basis of the formation of the communicative competence. The modern student possessing the known intellectual-volitional advantages over the other members of the group, contended to be the leader, he should have communicative skills, should be able to organize the structural interpersonal interaction. His leadership is determined by influencing on the other members of the group in the direction of achieving the goals set during the joint execution, joint authorship, partnership. It creates the necessity in making the technological sample to provide the pedagogical situations for developing the leadership qualities during the learning process at the higher educational establishment by identifying the possibility of developing the leadership skills.

The management smart people of the country are trained at the higher educational establishment and the future management staff depends on the training quality, if they will be an initiator, a mediator, a leader,

a supporter of the innovative reorganizations in the country. Nowadays, the teaching is defined as a proper space where the people can function. The method of human in teaching matter rests upon the communicative philosophy. As for our investigation, it means text-based, unitedness, productivity, reflexivity. The problem of individual to be the individual in teaching activity of the communicative system of the higher professional teaching is based on the leadership development (group, team) within the joint mind function area.

Using the definitions «a leadership» and «a leader» extensively confirms its necessity and extensive use on the one hand, the polysemanticity of explanations on the other hand, by transforming them into the nice and monosemic epithet. Mentioning that there is nonunique scientific explanation of this definition, the uncertainty of its explanation, contradiction, non-uniqueness disturbs the investigators. It is required to join the results of investigation conducted due to the positions of various scientists in order to understand entirely the human as a process owner or as possessing leadership qualities. Leadership is reflected in the formation of physical, psychic, intellectual, professional development, intelligence, sense, solvability on the «psychology» level. The leadership potential enables a leader to express valuable dominants of the team which acts as a set of person and activity and which should achieve the common goal. *Leadership potential* — it is a psychological synthesis of the combining, multilevel education, psychomatic resource of the person: biological, psychological, intellectual, social, mental, creative, innovative. *Leadership potentialis* demonstrated in the governing activity through the partnership with the group members, speech culture in modifying joined activity.

At present time, the definitions *leadership and leader* being equal with definitions *subjectivity* and *subject* have leading positions in adjacent sciences investigating the human and his speech. Moreover, the special investigations and many editions cannot reply the main methodic question— is it possible to develop the leadership qualities or it is inherited. Meaning of the personal quality of special kind connected with the human's activity having the clearly shown orientation in reorganization activity due to changing himself was traditionally fixed in humanistic philosophy and psychology as a subject (A. Maslou, G. Opport, K. Rogers, S.L. Rubinshtein, D.N. Uznadze, M. Fuko and others). We denote that the communicative competence is number one among its systemic components of the system among, having specified the leadership as a kind of the highest level of the professional competence. A communicative competence includes communication, information sharing, and establishment of purposeful relations with the participants of the leading discourse, the activity organization is included on the basis of partnership in communication mode. Communicative imperativeness of present education is not only understanding the humanity principles and also understanding of insufficiency and impossibility of sole consciousness to yourself: a human becomes himself only through other people or with the assistance of others. The one entering the interrelation process is determined with principal impossibility of personal symmetry and achievements of the subjectivity, because it is impossible «to look through, determine and say previously» the person without his consent, «on the side», «a real life of the person is accessible only for communicative passing which is opened freely and responsible» [4].

In communication except transforming the another it is important to transform yourself to be capable of understanding knowledge and the lack of knowledge. Communication — it is a meeting of person with unfamiliar. An unfamiliar one maybe the culture, nature, human, himself. The result of such meeting is establishment of forming connections on the basis of the cross-pollination and positive personal development. Communication — is a proper start of the communication and constructive potential of the interpersonal relations development. In this area, on the one hand is the ethic deficiency of the communication types violating the rules of communication and estimation of the communication as a meaningful method of communication (authoritative, manipulative, formal), on the other hand the necessity of forming the preparation to communicate — variously developed different skills and capabilities of different people (communicative competence of the person), separately, maybe arisen as a special stated pedagogical problem. At that time the subjectivity should be the basic meaning of developing as a true goal of the humanitarian knowledge and to give opportunity to human to define himself.

V. Frankl considered that the main issue of teaching not for «being satisfied by providing traditions and knowledge», but for «development of capabilities giving opportunity to people for finding out unique meanings» [5].

The subjectivity of the person is not only in critical thinking concerning the usual truth, not in capability of protecting own opinions, it is in necessity of forming its life position.

There are various methods in the methodical book to determine the role and the place of communication in formation as a subject of teaching activity. In several modern conclusions offered by the present science, for instance, according to the philosophy of V.S. Bibler's conclusion the human is a culture subject of rational being which is capable of self-determining within the culture, communication process. Besides, the human at his activity due to the acquiring the world, due to the philosopher's opinion cannot still be the culture subject.

Obviously, the intellectual powers, life experience and professional knowledge of teacher and the student are not the same, the last one – is not always a partner of the communication, but it assists in greatly understanding of the personality of forming teaching, in hearing it, in unveiling the creative potential of the student who is ready to understand the importance of received information for him, in trying to stop being a puzzlement for him. Unfortunately, as an effective object of teaching to officially announce the communication; actually the education system is mostly stay as monologic: the student is not a participant of the cognitive process, because the knowledge is given to him in form of suitable set for the teacher. Disengagement problem of the student from learning process and from knowledge — is one of the present education problems which prevent the formation of personality. Awareness does not make the human competitive — knowledge continue to stop being the part of education.

At the same time, I. Kant specified the cognition subject as «a former», maker of scientific and other different knowledge, it is known that he noted the hopelessness of developing the cognition process with «human's face», here he noted three questions: *what can I know? What can I do? What can I believe in?* These questions lead for putting the main question—*who is the human? Higher education cannot keep out of searching the suitable methods to «develop» the human who needs knowledge for himself.* Nowadays, it is no secret that a human possess and lost himself. It tries to direct, to understand, to see the process of self-formation within the pedagogical science and experimental communication, because communicative style of interrelation with yourself in the meaning of solving important personal and professional problems with the world gives opportunity to the student to take position of interested subject for taking rise himself, -it is firstly, secondly—the responsible relation to own knowledge. Firstly, the communication teaches the human to solve problems by agreeing with himself as an («outside» and «inside») experience of cooperation with the world and yourself. The human passes the definite stages of actions by executing the communicative experience: «inside and outside» connection, empathy, setting the reflection. He searches himself in others, because «the truth is not arisen and doesn't stay in separate people's mind, it is arisen between the people.» [5].

Finally, the analysis of scientific books and education process influences on the purposeful execution of two level system of higher professional education, applicability of personality development and on formation of communicative leadership, it confirms the necessity of methodological and methodical searches to make a combined sample of teaching students as future communicative leaders.

References

1. Balykhina T.M. Methods of teaching Russian as not native (new): Work book. 2nd edition, rev. — M.: 2010. — 188 p.
2. Yespolov B.T. Phenomenon of political leadership of President of RK Nazarbayev N.A.: dis. ... candidate of political sciences. — Almaty, 2010. - 128 p.
3. Maksimova R.A. Leadership and skills of leading efficiency of the head. — Saint Petersburg : Peter, 2007.
4. Yermontayeva A.R. High school psychology: text book. - Almaty: Daur, 2012. - 492 p.
5. Korepanova M.V. Philosophy. Psychology. Pedagogics // New series. Saratov University Review. - 2009. — T.9, №4.

TÜRK TİCARET HUKUKUNUN TARİHSEL SÜRECİ
HISTORICAL PROCESS OF TURKISH COMMERCIAL LAW

Prof. Dr. Mahmut YARDIMCIOĞLU¹
Medine Rukiye GÜL²

ÖZET

Ticaret Hukuku, hukuk düzeni içerisinde özel hukukun bir dalıdır. Ticari işlemlerin içerikleri değişen koşul ve zaman içerisinde faydalılığını yitirmesi beklenmektedir. Ticaretin bulunduğu zaman içerisinde dinamik bir şekilde varlığını sürdürmesi, ticaret ile ilgili kişilerin haklarını bildiren kuralları gerekli kılmıştır ve bu amaçla ticaret hukuku, ticari işleyişi kolaylaştırmak amacıyla, değişen çağa ve ihtiyaçlara yanıt vermek amacıyla sürekli değişikliklere uğramıştır. Bu çalışmada Türk Ticaret Hukukunun tarihsel sürecini, süreç içerisindeki değişim gösteren alanları, değişimin ticari alanlara katkıları analiz edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Ticaret, Ticaret Hukuku, Tarihsel Süreç

ABSTRACT

Commercial Law is a branch of private law within the legal order. The contents of commercial transactions are expected to expire in changing circumstances and time. The dynamic existence of trade during the time required the rules stating the rights of the persons involved in trade, and for this purpose the commercial law has been subject to constant changes in order to facilitate the commercial operation and to respond to the changing age and needs. In this study, the historical process of Turkish Commercial Law, the areas of change in the process and the contribution of the changes to the commercial fields will be analyzed.

Keywords: Trade, Commercial Law, Historical Process

1.GİRİŞ

Literatürde birçok tanıma sahip olan ticaret kelimesi üretim, satış ve hizmet üçlüsünden temel tanımını oluştururken aynı zamanda bütün bunlara aracı olması anlamına da gelmektedir. Her türlü ticaret işletmelerini ve bunların bağlantı kurduğu her türlü iç ve dış ilişkilerini inceleyen hukuk dalı olan Ticaret Hukuku'dur. Ticaret Hukuku bir ticari işletmenin genel içerik kavramlarından olan tacir, ticari işletme sicili, ticaret unvanı, haksız rekabet, ticari defterler, cari hesap, ticari işler tellallığı, acente, ticaret ortaklıkları gibi başlıkları içine alan ve hukukunu belirleyen kurallar bütünüdür.

Gerek ekonomi gerekse de hukuk biliminde "ticaret" kelimesi farklı alanlara sahiptir. Ekonomik açıdan ticaret, hizmet ve malların üretim ve aynı zamanda tüketim ile ilgili olan aşamalar arasındaki aracılık faaliyeti olarak tanımlanmaktadır (Taşkent, 2012: 45).

Ticaret Hukuku, ticari karaktere sahip tüm olaylarda yer alan ve ticari niteliğe sahip hükümler doğrultusunda oluşan bir kurallar yumağıdır ve Ticaret Kanunu kapsamında ticari hükümler yer almaktadır (Bahtiyar, 2012: 35).

Ticaret Hukuku, hukuk düzeni içerisinde özel hukukun bir dalıdır. Bu amaçla ticaret hukuku, ticari işleyişi kolaylaştırmak amacıyla, değişen çağa ve ihtiyaçlara yanıt vermek amacıyla sürekli değişikliklere uğramıştır (Kayar, 2015: 56). Ticaret Hukuku ile ilgili temel düzenlemeler 6102 sayılı TTK 'da yer almaktadır. Fakat diğer kanunlardan olan Bankacılık Kanunu, Sigortacılık Kanunu gibi kanunlarda da ticaret hukuku ile ilgili kurallar bulunmaktadır (Köse, 2016: 23). Bu bağlamda ticaret hukuku (Ülgen ve ark., 2015: 1-2; Kayar, 2015: 59);

¹ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü mahmutyardimcioglu@ksu.edu.tr ORCID:0000-0002-1335-8357

² KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme ABD, mdrkygl@gmail.com, ORCID:0000-0001-8529-9002

- Malların gerek üretim gerekse de tüketim gibi aşamaları ticaret hukuku kapsamına girmektedir.
- Ticaret hukuku; bir ticari işletmenin bütün aşamalarını bu aşamalardaki süreç, değişim ve gelişimlerini takip edip düzenleyen bunlarla ilgili aşamaların standardını belirleyen özel bir alandır.
- Özetle ticaret hukuku, ticari faaliyetlerin düzenlenmesi amacıyla oluşturulmuş bir hukuk dalıdır.

Ticaret Hukuku, taraflar arasındaki hukuki işlemleri konu ele alan bir hukuk birimidir. Tacirler açısından, sahip oldukları hakları yasalar doğrultusunda korumaya alan ticaret hukuku gerek işletme sahipleri gerekse de alıcılar açısından büyük öneme sahiptir ve kişilerin yasalar karşısında ne gibi haklara sahip olduğunu ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır (Başoğlu ve Kapancı, 2016: 33).

Kişiler arası ekonomik ilişkileri temel alan ve bu şekilde de tanımlanabilecek olan ticari hukuk, geniş kapsama sahip olan hukuk birimlerinden biridir (Kayar, 2015: 62).

2. TÜRK TİCARET HUKUKUNUN SİSTEMDEKİ YERİ

Ticarî işletmeler 6762 sayılı Kanunda tanımlanmamış ve bunun yerine, ticarethanelerin, fabrikaların ve ticaret ile uğraşan diğer müesseselerin ticarî işletme oldukları kabul edilmiştir. Kanunda geçen ticarî işletmeler bir taraftan tanımlanırken, alış veriş ve üretim yapılan ticarethanelere, fabrikalara ve bu amaca hizmet etmek üzere oluşturulmuş bütün diğer müesseselere ilişkin hükümlerin kanundan çıkarılması gerekliliği göz önünde bulundurularak iyileştirmeler yapılmıştır. Bundan hareketle ticarî işletmeler hakkında kanunun temelini oluşturmakta; yani merkez kavram olarak görülmekte ve hatta bu niteliğiyle belirleyici ve tanımlayıcı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ticaret hukuku, ticari işletmelere yönelik geçen zaman zarfında dış hukuku halini alırken artık kalıplaşmış olan bir kavramdan bir kuram halini almıştır. Bahsedilen bu sistem 1998 yılında Alm.TK. nın bir hedefi olmuş ve bu sayede orayla yerleşik olarak anılması dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Bu yüzden, tasarıda adı geçen ticarî işletmelerin tanımı kesin olarak ele alınıp belirtilmiştir. Bunun nedeni kanun tasarısına içerik olarak etki eden bazı kuramların tanımının Ticaret Sicili Tüzüğüne bırakmanın uygun görülmesidir. Öte yandan, bir ticarî işletme tanımlanırken ticarethanelerin, fabrikaların ve bu niteliğe uygun bütün kurumların ayrı ayrı tanımlanmasına gerek kalmamıştır. Bu tanımlar biraz daha ticarî işletmenin eski bir biçimi olup; başlıca ticari işletme türleri arasına girmiyordu. Ayrıca bahsedilen bu tanımlar, dinamik bir yapıya sahip hızlı değişen toplumunun hizmet kavramına, yabancı kalırken; perakende ve toptan yapılan ticaretin değişmesi gereken yüzünü yansıtamamıştır. Bunları tür olarak nitelendirmek tür öğretisinin ilkeleri için elverişli değildir. Sadece bahsedilen bu türler için tanım yapılması da yanlış çağrışımlara neden olmuş, ticarî işletmenin zımni olarak bu üç birime ağırlık verdiği düşünülmektedir (Bilgili ve Demirkapı, 2016: 4-5).

Ticarethanelerin ve fabrikaların 6762 sayılı Kanunda düzenlenmiş ve tanımlanmış hali tereddütlere aynı zamanda tartışmalara açık kapı bırakmıştır. Bunun nedeni 6762 sayılı Kanunun 12. Maddesine göre belirtilen faaliyetlerle uğraşan ve üretim yapan kuruluş tanımına eş değer olan kuruluşlar, ticarî işletmenin tanım özelliklerini taşımasalar bile kanuni açıdan ticarî işletme olup olamayacağı ile görüş ayrılıklarının oluşumuna sebebiyet oluşturmuştur. Bu tartışmalar bütün boyutlarıyla uzun süreler boyunca ele alınmasına rağmen istenilen neticeye varılmamıştır. 6762 sayılı Kanunun 13 üncü maddesindeki adı geçen 'ticarî şekilde işletilen diğer müesseseler' ibaresi ile hangi müesseselerden bahsedildiği de kesin olarak belirtilemiyordu. Bunun harici bulunan diğer müesseselerin de 6762 sayılı Kanun'unun 13. Maddesinde kenar başlık olarak yer alması, bu Kanun'un 12. maddesinde düzenlenen ticarethane ile fabrikanın müessese olduğu izlemine vermektedir. Hâlbuki her iki birim 'müessese' değil 'ticarî işletme' olarak kabul edilmektedir. 6762 sayılı Kanun'dan anlaşılacağı üzere ticarî işletmenin müessese olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. 6762 sayılı Kanunun elli yıla aşkın uygulamasında ticarethanelere, fabrikalara ve bu tür müesseselerle ilgili birikim oluşturan bir uygulamaya da rastlanmamıştır. Nihayetinde de 'ticarethane' kelimesi dar ve eski bir kavram olarak eskiye ait (19. Yüzyıl) bir ticaret anlayışını yansıtmaktayken diğer taraftan günümüz tanımı olarak 'ticaret' kelimesi 'mal alışverişi' gibi çok gerilerde bırakarak yeniden boyutlanmış hizmet, iletişim ve bilişimi de içeren bir tanım kazanmıştır. Nitekim 'e-ticaret' bu yeni içeriğin yeni anlam taşıması bakımından en çarpıcı örneğidir. Fakat ticarethanenin anlamı yine de mal ticareti konusunu kapsadığı için hizmet sunan, iletişim ve bilişimi kendisine konu alan işletmelerin dışında kalıyordu. Fabrika ise ticarî işletme olarak değil, bir üretim birimi olarak tanımlanıyordu. Bu gerekçelerle 6762 sayılı Kanunun 12. ve 13. maddeleri

tasarı kapsamı dışında bırakılarak ticarî işletmeye gelişmelere açık geniş ve modern bir boyut kazandırmıştır (Bozkurt, 2013: 6-7).

3. TÜRK TİCARET HUKUKUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ

Uzun bir süre İslam hukuku kullanılmıştır. Fakat İslam hukukunda ayrı bir ticaret hukuku dalı yoktur. Kuran ve sünnette alım satım nasıl tasvir edilmişse ticari işlemlerde de aynı olmuştur. Diğer çağlarda ise gelenek ve göreneklere göre ticari işlemler yapılmıştır.

Babil hükümdarı Hammurabi tarafından ortaya konulan ticari işlemlere ilişkin ilk özel kuralların, o dönemde faizle para alıp verme, şirket, vedia ve komisyon gibi benzer bazı ilişkilerin düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Daha sonra Hammurabi kanunlarından da etkilenecek Fenikeliler, deniz ticaretine ilişkin bazı özel kurallar getirmişlerdir. Bu özel kurallar, diğer milletler tarafından benimsenmiş Fenikelilerin geniş bir alana yayılarak ticari hareketlilikleri neden olmuşlardır. Ticaret hayatında Fenikelileri takip eden ve ticari hayata hâkimiyet kuran Yunanlılar, deniz ödücü sözleşmesini ilk kez kullanmışlardır. Daha sonraki dönemler de ise dünya ticaret yollarına hâkimiyet kuran Romalılar, ticareti Roma vatandaşlarına hasetmemiş ve Ius Gentium (bütün kavimler (ülkeler) için geçerli hukuk sistemi) ile düzenlemişlerdir. Ius Gentium, yabancılarla yapılan işlemler ve yabancılar arasındaki işlemlere uygulanan Roma hukukunun bir dalı olup ve daha çok mal varlığı hukukuna, yani taşınır eşya hukuku ile borçlar hukukuna bağlıdır (<https://www.kolayaof.com>).

Roma İmparatorluğu'nu parçalamış ve hâkimiyetin binlerce yerel parçaya bölünmesine sebep olan Orta Çağ'da gerçekleşen istilalar, Roma barışının ve birliğinin sağladığı güven ortamının yıkılmasına neden olmuş fakat ticaret hukuku bağımsızlığını Orta Çağ'da kazanmıştır. 12. asırda yapılan Haçlı Seferleri ticaret ve sanayinin Avrupa'da gelişmesine sebep olmuştur. Amerika'nın ve Hindistan'ın keşfi ile de 16. asırda ticaret ve sanayi alanında büyük gelişmeler boy göstermiştir. Bunların gerçekleşmesiyle farklı ülkeler arasında düzenli bağlantılar kurulması sağlanarak bir örnek yani tekdüzen denilen (yeknesak) kanunlar ve kuralların tesisinin temelini oluşturmuştur. Bu arada, Yahudiler ve Lombardların faizli işlemler, ticari senetler ve rehinli işlemlerin ortaya yaymaları sebebiyetinden dolayı etkisinin görüldüğü de söylenmelidir (Ülgen, vd., 2105: 6-7).

İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere gibi devletlerin ticari nüfusu Atlas Okyanusu'na kıyısına geçmesiyle Yakın Çağ ve Kanunlaştırma Hareketleri başlamıştır. Büyük nüfus potansiyeline sahip olan bu devletlerin, pusula yardımıyla yeni dünyanın keşfedilmesiyle bu geçişe bir sebebiyet oluşturmaktadır. 20. Yüzyılın başlarında Modern Çağ uluslararası ticarete büyük artış göstermiştir. Bu durum, ülkelerin ticaret hukukunu yakından takibine almasına ve bu konuda artan ticari ilişkilerde meydana gelen ödeme hareketlerinin hızlı ve güvenli olmasını sağlamak adına ve özellikle ticarete kullanılan senetler bazında mevzuat birleştirme çalışmaları yapmışlardır. Buna örnek olarak Den Haag (La Haye)'de 1910 ve 1912 yıllarında yapılan toplantılar bunların en önemlileri olup, Cenevre'de 1930 ve 1931 yıllarında yapılan toplantılarda da önemli gelişmeler yaşanarak poliçe, bono ve çekler ile ilgili bir örnekliği teminin sağlandığı kararlar alınmıştır (Çeker, 2006: 6-7).

Türk Ticaret Hukuku'nun tarihsel gelişimine baktığımızda ise İslamiyet öncesi dönemine ait Türk Ticaret Hukuku hakkında bilgi bulmak çok zordur. İşletmelere ya da işlemlere uygulanacak tacirlere ve ticari işe ayrı ve bağımsız bir hukuk dalı İslam Hukuku'nun uygulandığı dönem de günümüzdeki anlamına rağmen bulunamamıştır. Normal yapılan işlemlerde bile tabi olunan kurallar tüm işlemler içinde geçerlilik taşımaktaydı. Böylece tacirler kendilerine özgü hareket edip kendi kullarını belirleyebiliyorlardı. Yine de her esnaf grubunun özel loncaları ve kendine özel tüzükleri Tazminat Dönemi'nin öncesine kadar devam etmekteydi. 1807 tarihli Kaanünname-i Ticaret, Fransız Ticaret Kanunu'nun kısmi tercümesinden oluşmaktaydı. 1865 tarihinde bu kanunun 2. kısmı Kaanünname-i Hümayunu Ticareti Bahriyye ismiyle tercüme edilerek herhangi bir değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir. 1876 tarihinde yürürlüğe giren mecelle (kitap) ise eksikliklerini tamamlamıştır. Ticaret Hukuku'nun Türkiye'de Tarihsel Gelişimi ve Yürürlükteki düzenlemesi sıralanacak olursa (Poroy vd., 2012: 8);

Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönem
• 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret (1860, 1905 ve 1906'da üç ilave yapılmış)• 1862 tarihli Usulü Muhakeme-i Ticarete Dair Nizamname• 1864 tarihli Kanunname-i Hümayunu Ticareti Bahriye• 1914 tarihli Çeklerle ilgili kanun
Cumhuriyet Dönemi
• 1926 tarihli Eski Türk Ticaret Kanunu• 1957 tarihli Eski Türk Ticaret Kanunu• 1980'lerden Sonra Çıkarılan Özel Ticari Kanunlar• 2012 tarihli Yeni Türk Ticaret Kanunu

3.1. CUMHURİYETE KADAR OLAN KANUNLAR

3.1.1. Kanunname-i Ticaret

1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra Batılılaşma hareketlerinin arasında 1850 yılında kabul edilen bazı kanunlar olmuştur. Ekonomik hayatın gereklilikleri ile oluşturulan ilk kanunların içerisinde bir ticaret kanunu da yer almaktadır. 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanununun bir tercümesi olan bu kanun Kanunname-i Ticaret adı ile 1850 den 1926 yılına kadar yürürlükte kalmış ve fakat çeşitli sebeplerle zamanın ticari ihtiyaçlarına cevap verememiştir. (İntan, 1966:6-12)

Bu sebeplerin bazıları şunlardır;

- a) Kapsadığı konular itibariyle 1807 tarihli Fransız Kanununun ticaret hukukunun bütün müesseselerini içine almaması.
- b) Fransız kanununun tercümesinde dikkat çeken yanlışlıkların yapılmış olması ve bunların kanunun 75 yıl uygulanması sırasında düzeltilmemiş, yenilenmemiş olması.
- c) Ticaret Hukukunun temelini oluşturan Borçlar Hukuku sistemimizin fıkıha dayanması ve dolayısıyla hali hazırdaki kanunun temelini teşkil eden Fransız Borçlar Hukuku sistemi ile hiçbir bağlantısı bulunmaması.

1850 tarihli Kanunname-i Ticaret 1926 tarihinde yürürlükten kalkıncaya kadar hiçbir değişiklik görmemiş, ancak sonradan eklenen birtakım tanımlamalar ve kanunlar ile Ticaret Hukuku mevzuatımız zenginleştirilmiştir.

3.1.2. Usulü Muhakeme-i Ticarete Dair Nizamname

Özel hukuk alanında oluşturulmuş ilk büyük kanun olan Kanunname-i Ticaret içeriğindeki birçok madde Fransız Ticaret Kanunu'ndan temin edilmiştir. Bu kanuna, 1276 tarihinde "Ticaret Kanunname-i Hümayunu'na Zeyl" başlığı altında bir ilave yapılmış ve bu kanun gereğince Ticaret Mahkemeleri kurulmuştur(Demir,2008:2-12).

3.1.3. Kanunname-i Hümayunu Ticareti Bahriye

Kanunname-i Ticaret içeriğinde deniz ticaretini kapsayan kanunlar barındırmamasıyla eksik kalmış ve bu eksiklik, Fransız Ticaret Kanununda yer alan ve deniz ticaretiyle ilgili ikinci kısım düzenlenene kadar ertelenmişti. Bu düzenleme 1863 yılında tamamlanıp Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi adı altında kanunlaştırılmıştır. Bu kanunname, Kanunname-i Ticaret'in yürürlüğe girmesinden yaklaşık on dört yıl önce düzenlenip kabul edilerek yürürlüğe girmiş ve Kanunname-i Ticaret'in deniz ticareti ile ilgili eksikliğini tamamlamıştır(Gümüş,2013:181).

3.1.3. 1914 Tarihli Çekler Hakkında Kanun

Osmanlı döneminde kullanılan çekler ile ilgili çıkarılan ilk kanun olma özelliğine sahip kanunun adı 'Çekler Hakkında Kanun'dur. İlgili bu kanun 20 Nisan 1914 tarihinde 26 madde olarak çıkarılmıştır. Çeklerle ilgili cezaları düzenleyen bu Ceza kanunu da yine aynı yıl yani 1914 te 155 maddeyle birlikte yürürlüğe girmiştir. İlgili ceza kanunun son maddesi olan 155. Maddesi çekle ilgili cezaları

düzenlemektedir. Ve bu ilgili maddeye göre çekte sahtekârlık yapmanın bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası bulunmaktadır.

Çıkarılan kanunları incelediğimizde 1914 yılındaki Osmanlı Çek kanunu bugün ki çek kanununa kıyasla daha modern olduğu tespit edilirken, 1929 yılındaki TBMM kararının da 5237 sayılı TCK ile ve Anayasa ile daha uyumlu olduğu gözlemlenmektedir (Ofloğlu,2009;2-7).

3.2. CUMHURİYET DÖNEMİ KANUNLARI

3.2.1. 1926 Tarihli Eski Türk Ticaret Kanunu

Cumhuriyet tarihimizin ilk ticaret kanunu 26 Mayıs 1926 tarih ve 865 sayılı Ticaret Kanunu'dur¹. 865 sayılı Ticaret Kanun, belirli bir sistemden yoksun derleme bir kanundur². Ağır bir dile sahip olması ve pek çok tercüme hatası barındırması yanında, aynı yıl yürürlüğe konulan ve kaynağını İsviçre Hukuku'ndan alan Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu ile arasında olması arzu edilen uyumun olmaması gibi hususlar Kanun'a yöneltilen başlıca eleştirilerdir³. Anılan bu sorunlar, Kanun'un yürürlüğe girmesinin hemen ardından uygulamada da hissedilmeye başlanmıştır. Kanun'un yürürlüğe girmesinin üzerinden henüz daha on yıl geçmişken yeni bir ticaret kanunu üzerinde çalışmalar başlatılmış ve fakat II. Dünya Savaşı'nın araya girmesiyle çalışmalar savaş sonrasına bırakılmak zorunda kalmıştır

Kanun, iki ayrı kitap olarak yürürlüğe konulmuştur. 865 sayılı Kanun'da "Birinci Kitap-Alehtlak Ticaret" başlığını taşımakta olup, bu başlık altında genel hükümler (ahkâmı umumiye), ticaret şirketleri, ticari senetler, sigortalar yer almakta olup 1015 maddedir (RG. 28.6.1926, S. 406). Daha sonra, deniz ticaretine ilişkin hükümler 13 Mayıs 1929 tarih ve 1440 sayılı Kanunla düzenlenerek, 865 sayılı Kanuna ikinci kitap olarak eklenmiş, 1926 tarihli Ticaret Kanunu toplam 1485 maddeye ulaşmıştır(Poroy,1973;589).

3.2.2. 1957 Tarihli Eski Türk Ticaret Kanunu

6762 sayılı (e)TTK, 1 Ocak 1957 tarihinden itibaren yaklaşık elli beş sene yürürlüğünü korumuştur. Kanun'un yürürlüğünü, elli beş sene gibi Türkiye şartlarında uzun sayılabilecek bir süre korumuş olmasının sebepleri arasında Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu ile yaratılan göreceli uyum gösterilebilir. Aynı şekilde 1950'li yıllara kadar ülke ekonomisinin belirli büyüklüklere devletçi politikalar üzerinden erişmesi ve anılan yıllardan sonra kademe kademe ilerleyen liberalleşme politikaları ile eTTK'nın gerçek manada test edilmeye başlanmış olması da uzun soluklu yürürlüğe yönelik bir sebep olarak görülebilir (Kaya,2016;9).

3.2.3. 1980'lerden Sonra Çıkarılan Özel Ticari Kanunlar

Türkiye'de ve gelişmekte olan ülkelerde 1970'lerden sonra enflasyon ve ödemeler dengesinin bozulmasıyla peyda olan ekonomik krizler Ortodoks istikrar politikalarında birtakım yeni düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Bu düzenlemeler neticesinde fark edilen bazı hususlar tespit niteliği taşımıştır. Özellikle Ortodoks istikrar anlayışında enflasyonda tespit edilen hedeften uzaklık, ödemeler dengesi açığının artması gibi hususların nedeninin Geleneksel Ortodoks anlayışı olduğuna kanaat edilmiştir. Buna ek olarak bütçe açıklıkları ve para arzındaki artışın konuyla bağlantısı yadsınamaz olup göz ardı edilmemiştir (Kazgan, 2005:161-164).

1980 yılının başlarında serbest piyasa ekonomisinin gerekliliği olarak görülen, dışa açılma ve borçlanma özendirilmiştir. Aynı yılın Ocak ayında uygulanmaya başlayan program bazı hedefler belirleyerek ekonomik anlamda ticareti düzenlemeye koyulmuştur. Bu programın birinci hedefi, yüksek enflasyonu düşürmek olmuştur. Toplamda üç yıl süren bu hareketli geçiş sürecinin hedefi finansal serbestleşmenin ülkemizdeki oryantasyonunu sağlamak olup, 1983-1989 döneminde serbest piyasayla ilgili düzenlemeler ve yapısal reformlarla ilgilenilmiştir (Öztürk, 2003: 21).

Ekonomik alanda yaşanan bu hareketlilik elbette ticaretin her alanına etki etmiş ve bunları düzenleyen, yön veren kanunları gerekli hale getirmiştir. Bu ihtiyacı gidermek adına Türk Ticaret Kanunu gerek güncelleme gerek eksikliği giderme adına özel ticari kanunlar çıkarılmıştır.

3.2.3. 2012 Tarihli Yeni Türk Ticaret Kanunu

Küreselleşen Dünya ekonomisinin ticaret ve ticareti kapsayan kavramlara etki etmiş olması 29.06.1956 tarihinden bu yana kullanılan 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunun etkinliğini azaltmış ve rekabet piyasasının daha sağlam bir ticaret anlayışı için gerekli olan yeni bir Türk Ticaret Kanununa zemin hazırlamıştır. Bundan hareketle 26.06.2012 tarihi itibarıyla TBMM’de kabul edilen yeni bir kanun önergesi 6335 sayılı Türk Ticaret Kanunu kasetmiş olup hazırlıklarına zemin olmuştur. Türk Ticaret Kanununun Yürürlüğü Ve Uygulama Şekli Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun yeni Türk Ticaret kanunu hazırlıklarını başlatmıştır.

Eski TTK’nın yürürlükte kaldığı 56 yıl boyunca kullanılan birçok eser, yargı kararı, ve birçok hükmü dili güncelleştirilerek yeni TTK’ya aktarılmış ve eklenen yeni hükümlerin birçoğunda da eski TTK’ya atıf yapılmıştır.

Çıkarılması planlanan 6102 sayılı Yeni Türk Ticaret Kanunu 13.01.2011 tarihinde TBMM tarafından kabul edilmiş ve 14 Şubat 2012 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Ancak gerek düzenlenmesi gerek diğer hükümlerin ilgili kanuna uyarlanması için öngörülen süre de hesaba katılmış ve yaklaşık on sekiz ay sonra 1 Temmuz 2012’de yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır.

Çıkarılan kanun taslağı konunun uzmanları tarafından ele alınıp değerlendirilmiş, Kanun’un ilgili hükümlerinin değişmemesi veya bu ölçüde değişmemesi için yoğun bir uyarıya rağmen etkili olmamış, 6102 sayılı Ticaret Kanunu 26.06.2012 tarih ve 6335 sayılı Kanun ile daha yürürlüğe girmeden, önemli ölçüde (yaklaşık 104 madde) değişikliğe uğratılmıştır.

Kanun’un değişimi gerekli kıldığı zamansal faktörlerden itibaren başlatılan hazırlık çalışmaları köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, Kanun’un bir kısım hükümleri epeyce eleştiri alırken yapılan eleştiriler uzmanlarca ele alınmış ve yaklaşık 104 madde iyileştirme suretiyle henüz yürürlüğe girmeden değiştirilmiştir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Toplum var olduğu ilk günden itibaren ticaret ve bununla beraber yapılan ticaretini kanunlarına ihtiyaç duyulmuştur. Ancak değişen çağ, değişen ticaret anlayışı biriken tecrübelerle ve doğan ihtiyaçlar dâhilinde sürekli güncellenmek bazı zamanlarda ise bütünüyle değişime uğramıştır.

Bütün ticaret kanunları ticari işletmeler tarafından büyük bir önem taşıdığından, ticaretin seyrinde gerçekleşen bütün durumların göz önünde bulundurulması buna yönelik doğru kararın belirlenmesi gerekmektedir. Bundan hareketle yapılan ticaretin tüm taraflarca nizami uygunluğu kanunların kusursuzluğuna bağlı olmaktadır.

Toplumun zaman içerisindeki dinamik yapısı ticareti ve ticaretin hükümlerinin etkisini azaltmakta sürekli bir güncellemeyi zorunda tutmaktadır.

Çalışmanın içeriğinde tespit edildiği gibi zaman ve ticaret anlayışı değiştikçe yeni kurallara ihtiyaç duyulmuş ve yeni kanunlar eklenmiştir.

KAYNAKÇA

- BAHTİYAR, M., (2012). Ticari İşletme Hukuku 11. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- BAŞOĞLU, B., ve KAPANCI, K. B., (2016). TTK ve İlgili Mevzuat, Vedat Kitapçılık, İstanbul.
- BİLGİLİ, F., ve DEMİRKAPI, E., (2016). Ticaret Hukuku Bilgisi, 10. Baskı, Dora Yayınları, Bursa.
- BOZKURT, T., (2013). Ticari İşletme Hukuku / Ticaret Hukuku Cilt 1, 8. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- ÇEKER, M., (2016). Ticari İşletme Hukuku, 1. Baskı, Orion Yayınevi, Ankara.
- DEMİR, A., (2008), ilk Usul Kanunu Usul-ü Muhakemei Ticaret Nizamnamesinin Transkripsiyonu, *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Dergisi*, Sayı :72.
- EMİNOĞLU, C., (2014). Türk Ticaret Kanunu’nda Kurumsal Yönetim, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.

- GÜMÜŞ, M., (2013). Osmanlı Devletinde Kanunlaştırma Hareketleri İdeolojisi ve Kurumları, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 14.
- İNTAN, N., (1966). Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara.
- KAYAR, İ., (2015). Ticaret Hukuku 3. Baskı, Seçkin Yayıncılık, İstanbul.
- KAYAR, İ., (2015). Ticari İşletme Hukuku 10. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara.
- KÖSE, R., (2016). Ticaret Hukuku, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- MUCUK, İ., (2013). Modern İşletmecilik, Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- MUTLUER, M. K., ve UÇARYILMAZ, T. Ş., (2014). İşletme Hukuku, Turhan Kitabevi, İstanbul
- POROY, R., TEKİNALP, Ü., ve ÇAMOĞLU, E., (2014). Ortaklıklar Hukuku I, 13. Bası, İstanbul.
- POROY, R. ve YASAMAN, H., (2012). Ticari İşletme Hukuku, 14. Baskı, Vedat Yayıncılık, İstanbul
- ŞANLI, C., ve EKŞİ, N., (2005). “Uluslararası Ticaret Hukuku” Arıkan Basım Yayın, İstanbul.
- TAŞKENT, S., 2012. İşletme Hukuku Bilgisi, Beta Yayınları, İstanbul.
- TÜRK TİCARET KANUNU (2011). “6102 Sayılı Kanun” Yayımlandığı Resmî Gazete Tarih: 14/2/2011. Resmî Gazete Sayı: 27846. Cilt: 50.
- ÜLGEN, H., HELVACI, M., KENDİGELEN, A., KAYA, A., ve ERTAN, F.N., (2015). “Ticari İşletme Hukuku” On İki Levha Yayıncılık, İstanbul. https://www.kolayaof.com/ornek_ozet/HUK211U.pdf, Ticaret Hukuku 1, Erişim Tarihi: 01.02.2019. Resmî Gazete, Türk Ticaret Kanunu, sayı: 27846, No: 6102, 14.02.2011, Erişim Tarihi: 02.02.2019.

**WORKING CAPITAL MANAGEMENT COMPARATIVE ANALYSIS IN TERM OF
SECTORIAL GROUP**

**SEKTÖREL GRUP AÇISINDAN İŞLETME SERMAYESİ YÖNETİMİ KARŞILAŞTIRMALI
ANALİZ**

M. Akbar FARHANG¹

ABSTRACT

This study made a comparative analysis on working capital management in term of sectorial groups for a sample of 29 ISE listed companies (production, retails and technology sectors) during 2008-2016. The results from one way ANOVA analysis found that the models are significant in all tests on this study. The model which current ratio is dependent variable represent that, the mean value of current ratio on retail sector is the lowest which is not expected. On other ANOVA tables production, retailers and technology sectors have the lowest debt ratio, interest coverage ratio and CCC period respectively. The final ANVOA test indicate that, manufacturing sector has the highest ROA and ROE compare to other sectors.

Key words: Cash conversion cycle, Production sector, Retail sector, Techonology sector and Working capital management.

JEL Classification Codes : G2, G3, G31, G32

ÖZET

Bu çalışmada, 2008-2016 yılları arasında 29 İMKB'de işlem gören şirketlerin (teknoloji, üretim ve perakende) sektörel gruplar açısından işletme sermayesi yönetimi üzerine karşılaştırmalı bir analiz yapılması amaçlanmıştır. Tek yönlü ANOVA analizinin sonuçları, bu çalışmanın tüm testlerinde modellerin anlamlı olduğunu göstermiştir. Cari oranının bağımlı değişken olduğu model, perakende sektöründeki cari oranın ortalama değerinin beklenmeyen en düşük değer olduğunu göstermektedir. Diğer ANOVA tablolarında imalat, teknoloji ve perakende sektörleri sırasıyla en düşük borç oranına, faiz karşılama oranına ve nakit dönüşüm dönemine sahiptir. Ve son ANOVA testine göre imalat sektörünün diğer sektörlerle kıyasla en yüksek aktif karlılığı ve öz sermaye karlılığına sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Nakit dönüşüm süresi, İmalat sektörü, Perakende sektörü, Teknoloji sektörü ve İşletme sermayesi yönetimi.

JEL Sınıflandırma Kodları: G2, G3, G31, G32

Introduction

Corporate financial management mainly focus, on three core areas of finance; capital structure, capital budgeting and working capital management (WCM). Where, capital budgeting is dealing that how firms should allocates their resources, capital structure concerning about that how business financing their investment and what would be the combination of debt- equity ratio of firms' capital structure. Both mentioned areas, dealing with long term capital financing, source and use of long term finance had been the core concentration of financial management rather than working capital management (WCM) which is an important element of corporate financial management theory related to management of short time financing and corporates' investment decision.

Working capital contains current assets and current liabilities. Current assets are used for daily business operation which it's maturity time is short normally one accounting year (Sharma and Kumar, 2011). Due to high proportion of working capital in the businesses, the appropriate management of working capital is challenging in modern financial management. Both liquid assets and short term liabilities are used in firms at same time. Liquid assets and short term liabilities are flowing and intertwined to the entire business operation like; electric in current (Mengesha, 2014, p. 1). The primary objective of WCM

¹ Ph.D. Student, Gazi University, Department of Business Management, Farhang.2008@gmail.com

is proper management of WC and also aims to maintain optimal level of WC components (account receivables, account payables, cash and inventories) (Gill, Biger & Mathur 2010).

This paper made a comparative analysis on working capital management (WCM) in term of sectorial groups for a sample of 29 Istanbul Stock Exchange (ISE) listed companies during 2008-2016. The sample consist of three sectors; technology, manufacturing and retailers. Manufacturing sector had included to the sample of the study because on this sector more than 50% of its total assets are current assets and current liabilities. Technology sector had included to the sample of the study due to technological revolution, economic activities are digitalized, the digitalized economic created more business opportunities all over the world, specially for small business and entrepreneurs in developing economies which connected to the world market. The retail sector had taken to the sample of the study because doing business on this sector is highly depends on current assets and current liabilities.

Literature review and hypothesis development

Categorizing companies based on its related industries is one of the main factor to analyze the WCM. Companies which are operating in different industries their nature, operation procedure, accounting polices, financial structure and other rule and regulations are different from each others. By classifying companies based on their related industries would come to know the differences on their practices of WCM and its related components (Rimo & Panbunyuen, 2010, p. 32).

Yazdanfar and Öhman (2014) documented on a study that, CCC have significant impact on firms' profitability. The indicators like; size, age and industry group of the firms have also impact on companies' profitability. The researchers added that, manager could maximize firms' profitability by proper management of working capital. Beyazgül and Karadeniz (2017) have made a comparative analyze on CCC of small, medium and large firms of Turkish manufacturing companies during 1999 to 2014. Based on the result of the empirical analysis, the time lag of CCC is statistically different among small, medium and large firms of manufacturing related companies. As the scale of companies become smaller the CCC duration is getting longer. The researchers also added that, CCC duration is strongly correlated with stock turn over period and account receivable period. Jose, Lancaster and Stevens (1996) documented on an empirical study that, different industries have different effect on the variability of CCC, because the product type and markets of the businesses are different. This study which is conducted based on industries influences have taken seven categories of business (natural resources, construction, manufacturing, retailers/wholesalers, financial services and professional services) as the sample for the study. The result from the study indicate that, construction businesses have the highest and service business have the lowest average period of CCC. Agarwal and Varma, (2013), made a research based on several industries, and from the statistical analysis come to the conclusion that, telecommunication industry has the highest average days working capital (3155 days) during 1998-2001, following by computer hardware industry (2481 days). And for the same period tourism industry has the lowest days of working capital (-272 days).

Rimo and Panbunyuen (2010, p. 56) on an empirical research based on eight sectors (telecommunication, IT, consumer discretionary, consumer staples, energy related firms and materials) had found that, there are highly significant positive relation between cash conversion cycle (CCC) and four sectors namely: Material sector, Industrials, Health care and Information Technology. And the remaining sectors have not significant relation with CCC.

Wang and Yung (2002) made a study based on Japanese and Taiwanese companies had found that, food industry have the highest and service industry have the lowest CCC duration on Japan related firms, while construction industry has the highest and transportation industry has the lowest CCC duration on Taiwan related companies. Uyar (2009) documented on an empirical research on relationship between CCC and firms' profitability based on 166 companies related to different sectors of (ISE) listed firms on 2007. The result from statistical analysis had found that, retails /wholesaler industry have shorter CCC period compare to manufacturing industry. With the reference of above empirical research the related null hypothesis could be formulated as follows:

H₀: The differentiation between sectorial group in term of CCC are not statistically significant.

H₀: In term of operating cycle the differentiation between sectorial groups are not statistically significant.

Çakir and Kaplan (2012) indicated on a study that, stock turn over and asset turn over have significantly positive relation with firms' profitability. Keskin and Gökalp (2016) presented on a study that, account receivable duration and current ratio both have highly significant negative effect on firms' profitability. Şen (2009) made an empirical study on relationship between efficiency level of WCM and return on assets (ROA) based on 49 manufacturing firms of Istanbul Stock Exchange (ISE) listed companies during 1993-2007. The researchers had come to conclusion that, current ratio, account receivable period and stock turn over period are negatively associated with return on assets (ROA). Şamiloğlu and Demirgüneş (2008) had documented on a study that, firms' profitability had negatively affected by account receivable period and inventory duration. Lazaridis and Tryfonidis (2006) found that, keeping an optimal level of CCC components (account receivable, account payables and inventory periods) lead firms to profit maximization, the study is conducted based on different industries on Athens Stock Exchange listed companies during 2001-2004. Dursun and Ayriçay (2012) made an empirical research based on 120 firms from production and trade sectors of Istanbul Stock Exchange listed companies during 1996-2005. From the study researchers had concluded that, in order to increase the firms' gross profit, needs to minimize the stock turn over, account receivable period, prolonging the account payable period and the management required to meet its obligation on or before the maturity time. Rimo and Panbunyuen (2010, p. 51) made an empirical research based on eight sectors (telecommunication, IT, consumer discretionary, consumer staples, energy related firms and materials), the result from regression analysis represents that, consumer staples sector have the highest inventory period (107.13 days) and telecommunication has the lowest inventory period (12.67 days). The information technology has the longest account receivable period and the energy sector has shortest account receivable/payable period and the account payable period on telecommunication and the health care sectors are high. They also had found that, three sectors (materials, industrials and health care) are positively associated with inventory period. The researchers had suggested that production sector need to maintain high inventory volume compare to other industries. Jose, Lancaster and Stevens (1996) on their studies had found the same result that, the relationship of CCC and its components are affected by industry factors and also it have impact on profitability, capital intensity, operation process and distribution channel of businesses. Shin and Soenen (1998) made a study to analyze the effect of industry on WCM. The study targeted eight industries. By applying the regression analysis found that, agriculture industry has the shortest account receivable period, while communication, oil and gas extraction industries due to low level of inventory have the shortest net trade cycle period. Demirel, Başçi and Karaca (2014) conducted a study to find the relationship between WCM and performance indicators based on 5 sectors namely; real estate investment, manufacturing, technology, mine industry and commercial businesses during 1998 to 2010. The result form the study indicates that, the elements of WC (inventories, stocks, account receivables and account payables) are different among all sectors. Added that account receivable and stock strategies is highly flexible on real estate sector compare to others. So based on finding of above mentioned empirical studies the related hypothesis could formulated as follows:

H₀: The differentiation between sectorial groups in term of account receivable period are not statistically significant.

H₀: The differentiation between sectorial groups in term of account payable period are not statistically significant.

H₀: The differentiation between sectorial groups in term of stock turn over are not statistically significant.

H₀: In term of inventory period the differentiation between sectorial groups are not statistically significant.

Moss and Stine (1993) provided an evidence that, higher level of current ratio means that companies' current assets have excess to current liabilities which represents companies' solvency and company can finance their business operation and able to manage their long CCC period. Çakir and Kaplan (2012)

indicated on a study that, current and leverage ratios have negative relation with firms' profitability, on the other hand acid-test ratio, stock turn over and asset turn over have significantly positive relation with firms' profitability. Uluoyol and Türk (2013) made a study on impact of financial ratios to the firms value based on 56 production firms of Istanbul Stock Exchange (ISE) listed companies during 2004 to 2010. Equity ratio, current ratio, stock turnover, profit margin, earning per share ratios are considered as independent variables and firms' value had taken as dependent variable. The result of study concluded that among dependent variables only current ratio have significant relation with firms' value. Keskin and Gökalp (2016) indicated on a study that, current ratio and firms' profitability have significantly negative relation with each others. Doğan and Topal (2016) provided an evidence that, firms' profitability of Istanbul Stock Exchange (ISE) listed companies, and the research is done based on 136 production firms during 2005-2012. From the result of the study statistically significant relation was found between liquid ratios and firms' profitability. Lancaster, Stevens and Jennings (1999) had introduced seven industries (natural resource, construction, manufacturing, service, retail/whole sales, financial and professional service) as sample to their research. And the result from statistical analysis represents that, accrual income have an incremental impact on operational working capital for both liquid ratios (current ratio & quick ratio) and this conclusion is related to manufacturing industry and does not hold to other industries. So the hypothesis can developed as follows:

H₀: In term of current ratios the differentiation between sectorial groups are not statistically significant.

H₀: In term of Acid - test ratios the differentiation between sectorial groups are not statistically significant.

Jose, Lancaster and Stevens (1996) conducted an empirical study on WCM efficiency and profitability based on large-scale firms. The result from correlation analysis, multiple regression, and nonparametric data analysis indicate that, applying more aggressive liquidity management caused more profitability on several industries like; natural resource, construction, manufacturing, retail/whole sales. And also found that, there is invers relationship between CCC and profitability on other businesses.

Dong and Su (2010) had also conducted an empirical research to analyze the relationship between components of WCM and firms' profitability on Vietnam Stock Market listed companies during 2006 to 2008. The researchers had come to conclusion that, inventory period, account receivable and CCC are negatively associate with each others. The researchers argued that, as inventory conversion to sale prolongs it has negative impact on firms' profitability. Apart form that increase or decrease of account receivable has also impact on the firms' profitability, and by shortening the CCC time span, can create value for the share holders,(Afrifa, 2013, p. 48). Rimo & Panbunyuen, (2010, p. 52) made a study based on eight sectorial groups, had found that, material industry has the lowest level of profitability (4.9110%) and following by energy industry, on the other side the information technology has the highest level of profitability (21.22%) among all industries. Vural, Sökmen and Çetenak (2012) studied the effects of WCM on firms' performance based on 75 manufacturing Istanbul Stock Exchange (ISE) listed firms during 2002-2009. The researchers had concluded from the result of the study that, account receivable period and CCC duration have negative impact on companies' profitability, so shortening the time span of CCC and account receivable period leads to companies' profit maximization. Kültür and Demirgüne (2007) indicated on a study based on retails sector during 1997- 2006 had found that, firms' profitability will decrease due to increase on firms' size and debt level of the retails, the other side firms' profitability would be maximized when companies have more investment on working capital and reach to higher market share. Meder and Hafize (2013) had founded on a research based on 52 production enterprise of Istanbul Stock Exchange listed companies during 2000-2010 that, increasing the CCC time lag leads to increase on profitability of production companies which is un expected result.

H₀: The differentiation between sectorial groups in term of net profit margin are not statistically significant.

Vural, Sökmen and Çetenak (2012) documented on a study that, firms' size and firms' profitability is positively associated with each others. Yazdanfar and Öhman (2014) indicated on a study that, firms' indicators like; size, age and industry group of the businesses have direct impact on companies'

profitability. Deloof (2003) indicated in a research that, company size has also impact to management of working capital. Large-scale firms have higher bargaining power with their suppliers and customers compare to small-scale firms, for instance large companies easily can delay payment to the suppliers. Company size could be identified by the natural logarithm of sales. Aygün and Akçay (2015) stated on a study based on different sectors of Istanbul Stock Exchange companies (ISE) that, firms' size and firms' profit have positively related with each others. Jose, Lancaster and Stevens (1996) had documented on a study that, CCC and company size are negatively associated. Chiou, Cheng and Wu (2006) had found that, large-scale firms have higher bargaining power, and get benefit from economies of scale and can generate higher level of working capital than smaller firms. Uğurlu and Demir, (2016) had tested the firms' size anomaly of Istanbul Stock Exchange (ISE) Listed companies for three periodical time span, from (1993-2008), (1993-2003) and from (2003-2008). The result from statistical analysis concluded that, the differentiation of portfolio return of small scale companies, medium size and large scale companies are statistically significant during all three time intervals. So the hypothesis can be as follow:

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of company size are not statistically significant.

Ata and Ağ (2010) made a research on effect of companies' characteristics on capital structure based on basic metal related industry, metal products, machinery tools industries of ISE listed companies. From the study had found that firms' characteristics like; debt ratio, liquidity ratio, interest coverage ratio have negative effect on firms' capital structure. Rimo and Panbunyuen (2010, p. 55) and Uğurlu and Demir (2016) made empirical researches based on several sectors. The result of statistical analysis indicate that, firms with low debt ratio (total liabilities / total assets) have shorter inventory duration which leads to shorter CCC and effective management of working capital, on revers condition when companies have higher percentage of debt ratio, business are not able to generate fund from internal operation and companies facing poor management of working capital which forced to fund raise from external sources. Burucu and Öndeş (2016) on a study based on 50 manufacturing companies found that, firms' size, profitability, asset combination and liquid ratio have negative impact on firms' borrowing. Chiou, Cheng and Wu (2006) had indicated that, firms with low liquidity are dependent on external fund, which leads to higher debt ratio for the related companies. Based on finding of above mentioned empirical research the hypothesis could be developed as follows:

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term total debt ratios are not statistically significant.

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of interest coverage ratio are not statistically significant.

Basit and Hassan (2017) conducted a research based on capital structure on firms' performance. The study had taken several industries (chemical, food related products, cement, medicine, auto assembler and textile business) as sample of the study, from Karachi Stock Exchange listed companies. The result from regression analysis found that, companies which are depends more on equity capital have higher equity return compare to firms which are depends on debt finance. Yücel and Kurt (2002) documented on a research that, CCC have positively associated with liquidity and (ROA), and have negative relation with (ROE). The researchers Added that, high ratio of leverage could have negative impact on liquidity and profitability of non-financial firms. Růčková (2015) conducted an empirical study on dependency of return on equity and utilization of finance sources, and the sample of the study had drawn from companies related to three countries; Poland, Solvackia, Hungary and Czech republic. The result from statistical analysis indicate that, the use of external finance is not positively affected by (ROE) and ROE growth of the firms. Kendirli and Konak (2014) Indicated on a study based 19 food and beverage Istanbul Stock Exchange listed companies, that cash conversion period and account receivable period have negative relation with (ROA) and (ROE). Doğan and Topal (2016) conducted an empirical study on firms' profitability of ISE listed companies, and the research was done based on 136 production firms during 2005-2012. The researchers had concluded that, (ROA) and (ROE) are positively associated with total assets and also statistically significant relation were found between firms' profitability and liquid ratios. Demirel, Başci and Karaca (2014) made a research on relationship between WCM and performance indicators based on 5 sectors namely; real estate investment, manufacturing, technology,

mine industry and commercial businesses during 1998 to 2010. The result from the study indicates that, the average level of; ROA, (ROE) and the components of WC (account receivables/account payables periods, inventories and stocks) are different among all sectors, account receivable and stock strategies is highly flexible on real estate sector compare to others. Based on finding of previews studies the related hypothesis could be developed as follows:

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of return on equity are not statistically significant.

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of return on asset are not statistically significant.

Chauvin and Hirschey (1993) made a research based on a sample of 1500 firms during 1988 to 1990. Provided an evidence that, R&D and business advertising expenditure have positive impact on market value of the firms. These expenditure are the main determinants of market value of different sectors. Külter and Demirgüne (2007) stated on a study based on retail sector that, more investment on working capital leads to companies higher market share. Acqua, Etro, Teti and Barbalace (2013) made an empirical analysis on market value and corporate debt, based on firms' debt level in market oriented of United States and United Kingdom related firms and bank oriented of Germany, France and Italy related firms during 2006-2010 on a sample of 3360 firms from different sectors. Finally the researchers made a conclusion that, level of debt is higher in market oriented firms compare to its book value of equity. And added that level of debt can't be explain by book-to- market in bank oriented firms. On revers with the reference to other related study claims that, level of debt is negatively affected by book –to- market ratio in market oriented firms specifically in the United States. So the related hypothesis could be formulated as follow:

H_0 The differentiation between sectorial groups in term of market value & book value are no tstatistically significant.

Research methodology

The data related to this paper was obtained from Istanbul Stock Exchange (ISE) listed companies during 2008-2016. Totally 29 companies from technology, production and retails sectors had taken as sample to this study. Companies' balance sheets, income statements and other necessary financial data are obtained annually from year 2008 to 2016 on quarter based from Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP), Istanbul Stock Exchange (IES) Data Store, Turkish Share Markets and companies related websites. In order to made a comparative analysis on management of working capitla in term of sectorial groups, the companies financial indicators like; liquidity ratios (current & acid -test ratios), total debt ratio, interest coverage ratio, net profit margin, stock turn over, inventory period, account receivable period, account payable period, average number of days account payable, (ROA), (ROE), operating cycle, CCC, market value/book value and company size considered as dependent variable and the three sectors; manufacturing, technology and retails assumed as independent variablse. Due to existing multiple independent variable the research related hypothesis is tested based on one- way ANOVA analysis.

Research finding and analysis

Manufacturing sector had included to the sample of the study because on this sector more than 50% of its total assets are current assets and current liabilities. Manufacturing is engine of economic growth, from the emerge of United Kingdom during 19th century, to the rise of United States, Germany, Japan and USSR during 20th century as emerging economies and to the recent fast developing economies like; China, South Korea and Taiwan, manufacturing industries had been the key factor to prosperity. Manufacturing industries as engine of economic growth during last three decades had played a significant role on economic development and improving living standards on developing economies. Larger emerging economies grew faster and their contribution on global manufacturing related output had almost doubled and had increased from 21 to 30 percent. During 2000 to 2010 manufacturing contributed 16 % of global GDP, 80% of global trade, 14% of employment and manufacturing value added increased from \$5.7 trillion to \$7.5 trillion worldwide (McKinsey Global Institute, 2018, March 17). In advanced economies like; United States 17.2 millions of work force had employed on

manufacturing sector, and contributed 11.7% of national GDP on 2010. In Germany this sector contributed 18.7 % of GDP and accounted more than 80% of national export (Haraguchi, Cheng & Smeets, 2017). Where in Turkey manufacturing sector accounted 18,3% of national GDP, 94.8% of total export and 82% of total import during 2017 (TC. Kalkınma Bakanlığı, 2014-2018, p. 241). So all countries, except few oil resource based and financial heaven countries had reached to prosperity and economic development only through manufacturing sustainability.

Technology sector had included to the sample of the study due to technological revolution and digitalization of economic activities, the digitalized economic created more business opportunities all over the world, specially for small business and entrepreneurs in developing economies which connected to the world market. The digital applications like; information technology and communication (ITC), e-commerce had promoted entrepreneurship and empowered women entrepreneurs to take parts on creativity, innovation and job creation. ITC related goods and services contributed 6.5% to the global GDP and about 100 million workforce was employed on ITC sector and export of ITC related service had grown to 40% during 2010 to 2015. Global e-commerce sales had reached to US\$ 25.3 trillion on 2015, about 90% of this amount was in the form of business to business e-commerce and the remaining 10% was, business to consumer sales. Internet traffic volume are expected to hike 66 times compare to 2005, by 2019 and more than 70% of population on advanced economies are purchasing goods and services online (United Nation Conference on Trade and Development, 2017, pp. 22-26). The information and communication (ICT) sector in Turkey which is undertaken by state since 2012 is growing fast, total amount invested on this sector during 2012 was US\$ 1.431 billion (TC. Kalkınma Bakanlığı, 2014-2018, p. 254). The state had planned to promote the ICT market coverage from 2.9% of national GDP in 2011 to 8% by 2023, the national market is dominated by communication technology related goods and services. The graduate number of students from ICT related department had increased 29% from 2011 to 2012 and the employment on this sector is on skill based. The usage of computer and Internet is positively correlated with the level of education, also it depends on age categories, the age group of 15 to 24 have the highest share on usage of computer and internet, but in term of genders the male users are doubled compare to female users (Dube et al., 2015).

The retail sector had taken as sample of the study because business operation on this sector is highly depends on current assets and current liabilities. The retail sector's generated income was US\$ 22.6 trillion globally on 2015 and it is expected to reach US\$ 28 trillion by 2019 with the yearly average growth rate of 3.8% from 2008 on wards. The industry contributed 31% of the global GDP and employed billions of work force across the globe. About 35% of total sales in the retail industry is done by hypermarkets and supermarkets including US and China at the forefront (House of Commons Library, 2018). The whole sellers/retailers represented 11,4% of Turkey's GDP on 2016, and on 2015 it accounted 9.8%, 10.9%, 11.3% and 10% to the GDPs' of Germany, U.K., Italy and France respectively. This sector also had contributed 14.3%, 13.7%, 15.2%, 14.8% and 13% to the total employment of Turkey, Germany, U.K, Italy and France respectively (TC. Kalkınma Bakanlığı 2014-2018, p. 241), Yarimoglu and Kursunluoglu (2014). The following table which indicate top 10 world retailers on 2011 shows that, Wal-Mart gained the highest level of revenue US\$ 446,950 million with the growth rate of 6% and among those The Home Depot ranked the lowest with the total revenue of 70,395 million dollars and with 3.5% growth rate. Costco had the highest revenue growth rate 14.1%, Carrefour and Metro had the largest foreign market coverage which half of their total revenue is generated from foreign operations (Yarimoglu & Kursunluoglu, 2014).

Table 1. Top 10 global retailers, 2011

Rank	Name	Country of origin	Retail income (US \$mil)	Retail revenue growth	Number of countries in operation	% of revenue getting from foreign operation
1	Wal-Mart	US	446,950	6.0%	28	28.4%
2	Carrefour	France	113,197	-9.8%	33	56.7%
3	Tesco	U.K.	101,574	5.8%	13	34.5%
4	Metro	Germany	92,905	-0.8%	33	61.1%
5	Kroger	U.S.	90,374	10.0%	1	0.0%
6	Costco	U.S.	88,915	14.1%	9	27.0%
7	Schwarz	Germany	87,841	5.8%	26	55.8%
8	Aldi	Germany	73,375	3.7%	17	57.1%
9	Walgreen	U.S.	72,184	7.1%	2	1.5%
10	The Home Depot	U.S.	70,395	3.5%	5	11.4%

Source: Yarimoglu (2014)

Normally in quantitative research there are two common types of hypothesis; null hypothesis (H_0) and the opposite of that is alternative hypothesis (H_1). The hypothesis which are formulated in this study, are null hypothesis, which expected to made a comparative analysis on the management of working capital in term of sectorial groups, while the alternative hypothesis are the opposite. In this study 0,05 is considered the significant level to decide whether to accept or reject the null hypothesis, with 95% confidence level. If the (P) value from the result of this analysis is appeared lesser or equal to 0,05 significant level, on this condition the null hypothesis could be rejected, means that H_0 hypothesis is acceptable. On opposite situation, if ($P>0,05$) significant level, it could be failed to reject the H_0 , and null hypothesis is plausible. In order to examine the relationship between dependent and independent variables of this study, one-way ANOVA regression analysis is used to test the formulated hypothesis.

Table 2. Current ratio variable analysis in term of sectorial group

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Current ratio (Dependent variable)	Retailers	36	1,35	0,188	96,727	0,000
	Technology	36	2,35	0,454		
	Manufacturing	36	2,25	0,314		
	Total	108	1,98	0,562		

H_0 : In term of current ratios the differentiation between sectorial groups are not statistically significant.

Current ratio variable analysis in term of sectorial group has given on table 1. On the above ANOVA table (P) value is ($P = 0,000$), which ($P<0,05$) indicate that variability of current ratio is statistically significant between sectorial groups. The differentiation based on the mean of Tukey test which is applied on above statistical analysis shows that, level of current ratios are different between retailers - technology and retailers – manufacturing. Normally the current ratio of retailers required to be high, but on this analysis is the lowest which is an interesting point. Maintaining optimal level of current ratios could be very important for appropriate business operation as Uluyol and Türk (2013) indicated current ratio have significant relation with firms value. Doğan and Topal, (2016) documented on a study that, current ratio have significant relation with firms' profitability.

Table 3. Acid - test ratio variable analysis in term of sectorial group

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Acid - test ratio (Dependent variable)	Retailers	36	0,97	0,180	73,364	0,000
	Technology	36	1,67	0,336		
	Manufacturing	36	1,56	0,251		
	Total	108	1,40	0,404		

H_0 : In term of Acid - test ratios the differentiation between sectorial groups are not statistically significant.

Acid - test ratio variable analysis in term of sectorial group has given on Table 2. Based on ANOVA test the model is statistically significant. According to the mean of above Tukey test, the variability of acid - test ratio between three industrial groups are different. Changes have come to the result of mean values due to excluding the inventory item from current assets on above statistical analysis. Again the retails sector have the lowest level of Acid-test ratio. On contrary, Moss and Stine (1993) provided evidence that, higher level of quack ratio represents firms' solvency and company can finance their business operation and leads to proper management of WC.

Table 4. Total debt ratio variable analysis in term of sectorial group

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Total debt ratio (Dependent variable)	Retailers	36	1,97	1,032	22,618	0,000
	Technology	36	1,80	0,425		
	Manufacturing	36	1,00	0,158		
	Total	108	1,59	0,771		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term total debt ratios are not statistically significant.

Total debt ratio variable analysis in tem of three sectors has given on Table 3. Based on above ANOVA analysis the (P) value is (P = 0,000), which (P<0,05) represent that, total debt ratio variable in term of sectorial groups are statistically significant. The differentiation based on the Mean of Tukey test which is applied on the above statistical analysis shows that, level of total debt ratios are different between retailers – technology, retailers – manufacturing and technology- manufacturing. The result indicate that manufacturing sector apply more conservative financial strategy, which have consistency as Rimo and Panbunyuen (2010, p. 55) indicated on a study that, firms with low level of debt ratio (total debts / total assets) have quicker inventory period which leads to shorter CCC and effective management of working capital.

Table 5. Interest coverage ratio variable analysis in term of sectorial group

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Interest coverage ratio (Dependent variable)	Retailers	36	2,51	0,661	77,288	0,000
	Technology	36	0,94	0,244		
	Manufacturing	36	2,73	0,915		
	Total	108	2,06	1,038		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of interest coverage ratio are not statistically significant.

Interest coverage ratio variable analysis in term of sectorial group has given on Table 4. According to ANOVA analysis the model is statistically significant, which indicate that differentiation exist on the level of interest coverage ratio in term of three industries. Based on the mean of above Tukey test, level of interest coverage ratios are different between retailers - technology and retailers – manufacturing sectors. Technology sector has the lowest mean value, and due to usage extreme level of leverage the sector are not able to meet its periodical interest payments. Rimo and Panbunyuen (2010, p. 55) had also confirmed that, when companies have higher percentage of debt ratio, business are not able to generate fund from internal operation and companies facing poor management of working capital.

Table 6. Stock turn over variable analysis in term of sectorial group

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Stock turn over (Dependent variable)	Retailers	36	30,04	16,333	85,830	0,000
	Technology	36	4,69	2,462		
	Manufacturing	36	4,19	1,457		
	Total	108	12,98	15,394		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of stock turn over are not statistically significant.

Stock turn over variable analysis in term of three sectors has given on Table 5. Based on above ANOVA table ($P = 0,000$), which means that the model is statistically significant. And the differentiation exists on the Mean value of three sectors in term of stock turn over. The result shows that Mean value of stock turn over on manufacturing and technology sectors are closed to each others. Normally the stock turn over of retailers and technology sectors because of merchandise businesses are expected to be close to each others. Dursun and Ayriçay (2012) made a study based on 120 firms from production and trade sectors of Istanbul Stock Exchange listed companies during 1996-2005 found that, in order to increase the firms' gross profit, needs to minimize the stock turn over. Rimo and Panbunyuen (2010, p. 51) suggested that in production sector need to maintain high inventory volume compare to other industries. Demirel, Başcı and Karaca (2014) documented on a study that, account receivable and stock strategies are highly flexible on real estate sector compare to others.

Table 7. Inventory period variable analysis in term of sectorial group

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Inventory period (Dependent variable)	Retailers	36	16,56	9,713	64,297	0,000
	Technology	36	128,76	63,356		
	Manufacturing	36	99,00	39,579		
	Total	108	81,44	64,262		

H_0 : In term of inventory period the differentiation between sectorial groups are not statistically significant.

Inventory period variable analysis in term of three sectors has given on Table 6. According to above ANOVA table the model is statistically significant, which demonstrate that, the level of inventory period is different among three sectors. The result from Mean of Tukey test shows that, level of inventory periods are different between retailers – technology, retailers – manufacturing and technology – manufacturing. Technology sector has The longest average inventory period, 129 days, which is a very long duration. Rimo and Panbunyuen (2010, p. 51) made a study based on eight sectors (telecommunication, IT, consumer discretionary, consumer staples, energy related firms and materials), found that, consumer staples sector have the highest inventory period (107.13 days) and telecommunication has the lowest inventory period (12.67 days). Şamiloğlu and Demirgüneş (2008) had documented on a study that, long inventory period have negative impact on firms' profitability. Lazaridis and Tryfonidis (2006) indicated that, keeping an optimal level of inventory leads to profit maximization.

Table 8. Account receivable period variability analysis in term of sectorial group.

		No	Mean	Std. Deviation	F	p
Account receivable period (Dependent variable)	Retailers	36	18,21	6,408	176,103	0,000
	Technology	36	2,69	1,327		
	Manufacturing	36	3,87	1,727		
	Total	108	8,26	8,077		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of account receivable period are not statistically significant.

Account receivable variable analysis in term of three sectors has given on Table 7. Based on ANOVA analysis (P) value is ($P = 0,000$), indicate that variability of account receivable is statistically significant

in term of sectorial group. The result from the Mean of above Tukey test indicate that retailers - technology and retailers- manufacturing sectors are different from each others. The retailers sector have the shortest account receivable period. Demirel, Başci and Karaca (2014) made a research on relationship between WCM and performance indicators based on 5 sectors namely; real estate investment, manufacturing, technology, mine industry and commercial businesses during 1998 to 2010. The result form the study indicates that, account receivables and account payables are different among all sectors. Keskin and Gökalp (2016) indicated on a study that, account receivable duration have highly significant negative impact on firms' profitability. Lazaridis and Tryfonidis (2006) found that, keeping an optimal period for account receivables, account payables and inventory lead firms to profit maximization. Dursun and Ayriçay, (2012) stated that, in order to increase the firms' gross profit, needs to minimize account receivable period.

Table 9. Account payable period variable analysis in term of sectorial group

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Account payable period (Dependent variable)	Retailers	36	3,01	1,113	12,518	0,000
	Technology	36	3,16	1,260		
	Manufacturing	36	4,46	1,622		
	Total	108	3,54	1,487		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of account payable period are not statistically significant.

Account payable variable analysis in term of three sectors has given on Table 8. According to ANOVA table, the differentiation on account payable variable in term of sectorial group are statistically significant. The result from Tukey test indicate that, there is differences on Mean of retailers – manufacturing and technology- manufacturing sectors. The mean of above test shows retail sectors meet its obligation faster than others. As Dursun and Ayriçay (2012) made an empirical research based on 120 firms from production and trade sectors of Istanbul Stock Exchange listed companies during 1996-2005 had found that, in order to increase the firms' gross profit, needs to minimize account receivable period, prolonging the account payable period and the management required to meet its obligation on or before the maturity time. Normally low profit companies delay its payment to suppliers (Deloof, 2003).

Table 10. Average number of days account payable variable analysis in term of sectorial group.

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Av.no of days a/c. Payable (Dependent variable)	Retailers	36	139,26	52,882	8,253	0,000
	Technology	36	136,03	62,512		
	Manufacturing	36	94,49	38,153		
	Total	108	123,26	55,576		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of average number of days account payable are not statistically significant.

Average number of days account payable analysis in term of three sectors has given on Table 9. Based on ANOVA analysis (P) value is (P = 0,000), indicate that variability of average number of days account payable is statistically significant in term of sectorial group. The result from above Tukey test indicates that, there is differences on mean of retailers – manufacturing and technology- manufacturing sectors. The mean value of above test indicate that manufacturing sector has the shortest average number of days account payable (94 days) compare to two other sectors. Demirel, Başci and Karaca (2014) made a research on relationship between WCM and performance indicators based on 5 sectors namely; real estate investment, manufacturing, technology, mine industry and commercial businesses during 1998 to 2010. The result form the study indicates that, the average level of elements of WC (inventories, stocks, account receivables/payables periods) are different among all sectors. Account receivable and stock strategies is highly flexible on real estate sector compare to others.

Table 11. Operating cycle variable analysis in term of sectorial group.

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Operating cycle (Dependent variable)	Retailers	36	39,91	18,325	67,186	0,000
	Technology	36	309,26	149,034		
	Manufacturing	36	214,40	86,356		
	Total	108	187,86	149,581		

H_0 : In term of operating cycle the differentiation between sectorial groups are not statistically significant.

Operating cycle analysis in term of three sectors has given on Table 10. According to ANOVA table, the differentiation on the duration of operating cycle variable in term of sectorial group are statistically significant. The result from above Tukey test indicates that, there is differences on mean of retailers – technology, retailers- manufacturing and technology – manufacturing sectors. The mean of above test represents that, retailers have the shortest operating cycle (40 days) compare to another two sectors.

Table 12. Cash conversion cycle (CCC) variable analysis in term of sectorial group.

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Cash conversion cycle (CCC) (Dependent variable)	Retailers	36	-99,35	43,712	106,343	0,000
	Technology	36	173,24	123,612		
	Manufacturing	36	119,91	63,288		
	Total	108	64,60	144,835		

H_0 : The differentiation between sectorial group in term of CCC are not statistically significant.

CCC analysis in term of three sectors has given on Table 11. Based on ANOVA analysis (P) value is (P = 0,000), indicate that variability of CCC is statistically significant in term of sectorial group. The result from Mean of Tukey test shows that, CCC time spans are different between retailers – technology, retailers – manufacturing and technology – manufacturing sectors. Among the mean of three sectors on above table, CCC of retail sector is considerable, which indicate that, since collecting its account receivable, retailers pay their debts 99 days later. It means that with in 99 days firms can finance with out any cost. This result have consistency with Uyar (2009) which made a study based on 166 companies related to different sectors of ISE listed companies on 2007. The result from statistical analysis had found that, retails /wholesaler industry have shorter CCC period compare to manufacturing industry. Rimo and Panbunyuen (2010, p. 57) stated that CCC duration have negative relation with operating cash flow, firms' size and sales' growth. Jose, Lancaster and Stevens (1996) had concluded that, CCC and profitabilities are invers correlation with each others on manufacturing and retails sectors.

Table 13. Net profit margin variable analysis in term of sectorial group.

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Net profit margin (Dependent variable)	Retailers	36	0,02	0,028	34,796	0,000
	Technology	36	0,04	0,066		
	Manufacturing	36	0,11	0,035		
	Total	108	0,06	0,059		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of net profit margin are not statistically significant.

Net profit margin variable analysis in term of sectorial groups has given on Table 12. Based on ANOVA table the net profit margin variability in term of sectorial group are statistically significant. The result from mean of Tukey test represents that, level of net profit margin are different between retailers – technology, retailers – manufacturing and technology – manufacturing sectors. From the three sectors of the model, manufacturing businesses have the highest level of net profit margin 11%. Jose, Lancaster and Stevens (1996) indicated that, applying more aggressive liquidity management caused more profitability on several industries like; natural resource, construction, manufacturing, retail/whole sales. Külter and Demirgüneş (2007) from an empirical research on retails companies' profitability affected

by variables during 1997- 2006 had found that, firms' profitability will decrease due to increase on firms' size and debt level of the retails. On the other side firms' profitability would be maximized when companies' have more investment on working capital and reach to higher market share. Çakir and Kaplan (2012) had founded on a research based on 52 production enterprise of Istanbul Stock Exchange listed companies during 2000-2010 that, increasing the CCC time lag leads to increase on profitability of production companies which is an expected result.

Table 14. Return on asset variable analysis in term of sectorial group.

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Return on asset (ROA) (Dependent variable)	Retailers	36	0,03	0,017	26,699	0,000
	Technology	36	0,02	0,019		
	Manufacturing	36	0,05	0,024		
	Total	108	0,03	0,025		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of return on asset are not statistically significant.

Return on assets (ROA) variable analysis in term of sectorial groups has given on Table 13. Based on ANOVA table the model is statistically significant, which demonstrate that, the level of ROA is different among three sectors. The result from the mean of Tukey test represents that, ROA are different between three sectors of the model. Among above three sectors, manufacturing business has the highest level of ROA (5%). As Demirel, Başci and Karaca (2014) had found on a study based on relationship between WCM and performance indicators based on 5 sectors namely; real estate investment, manufacturing, technology, mine industry and commercial businesses during 1998 to 2010. The result form the study indicates that, the average level of (ROA), (ROE) and the components of WC (account receivables and payables, inventorie periods and stocks,) are different among all sectors.

Table 15. Return on equity variable analysis in term of sectorial group.

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Return on equity (ROE) (Dependent variable)	Retailers	36	0,05	0,083	7,932	0,001
	Technology	36	0,05	0,037		
	Manufacturing	36	0,10	0,045		
	Total	108	0,06	0,062		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of return on equity are not statistically significant.

Return on assets (ROE) variable analysis in term of sectorial groups has given on Table 14. On the above ANOVA table (P) value is (P = 0,001), which (P<0,05) indicate that variability of ROE is statistically significant between sectorial groups. The result from Mean of Tukey test shows that, level of ROE is different between retailers – technology, retailers – manufacturing and technology – manufacturing sectors. Among three sectors of the model, manufacturing business has the highest mean (10%) compare to other sectors.

Table 16. Marke value / Book value variable analysis in term of sectorial group.

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
MV/BV (Dependent variable)	Retailers	36	3,92	0,659	130,151	0,000
	Technology	36	1,58	0,418		
	Manufacturing	36	2,43	0,743		
	Total	108	2,64	1,149		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of market value & book value are not statistically significant.

Market value/Book value variable analysis in term of sectorial groups has given on Table 15. Based on ANOVA table the model is statistically significant, which demonstrate that, the level of market value,

book value (M/B) is different among three sectors. The result from the mean of Tukey test represents that, (M/B) are different between three sectors of the model. Among above three sectors, retail businesses has the highest level of (M/B) 3,92 compare to two other sectors. As Külter and Demirgüne (2007) stated on a study based on retail sector that, more investment on working capital leads to companies higher market share. Chauvin and Hirschey (1993) had also made a research based on a sample of 1500 firms during 1988 to 1990, provided an evidence that, R&D and advertising expenditure have positive impact on firms' market value. The expenditure on advertising and R&D are key factors of market value of different sectors of businesses.

Table 17. Company size variable analysis in term of sectorial group.

		N	Mean	Std. Deviation	F	p
Company size (Dependent variable)	Retailers	36	20,98	0,282	483,539	0,000
	Technology	36	18,90	0,254		
	Manufacturing	36	20,41	0,337		
	Total	108	20,10	0,928		

H_0 : The differentiation between sectorial groups in term of company size are not statistically significant.

Company size variable analysis in term of sectorial groups has given on Table 15. Based on ANOVA table (P) value is (P = 0,000), which (P<0,05) indicate that variability of company size is statistically significant between sectorial groups. The result from mean of Tukey test shows that, the size of three sectors of the model are slightly different from each others. On contrary Uğurlu and Demir (2016) had tested the firms' size anomaly of ISE Listed companies for three periodical time span, from (1993-2008), (1993-2003) and from (2003-2008). Finally the result from statistical analysis concluded that, the differentiation of portfolio return of small-scale companies, medium size and large scale companies are statistically significant during all three time intervals. Chiou, Cheng and Wu (2006) and Deloof (2003) had also founded that, large companies have higher bargaining power, and get benefit from economies of scale, and can generate higher level of WC than SMEs'.

Conclusion

The study sought to made a comparative analysis on working capital management (WCM) in term of sectorial groups for a sample of 29 ISE listed firms during 2008-2016. And the study conducted based on three main industries like; technology, production and retails sectors. The result form one-way ANOVA analysis found that P = 0,000 and the relationship between predictive and outcome variable are significant in all ANOVA tests on this study. The result from table.2 of one-way ANOVA test shows that, the mean of current ratios are different between three sectors. Normally the current ratio of retailers required to be high, but on this analysis, is the lowest which is an interesting point. On table.4 manufacturing sector has the lowest debt ratio. On table .5 technology sector has the lowest mean value of interest coverage ratio. The result of ANOVA on table.7 indicated that technology sector has the longest inventory period (129 days). On table. 11 retail sector has the shortest operating cycle (40 days) compare to other sectors. On table. 12 of the ANOVA analysis again the retail sector has an optimal CCC period. Table. 13 indicated that, manufacturing sector has the highest profit margin. Finally on table number 14 and 13 of ANVOA test present that, manufacturing sector has the highest ROA and ROE compare to other sectors.

References

- Acqua, A., Etro, L., Teti, E., & Barbalace, P. (2013). Market value and corporate debt: the 2006–2010 international evidence. *Applied Financial Economics*, 23(6), 495-504.
- Afrifa, G. (2013). Working capital management, and AIM listed SME companies profitability: a mixed research method approach, (Doctorate thesis). *Business School, Bournemouth University*, United Kingdom, 48.
- Agarwal, P. K., & Varma, S. K. (2013). Working capital management and corporate performance: evidence from a study of Indian firms. *International Journal of Indian Culture and Business Management*, 7(4), 552-571.
- Ata, H. A., & Ağ, A. G. Y. (2010). Firma karakteristiğinin sermaye yapısı üzerindeki etkisinin analizi. *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*(11), 45-60.

- Aygün, M., & Akçay, A. (2015). Firma büyüklüğü ve borçlanmanın kar yönetimi üzerindeki etkisi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*(66), 57-68.
- Basit, A., & Hassan, Z. (2017). Impact of capital structure on firm performance: a study on Karachi Stock Exchange (KSE) listed firms in Pakistan. *International Journal of Management, Accounting and Economics*, 4(2), 2383-2126.
- Beyazgül, M., & Karadeniz, E. (2017). Türk imalat sektöründe küçük, orta ve büyük ölçekli işletmelerin nakit dönüşüm sürelerinin karşılaştırmalı analizi. *TISK Academy/TISK Akademi*, 12(23).
- Burucu, H., & Öndeş, T. (2016). Türk imalat sanayi firmalarının sermaye yapısını etkileyen faktörlerin analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 201-225.
- Çakir, H., ve Kaplan, I. (2012). İşletme sermayesi unsurlarının firma değeri ve karlılığı üzerindeki etkisinin İMKB'de işlem gören üretim firmalarında 2000 – 2009 dönemi için analizi. *The Journal of Accounting and Finance*, 5(7), 57-82.
- Chauvin, K. W., & Hirschey, M. (1993). Advertising, R&D expenditures and the market value of the firm. *Financial Management*, 128-140.
- Chiou, J.-R., Cheng, L., & Wu, H.-W. (2006). The determinants of working capital management. *Journal of American Academy of Business*, 10(1), 149-155.
- Data store (2017): Paypiyse verileri. Available online. Retrieved september 11, 2017 From: <http://www.datastore.borsaistanbul.com>
- Deloof, M. (2003). Does working capital management affect profitability of Belgian firms? *Journal of business finance & Accounting*, 30(3-4), 573-588.
- Demirel, E., Başçi, E. S. & Karaca, S. (2014). İşletme sermayesi ve performans göstergeleri arasındaki ilişkiler: Borsa İstanbul üzerine bir uygulama. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 79-98.
- Doğan, M., & Topal, Y. (2016). Karlılığı belirleyen finansal faktörler: BİST'te işlem imalat sanayi firmaları üzerine bir araştırmagören. *Optimum Journal of Economics & Management Sciences/Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(1).
- Dong, H., & Su, J. (2010). The relationship between working capital management and profitability: A Vietnam Case. *International Journal of Finance and Economics*, 49(3-4), 574-588.
- Dube et al. (2015). Information technology in Turkey: creating high-skill jobs along with more unemployed highly-educated workers. *Elsevier*, 39, 811-829.
- Dursun, A., & Ayriçay, Y. (2012). Çalışma sermayesi-kârlılık ilişkisinin İMKB örneğinde 1996-2005 dönemi analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(3-4).
- Gill, A., et al. . (2010). The relationship between working capital management and profitability: evidence from the united states. *Business and Economics Journal*, 2010, 37-48.
- Haraguchi, N., Cheng, C., & Smeets, E. (2017). The importance of manufacturing in economic development: has this changed? *World Development*, 93, 293-315.
- House of Commons Library. (2018). The retail industry: statistics and policy. *Report number 06186*, 6-8.
- İşyatırım (2017): *Hisse senetleri*. Available online. Retrieved july 17, 2017 from: <http://www.isyatirim.com/tr-tr/analiz/hisse>
- İnvesting (2017): Türkiye hisse senetleri. available online. Retrieved dcember 17, 2017 From: <http://www.tr.investing.com/equities/turkey>
- Jose, M. L., Lancaster, C. & Stevens, J. (1996). Corporate returns and cash conversion cycles. *Journal of Economics and Finance*, 20(1), 33.
- Kamuya aydınlatma platformu (2016): *Sektörler*. Available online. Retrieved august 27, 2017 from: <http://www.kap.org.tr/sectorler>
- Kendirli, S., and Konak, F. (2014). İşletme sermayesi yönetiminin firma performansı üzerindeki etkisi: BİST gıda, içecek endeksi uygulaması. *Akademik Bakış Dergisi*, 4, 223-204.
- Keskin, R. & Gökalp, F. (2016). Çalışma sermaye yönetiminin firma karlılığı üzerine etkisi: panel veri analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(1), 15-25.
- Külter, B. & Demirgüne, K. (2007). Perakendeci firmalard karlılığı etkileyen değişkenler hisse senetleri İMKB'd işlem gören perakendeci firmalar üzerinde ampirik bir çalışma. *Journal of The Cukurova University Institute of Social Sciences*, 16(1).
- Lancaster, C., Stevens, J. L., & Jennings, J. A. (1999). Corporate liquidity and the significance of earnings versus cash flow: an examination of industry effects. *Journal of Applied Business Research*, 15, 37-46.

- Lazaridis, I., & Tryfonidis, D. (2006). Relationship between working capital management and profitability of listed companies in the Athens Stock Exchange. *Journal of Financial Management and Analysis*, 19(1), 26-35.
- McKinsey Global Institute. (2018, March 17). Smart cities: digital solutions for a more livable future., Retrieved from <https://www.mckinsey.com/mgi/overview>
- Meder, Ç., Hafize. (2013). Nakit döngüsünün firma kârlılığına etkisi sektörel analiz. *Journal of Yasar University*, 8(30).
- Mengesha, W. (2014). Impact of working capital management on firms' performance: the case of selected metal manufacturing companies, (Master's thesis). *Accounting and Finance in Addis Ababa, Ethiopia*, 1.
- Moss, J. D. & Stine, B. (1993). Cash conversion cycle and firm size: a study of retail firms. *Managerial Finance*, 19(8), 25-34.
- Rimo, A. and Panbuyuen, P. (2010). The effective of company characteristics on working capital management, a quantitative study of Swedish listed companies, (Master's thesis). *Uea School of Business Social and Behavioral Science*. Sweden, 32, 51-57.
- Ruckova, P. (2015). Dependency of return on equity and use of finance sources in building companies in V4 countries. *Economics and Management, Business Administration and Management*, 10(3), (73-83). SEP
- Şamiloğlu, F., and Demirgüneş, K. (2008). The effect of working capital management on firm profitability: evidence from Turkey. *The International Journal of Applied Economics and Finance*, 2, 44-50.
- Şen, M. (2009). Relationship between efficiency level of working capital management and return on total assets in İSE (İstanbul Stock Exchange). *International Journal of Business and Management*, 4(10), 109.
- Sharma, A. & Kumar, S. (2011). Effect of working capital management on firm profitability: empirical evidence from India. *Global Business Review*, 12(1), 159-173.
- Shin, H. and Soenen, L. (1998). Efficiency of working capital management and corporate profitability. *Financial Practice and Education*, 8, 37-45.
- TC. Kalkınma Bakanlığı. (2014-2018). *Onuncu Kalkınma Planı*. Türkiye: Kalkınma Bakanlığı, 241.
- Uğurlu, M. & Demir, Y. (2016). Firma büyüklüğü anomalisinin varlığının BİST'te test edilmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 4(3), 106-116.
- Uluyol, O. ve Türk, V. (2013). Finansal rasyoların firma değerine etkisi: Borsa İstanbul (BİSt)da bir uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 15(1), 2.
- United Nation conference on trade and development, I. R. D., trade and development, (2017, 23 october 2017). *United Nation Conference on Trade and Development, Information Report: Digitalization, Trade and Development 201*, Chapter II, Sales No. E.17.II.D.8, 22-26. paper presented at the UNCTAD, Newyork.
- Uyar, A. (2009). The relationship of cash conversion cycle with firm size and profitability: an empirical investigation in Turkey. *International Research Journal of Finance and Economics*, 24, 186-192.
- Vural, G., Sökmen, A. G., & Çetenak, E. H. (2012). Affects of working capital management on firm's performance: evidence from Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2(4), 488-495.
- Wang and Yung, J. (2002). Liquidity management, operating performance and corporate value: evidence from Japan and Taiwan. *Journal of Multinational Financial Management*, 12(2), 159-169.
- Yarimoglu, E. (2014). Turkish retail industry and the relations with Albania. *European Scientific Journal, ESJ*, 10(7).
- Yazdanfar, D. & Öhman, P. (2014). The impact of cash conversion cycle on firm profitability: an empirical study based on Swedish data. *International Journal of Managerial Finance*, 10(4), 442-452.
- Yücel, T., & Kurt, G. (2002). Nakit dönüşüm süresi, nakit yönetimi ve kârlılık: İMKB şirketleri üzerinde ampirik bir çalışma. *İMKB Dergisi*, 6(22), 1-15.

THE CONTINUED SURVIVAL OF PALESTINIAN WOMEN UNDER OCCUPATION

Seda YAZGAN HADZIBULIC¹

ABSTRACT

This research paper will focus on Palestinian women and the gender inequality issues they face. I will also discuss the different roles Palestinian women take on when the Israeli-Palestinian conflict escalates. My writing will cover gender issue of being a women in war zone area and its negative effects that cause many changes in their social, political, and economic lives and how they are excluded from policy making and the Israeli-Palestinian conflict resolution and negotiations. My research resources will consist of the information from various websites, newspapers, published books, magazines, academic articles, data from previous studies and esearches.

Keywords: Women, Occupation, Women rights

INTRODUCTION

The ongoing decades long occupation and its seemingly never ending conflict between Israel-Palestine, has in many ways negatively impacted the lives of all Palestinians but that negative impact has been much more profound on the women of Palestine. The Israeli-Palestinian conflict has left them in constant fear and terror by fleeing bombings, suicide attacks, and running from place to place but there is no escape as for many of them, this has become a part of their daily lives. Some women have witnessed their children, husbands and extended family members killed in front of their eyes. The conflict has impacted their family lives forever as many are left widowed. These widowed women are more than ever financially strained in an already unfair workforce, as now they have to be the sole provider. For some, the conflict has forced them to move to other parts of the country and in some cases other parts of the world to take on jobs while being separated from their children and leaving them behind with their surviving. As if their young children weren't enough of their problems, some women also are left to take on the responsibility of taking care of elderly family members as well. For these women providing food to eat, keeping their family safe, while also dealing with their own fears puts them in a difficult position which requires immense mental and emotional strength. Day after day, these women are faced with difficult challenges, but the most difficult of all may be as mothers, in trying to provide comfort and some sense of peace to their children. The conflict and the cruelty of its wars, has damaged these children's lives as most of them, for the remainder of their lives will live and relive the mental and emotional trauma it has caused them. As we all know this conflict and its wars destroyed homes, farms, neighborhood shops, schools, and hospitals. The area of Israeli-Palestinian conflict consists of mostly farmers and the poor on the Palestinian side which only require the basics means of life. The conflict and its wars has either destroyed or prevented access the already limited resources.

Women Rights

In general, throughout history women have always dealt with inequality in regards to social and economic issues which is a direct cause of women not being able to establish themselves in meaningful leadership positions as this is the case even in economically thriving countries where peace and the rule of law govern. We can only then imagine the conditions of women in places where a constant conflict and war has been prevalent for decades along with an occupation that has ruined the economy and which the rule of law only applies to one side. Unfortunately, this has added on to their troubles to access their rights. The Israeli-Palestinian conflict has forced women to taken on roles that do not uplift or promote them any closer to equality and instead continue to face insurmountable pressure and disadvantages. The conflict has resulted in vast amount of destruction in an already poor economic zone and most importantly the psychological effects of war has increased the struggles women face at home and in society. With the conflict providing many setbacks at home and society, Palestinian women's struggle for gender equality and women's rights is restricted by two main interrelated forces: the Israeli occupation, and internal patriarchal control. They remain sceptical of a feminist agenda that primarily focuses on individual and social gender empowerment and instead insist that gender inequality in their

¹ Northeastern Illinois University Department of Political Science

context stems not only from patriarchal oppression, but from poverty, economic dependency, continued political violence, insecurity and instability caused by Israeli occupation, siege and settler-colonial policies. (Richter-Devroe 2011) For these women, living in an occupied zone is a challenge they are faced with everyday, but they also must deal with gender inequality that is a social stigma amongst its own population. In having to overcome inequality within their own population, interestingly enough these women are also heavily relied upon in taking over the “man role” when political conflict turns into an armed conflict that tears apart their families and communities with the loss of their husbands and sons. While the generational “patriarchal oppression” does deserve some blame, the laws that are supposed to protect women's rights, are in many ways confusing. These so called laws are confusing as each of the political parties involved in the conflict have their own version of women laws which consist of, the Israeli military orders, the laws that apply in Occupied East Jerusalem, the laws and regulations issued by the Palestine Liberation Organization, and the laws issued by the first Palestinian Legislative Council until 2006. It is important to note that the internal division in Palestine between the two main political parties Fatah and Hamas has weakened the laws, which in turn has affected the status of women by placing Palestinian women in difficult circumstances. (Odah 2017) These so called laws that are meant to empower the Palestinian women, have in many ways deterred their progress. However, it may just be that these women have accepted their role while their country is under occupation, (Keddie 2007) as liberation takes priority and it is difficult to stress reforms in the status of women. Throughout the Israeli-Palestinian conflict, the Palestinian women have consistently faced numerous injustices such as humanitarian assistance, severe mobility restrictions, dire living conditions, and soaring unemployment.

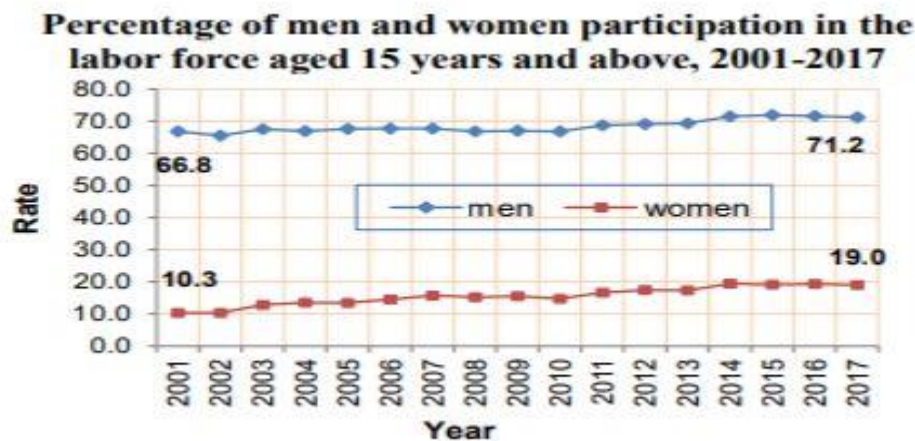
Restriction of movement/Health Services

The restrictions of movement due to the separation wall and numerous checkpoints throughout the occupied territories, has greatly affected the Palestinian women's access to health care. The most striking example concerns the treatment of pregnant women in need to access urgent and/or specialised health care. West Bank residents need to apply in advance for a permit to travel into Israel (including east Jerusalem) for medical reasons. In order to obtain a permit, patients need to provide a referral from the Ministry of Health certifying their illness, an appointment confirmation from the hospital and evidence that this specific hospital is the only facility where the required treatment is available. Although the delivery date for the majority of pregnancies is uncertain, permits are generally valid for one or two days and must be continually renewed during the ninth month of pregnancy. In the time between 2000 and 2009 these circumstances led to 69 women giving birth at checkpoints. (MIFTAH 2015) While clearly being in labor and not able to get to a hospital due to these checkpoints is extremely dehumanizing and has led to deaths of mothers and their newborn babies. Several testimonies of Palestinian pregnant women who were allegedly held at checkpoints by Israeli military were brought to the attention of OHCHR. One such testimony concerned the death of a baby girl at a checkpoint close to Salem village, Nablus Governorate, in August 2003, after her mother gave birth with the assistance of the father, who had to cut the umbilical cord himself with a stone. (UN2005) To further show the daily struggle and the injustice the Palestinian women face while under occupation, Israeli mothers are bound by neither checkpoints nor walls separating them from a hospital in times of pregnancy or child emergencies, unlike the Palestinian mother incapable of reaching a health clinic if it is past the checkpoint operating hours. (Urgilez 2009)

Work Force

The two productive sectors that tend to employ women—agriculture and manufacturing—have seen a steep decline over the past decade as a result of the systematic restrictions on access to land, water, and imports and exports (World Bank 2014b). These restrictions have been imposed by the Israeli government that has crippled the Palestinian economy thus increasing the unemployment rate. As this blockade has been in effect and heavily enforced for in 2010, United Nations Development Programme reported that the blockade had resulted in the closure of most of the manufacturing industry and led to a surge in unemployment to 40%. . The economic downward spiral due to the continued blockade showed that in May 2015, The World Bank reported that this number has risen to %43 in the fourth quarter of 2014. (World Bank 2015) While women have made strides in joining the workforce, due to religious and century old local customs they continue to face discrimination. This discrimination takes two forms: unexplained wage gaps between skilled females and males of similar education and experience and employers' prejudices and biases toward women. (world bank p29) The pay gap comes

in at a 41 percent difference on the average daily wages between males and females; the average daily wage for females was NIS 84.6 compared to NIS 119.6 for males.(PCBS2018) With century old local and religious customs, women face the risk of being denied jobs because of family circumstances, such as being married or pregnant, with no recourse to legal action in the face of such discrimination.(World Bank 2014 Ep.28) This explains why the low employment numbers of women 15 years of age or older compared to men in which only as of 2017 19 percent of women were in the workforce compared to 71.2 percent of men.(PCBS2018)

Some other numbers provided by the Palestinian Central Bureau of Statistics (PCBS2018) show staggering differences in gender equality in the workforce. In 2016, 82.7% of judges were male, compared to 17.3% female, 82.0% of members of the public prosecution staff were male, compared to 18.0% female. Furthermore, Palestinian female ambassadors represented 5.8% compared to 94.2% male. In the public civil sector, female Director Generals represented 11.3% of the total director generals, compared to 88.7% males in the same post.

Role in Resistance and Politics

The women of Palestine have long been involved in the resistance and struggle to free their country from oppression and Israeli occupation. Their role in forms of resistance started long ago as some rural women, acting individually rather than part of a group, responded violently to the increasing presence of the settlers as early as the 1880's, that urban women joined in demonstrations against the 1917 Balfour Declaration, and that in 1920 a group of women met with the British high commissioner to argue against British Policy in Palestine.(Gerner2007 p.20) In the Israeli-Palestinian conflict, the Palestinian women and their role in activism are well known such as in Al-Nakba, after the 1967 War, the Intifada as well as all the others that followed. However, in light of all their contribution, the reluctance to address patriarchal structures directly, reinforced existing gender constraints in ways that continue to influence women's political roles today. (Gerner 2007.p19) Another example of their activism was in forming the General Union of Palestinian Women (GUPW), founded in 1965, and again were unwilling to challenge the prevailing gender ideology of the nationalist movement, although it did succeed in unifying the work of Palestinian women in small organizations throughout various Arab countries.(GLUCK1995) It is important to note that some of these NGO's and organization's main focus is on the mobilization of women on national liberation rather than on issues regarding women rights and gender equality. With all of their contributions in many areas of the conflict, when it comes to holding high level positions which would bring women to the negotiation table in regards to resolving the conflict, they are nowhere to be found. There have been numerous polls taken and it is evident that the Palestinian society recognizes all of the work that the Palestinian women contribute, but when it comes to entering politics they are not as accepted. In a study that polled 1200 Palestinians that was conducted by Arab World for Research and Development (AWRAD), A high recognition of women's role in family and community cohesion: The results indicate that 99 percent of respondents believe that the contribution of women to family cohesion is important; A recognition of the importance of women's role in the public sphere: The majority of respondents recognize the significance of women's role in the public sphere; 97 percent believe it is important; Division over the importance of women's role in the

political sphere: When asked about the importance of women's contribution to political decision-making, 42 percent of respondents believe this contribution is a very important one, while 35 percent consider it somewhat important. However, 22 percent disagree. Specifically, 7 percent of them believe the role of women in this sphere is very unimportant, while 15 percent consider it somewhat unimportant.(MIFTAH 2016)

CONCLUSION

It is important to acknowledge that women are disadvantaged in many areas even in western societies. Palestinian women face many more disadvantages in part of the world where century old religious laws may take precedence over more modern laws that are more favorable to them. However, their conditions are greatly exacerbated due to the Israeli-Palestinian conflict and its occupation that restricts their growth and advancement at all levels. While their occupiers are part of the blame that has restricted their growth, majority of the blame is to be placed on the Palestinian customs and way of life. As Palestinian women form organizations that assist their communities, set up women meetings, form and join demonstrations, as well as being involved in many other community functions all in the name of liberation from occupation, they must do more for themselves. A good place to start would be to face and demand that their own people see them as equal, and for that they would need to challenge the patriarchal mentality and centuries old religious laws. If they were to achieve and overcome the Palestinian society mentality, this would enable them with women rights and they would be empowered by their own. This would help them in achieving their sworn goal of liberation from occupation, as it would open many opportunities which would enable them to be engaged in high level politics. Their voice at the negotiation table and the media need to be heard, as their experiences would not only positively impact the lives of their own population, but will also finally resolve the decade long Israeli-Palestinian conflict. This would in turn be a movement that those in neighbouring countries and the world need to give women equal rights in all areas of life, so that we can have a different perspective that may bring an end to poverty, crime and wars.

REFERENCES

- Gerner, J. Deborah, *From Patriarchy to Empowerment: Mobilizing Women for Nationalist Agendas*, (Syracuse University Press) 2007
- (GLUCK1995) Gluck, B. Sherner, *Palestinian Women: Gender Politics and Nationalism:Journal of Palestine Studies* Vol. 24, No. 3 (Spring, 1995)
- MIFTAH, *The gender-specific impact of movement restrictions in the occupied Palestinian territories*, 2015 December <http://www.miftah.org/Display.cfm?DocId=26330&CategoryId=21>
- MIFTAH, *Palestinian Views on Women's Political Participation in Peace Building Efforts*, 2016 December http://www.miftah.org/Publications/Books/Palestinian_Views_on_Women_Political_Participation_in_Peace_building_Efforts_English.pdf
- Keddie, R. Nikkie, *Women in the Middle East: Past and Present*, (Princeton University Press), 2007, p134
- PCBS2018 Palestine Central Bureau of Statistics http://www.pcb.gov.ps/portals/_pcbs/PressRelease/Press_En_7-3-20148-women-en.PDF
- Odah, Fraitekh Nahed, *Social and Economic Rights of Palestinian Women*, (University South Wales) 2017 https://www.academia.edu/21849667/Social_and_Economic_Rights_of_Palestinian_Women
- Richter-Devroe, Sofie, *Gender Equality and Women Rights in Palestinian Territories*, 2011 <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201110/20111027ATT30536/20111027ATT30536EN.pdf>
- United Nations General Assembly, *The issue of Palestinian pregnant women giving birth at Israeli checkpoints*, 2005 <https://uniteapps.un.org/852560d3006f9c53.nsf/5ba47a5c6cef541b802563e000493b8c/7acac141d3593cce85257085004dd6c5>
- WorldBank, *Enhancing Job Opportunities for Skilled Women in the Palestinian Territories*, 2014 <http://documents.worldbank.org/curated/en/977921537274068902/pdf/129981-WP-PUBLIC-Enhancing-Job-Opportunities-for-Skilled-Females-in-the-Palestinian-Territories-Final-Report.pdf>
- WorldBank, *Gaza Economy on the Verge of Collapse, Youth Unemployment Highest in the Region at 60 Percent*, 2015

<http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2015/05/21/gaza-economy-on-the-verge-of-collapse>
Urgilez, Jennifer, Israel Defects from Judaism: Impact of Occupation on Palestinian Female Livelihood.
MIFTAH, 2009
http://www.miftah.org/Doc/SpecialStudies/2009/Effects_of_Occupation_on_Palestinian_Female_Livelihood.pdf

